

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/20284> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ladan, Rudolph

Title: Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen

Issue Date: 2012-12-12

Afkortingen

AAG	Afdeling Agrarische Geschiedenis
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
DTB	doop, trouw- en begraafboeken
Gh	archief Gasthuizen
Gi	archief Gilden
HG	archief Heilige Geest
inv.	inventaris
Ke	archief Kerken
Klo	archief Kloosters
MF	microfiche
NA	Nationaal Archief
ONA	Oud-notarieel archief
ORA	Oud-rechterlijk archief
PV	Prentverzameling
RAL	Regionaal Archief Leiden
Rekrek	archief Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen (NA, 3.01.27.02)
SA I	Secretariearchief 1253-1575
SA II	Secretariearchief 1575-1815
Wk	archief Weeskamer

Eindnoten

Noten bij hoofdstuk 1

- 1 Willem van Lokhorst was burgemeester in 1540/41 en schepen in 1542/43 (Laaken, P.U. van der, *Magistraatslijsten 1260-1641* (Leiden, 1987; RAL, Bibliotheek, nr. 15077). Een afbeelding van het huis Lokhorst in 1564 (RAL, PV, nr. 31070) in: Vlist, E.T. van der, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 15-57, aldaar 29.
- 2 Het portret van Willem van Lokhorst, gemaakt toen hij 40 was, bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam (*Catalogue of Early Netherlandish paintings in the Rijksmuseum*, objectnr. SK-A-1855). Zie: <http://www.rijksmuseum.nl/collectie/zoeken/asset.jsp?id=SK-A-1855&lang=nl> (geraadpleegd op 29 augustus 2011).
- 3 Waa, G. van der, 'De medische praktijkvoering van Forestus', in: Bosman-Jelgersma, H.A. (red.), *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 41-48, aldaar 43. De casus is niet gedateerd, maar het Hoogheemraadschap van Rijnland noteerde dat heemraad 'heer Willem van Lockhorst ridder' in 1564 overleed (RAL, SA II, inv. 5469, f. 366r). Het Leidse St. Catharinagasthuis ontving op 31 juli 1564 een legaat van heer Willem van Lokhorst (RAL, Gh, inv. 302, nr. 89, f. 13r). Legaten werden doorgaans snel na een overlijden uitgekeerd. Van Lokhorst is dus in de eerste helft van 1564 overleden.
- 4 Zie bijvoorbeeld: Engels, M.-C., 'Sociale en medische zorg', in: Smit, J.G. (red.), *Den Haag; Geschiedenis van de stad, deel 1, Vroegste tijd tot 1578* (Zwolle, z.j. [2004]) 181-214.
- 5 Zie hoofdstuk 6, p. 187, 192-195.
- 6 Armenzorg en sociale zorg gebruik ik als synoniemen.
- 7 Huisman, F., *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam, 1992) 13.
- 8 Bik, J.G.W.F., *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Assen, 1955).
- 9 Steendijk-Kuypers, J., *Volksgezondheid in de 16e en 17e eeuw te Hoorn. Een bijdrage tot de beeldvorming van sociaal-geneeskundige structuren in een stedelijke samenleving* (Rotterdam, 1994); Vis, G.N.M., *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar 1341-1991* (Hilversum, 1991); Zwart-Kramer, A.G., Zwart, P.A.M., *Van pest tot pokken. 5 eeuwen gezondheidszorg in Enkhuizen* (Enkhuizen, 1993).
- 10 Zie bijvoorbeeld: Versprille, A.J., 'Het Sint Catharinagasthuis', in: *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 94-117; Vis, J., 'Alkmaarse stadsdoctoren in de zestiende eeuw', *Gewina* 21 (1998) 65-80; Houtzager, H.L., *Medicyns, vroedwylfs en chirurgyns: schets van de gezondheidszorg in Delft en beschrijving van het Theatrum Anatomicum aldaar in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam, 1979).
- 11 Boer, D.E.H. de, 'Het Leids medisch "netwerk" omstreeks 1465', in: *Leids Jaarboekje* 76 (1984) 60-76. A.H. Netiv heeft een aanzet gegeven voor de bestudering van de verschillende beroepsgroepen in de Leidse gezondheidszorg over de jaren 1465-1525 (Netiv, A.H., *Van meysteren, laten, apteekerye en bewaeren. Leidse werkers in de gezondheidszorg, 1465-1525* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden, 1988)).
- 12 Engels, *Sociale en medische zorg*, 181-214. Zie voor deze stadsgeschiedenissen: Ree-Scholten, G.F.

- van der (red.), *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum, 1995); Herwaarden, J. van, e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum, 1996); Frijhoff, W., Nusteling, H., Spies, M. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum, 1998); Abels e.a., P.H.A.M. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum, 2002); Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002); Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2003); Carasso-Kok, M. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets. Tot 1578* (Amsterdam, 2004); Frijhoff, W., Prak, M. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld. 1578-1650* (Amsterdam, 2004); Smit, J.G. (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 1, Vroegste tijd tot 1578* (Zwolle, z.j. [2004]); Wijzenbeek, Th. (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 2, De tijd van de Republiek* (Zwolle, z.j. [2005]).
- 13 Van der Waa, *Praktijkvoering Forestus*, 43.
 - 14 Siraisi, N.G., *Medieval & early Renaissance medicine. An introduction to knowledge and practice* (Chicago, 1990), in het bijzonder 97-106, 123-136.
 - 15 Astrologie is de leer dat de onderlinge stand en beweging van de hemellichamen invloed uitoefenen op de fysieke wereld, en daarmee ook op (de gezondheid van) de mens. Deze leer was in de oudheid en middeleeuwen een regulier onderdeel van de natuurwetenschappen en won in de late middeleeuwen aan belang. Kennis van de astrologie behoorde tot de geestelijke bagage van elke laatmiddeleeuwse medicus en had een vaste plaats in de uitoefening van de geneeskunde, bijvoorbeeld bij het bepalen van een gunstig tijdstip voor aderlaten. Astrologie in de zin van het trekken van horoscopen en het voorspellen van toekomstige concrete gebeurtenissen (horoscopie) was in de late middeleeuwen een activiteit die eerder in de sfeer van kwakzalverij werd getrokken (Lindberg, D.C., *Pioniers van de westerse wetenschap. De Europese wetenschappelijke traditie in filosofische, religieuze en institutionele context, 600 v.C.-1450 n.C.* (Amsterdam, 1995) 268-274).
 - 16 Everdingen e.a., J.J.E. van, *Pinkhof geneeskundig woordenboek* (Houten, 2006) 357, 367, 719-720, 905.
 - 17 Zie hoofdstuk 2, p. 43.
 - 18 Hoepelman e.a., I.M., *Microbiologie en infectieziekten* (Houten/Mechelen, 2002) 9-24.
 - 19 Blockmans e.a., W.P., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4 (Bussum, 1980) 42-86, aldaar 56-60.
 - 20 RAL, SA I, inv. 943, f. 6r.
 - 21 Bijvoorbeeld: Thoen, E., Devos, I., 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Moderne Tijd. Een status questionis over de ziekte in haar sociaal-economische context', in: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999) 19-43, aldaar 25-26; Getz, F., 'Black Death and the silver lining: meaning, continuity and revolutionary change in histories of mediaeval plague', in: *Journal of the History of Biology* 24 (1991) 265-289, aldaar 284.
 - 22 In het bijzonder de memorieboeken van de Hooglandse kerk zijn een unieke bron, die bij een aantal overlijdens van Leidenaren in de periode ca. 1360-ca. 1540 de doodsoorzaak geven (RAL, Ke, inv. 415 t/m inv. 418).
 - 23 RAL, ORA, inv. 42 (reeks 'wedboeken'), diverse plaatsen.
 - 24 RAL, Gh, inv. 51 (7 augustus 1489).
 - 25 Meerkamp van Embden, A. (red.), *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1424; 1424-1434)*, 2 delen, Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie, 32, 34 (Amsterdam, 1913-1914), deel I, 55.
 - 26 RAL, HG, inv. 1519 e.v. Bijvoorbeeld: het meesteren van het 'scurft hoeft' van een kind (RAL, HG, inv. 1581, rubriek allerhande uitgaven (1538/39)).
 - 27 Walter, J., Schofield, R., 'Famine, disease and the social order in early modern society', in: Walter, J., Schofield, R. (red.), *Famine, disease and the social order in early modern society* (Cambridge, 1989) 1-73, aldaar 7-8.
 - 28 Brand, A.J., 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 113-149, aldaar 114.
 - 29 Ó Gráda, C., *Famine. A short history* (Princeton/Oxford, 2009) 98-102, 108-121; Ó Gráda, C., 'Famines Past, Famines's Future', *Development and Change* 42 (1) 2011, 49-69, aldaar 52-53; Hionidou, V., 'Why

- do people die in famines? Evidence from three island populations', *Population Studies* 56 (2002) 65-80.
- 30 Jordan, W.C., *The Great Famine. Northern Europe in the early fourteenth century* (Princeton, 1996); Jordan, W.C., *Europe in the High Middle Ages* (Londen, 2002) 293.
- 31 Blockmans, W., Hoppenbrouwers, P., *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam, 2002) 357-358.
- 32 Hüffer, M., *De adellijke vrouwenabdij van Rijsburg, 1133-1574* (Nijmegen, 1922) 76.
- 33 Dit mirakelverhaal wordt voor het eerst vermeld in de kroniek van de 'Clerc uten Lagen Landen' (geschreven 1404-1409, volgens anderen 1349-1358). Het mirakel gebeurde volgens de 'Clerc' in 1314. Het 'versteende brood' wordt tegenwoordig in het Leidse museum De Lakenhal bewaard (Margry, P.J., Caspers, C.M.A., *Bedevaartplaatsen in Nederland. Noord- en Midden-Nederland* (Hilversum, 1997) 530-531).
- 34 Zie voor een overzicht van duurtjeren in Leiden bijlage 1, p. 233.
- 35 Blockmans/Hoppenbrouwers, *Middeleeuws Europa*, 362.
- 36 Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad, deel I: De Middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1919-1920; 2e druk) 98-104, 168-173.
- 37 Zie voor een overzicht van de jaren dat Leiden betrokken was bij oorlogshandelingen bijlage 1, p. 233.
- 38 Siraisi, *Mediaeval & early Renaissance medicine*, 48-49, 189.
- 39 Een overzicht en waardering van de ontwikkelingen op het vakgebied medische geschiedenis, in het bijzonder de sociaal-historische en cultureel-historische varianten bij: Huisman, F., Warner, J.H. (red.), *Locating Medical History. The Stories and Their Meanings* (Baltimore, 2004). Zie voor het lichaam als historisch object: Kalof, L. (red.), *A cultural history of the human body. Vol.2: In the Mediaeval Age* (Oxford/New York, 2010); Kalof, L., Bynum, W. (red.), *A cultural history of the human body. Vol. 3: In the Renaissance* (Oxford/New York, 2010).
- 40 Blécourt, W. de, Huisman, F., Velden, H. van der, 'De medische markt in Nederland, 1850-1950', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25e jaargang, 1999, nr. 4, 361-382, geven een inleiding op het begrip 'medische markt'.
- 41 Het St. Catharinagasthuis betaalde bijvoorbeeld in 1481/82 17½ stuiver om een krankzinnige vrouw naar Amsterdam te brengen (RAL, Gh, inv. 302, nr. 12, uitgaven, rubriek 34).
- 42 RAL, ORA, inv. 51A, f. 62r.
- 43 'Een bewaarster om te bewaren drie dagen die siecken' (RAL, Kl, inv. 901, II, nr. 10, f. 29r (1525/26)).
- 44 De Cellebroeders kregen in 1421 van het stadsbestuur een stichtingsbrief waarin melding werd gemaakt van de plaats van hun vestiging in Leiden. Zij zullen zich dus voor 1421 in de stad hebben gevestigd. Leupen, S.M.C., 'Het Leidse Cellebroedersklooster', in: *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 33-49, aldaar 34-35.
- 45 RAL, SA I, inv. 386, f. 96v-97r, 7 juli 1569.
- 46 Zoals blijkt uit regelingen (medio vijftiende eeuw) van de Heilige Geest dat een arme die brood mocht halen bij de Heilige Geestmeesters maar ziek te bed lag, dat brood thuisgebracht kreeg. Hetzelfde gold voor kraamvrouwen tot hun eerste kerkgang na de bevalling. De Heilige Geestmeesters gingen elke week of 14 dagen 'om die stede' en deelden goederen uit aan de arme huiszitten of die 'in hoir bedde sieck leggen' (RAL, HG, inv. 432, f. 53r, f. 54v, 1452/53).
- 47 Hamaker, H.G., *De Middeneeuwse keurboeken van de stad Leiden* (Leiden, 1873) 249-250 (keur van 1 december 1459).
- 48 'Mr. Claes die schoelapper' praktiseerde dagelijks in 'medicinen' en 'chirurgie'. De vroedschap verbood hem dat nog langer te doen, anders zou het gerecht hem bestraffen tot voorbeeld van alle anderen (RAL, SA I, inv. 382, f. 161v, 15 juli 1484); Steensel, A. van, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) (Hilversum, 2006) 191-252, aldaar 227.
- 49 Een eerste kennismaking met 'magie' biedt: Kieckhefer, R., *Magic in the Middle Ages* (Cambridge, 2001), dat ook ingaat op medische zaken, vooral 56-85.
- 50 Zie voor St. Sebastiaan: Herwaarden, J. van, 'De middeleeuwse Sebastiaanverering in de Nederlanden', in: Laar, P. van de, Margy, P.J., Santing, C. (red.), *Een profane pelgrimage naar de middeleeuwen. Opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (Hilversum, 2005) 109-117, aldaar 111-112, 116-117.
- 51 Leeuwen, C.G. van, 'Opvattingen omtrent ziektes en zieken in de Nederlanden gedurende de late mid-

- deleeuwen. Een eerste aanzet', in: *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland, aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero* (Utrecht, 1986) 134-166.
- 52 Hens e.a., H. (red.), *Mirakelen van Onze Lieve Vrouwe te 's Hertogenbosch, 1381-1603* (Tilburg, 1978) 292-293. Mirakel geregistreerd onder 4 juni 1383.
- 53 Hens, *Mirakelen 's Hertogenbosch*, 314-315. Mirakel geregistreerd onder 12 juni 1383.
- 54 Hamaker, *Keurboeken*, 251. Een keur van 1 december 1459.
- 55 RAL, Gh, inv. 334, nr. 50, f. 26r.
- 56 Weeshuis: zieke kinderen op bedevaart in RAL, HG, inv. 1564 (1519/20); HG, inv. 1565 (1520/21), rubrieken 'watmen de armen gheeft'. Gasthuis: RAL, Gh, inv. 302, nr. 47, uitgaven, rubriek 13 ('op bevel van het gerecht een vrouw twee Rijngulden gegeven om te reizen naar St. Digna in Brabant').
- 57 Uitdrukkelijk opgemerkt door Daelemans, F., 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', in: *AAG-bijdragen* 9 (1975) 137-216, aldaar 20.
- 58 Blockmans, W.P., *De berleving van de Middeleeuwen* (Leiden, 1988) 5.
- 59 De recente stadsgeschiedenis van Leiden legt de cesuur bij 1574, zoals alleen al blijkt uit de titel van deel 1: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002).
- 60 Kroon, J.E., *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Universiteit 1575-1625* (Leiden, 1925); Jansen, J.M.L., Retèl, P.M., Waszink jr., J.H., *Praxis medicinae nova ratio. Medisch onderwijs aan de Leidse academie van 1575 tot 1650*. Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek nr. 12 (Leiden, 1992).
- 61 Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 12.
- 62 Zie hoofdstuk 2, p. 36-43.
- 63 De groei van het inwonertal van Leiden is ontleend aan: Maanen, R.C.J. van, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16e en 17e eeuw. Enkele kanttekeningen', in: *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 41-70; Noordam, D.J., 'Demografische ontwikkelingen', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2002) 42-53, aldaar 44; Boer, D.E.H. de, 'Leiden in de Middeleeuwen', in: Moes, J.K.S., Vries, B.M.A. de (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht, 1991) 33-45.
- 64 Boer, D.E.H. de, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noord-holland' tussen ca. 1345 en ca. 1415* (Leiden, 1978) 336-338.
- 65 Posthumus, N.W., *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie I. De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* ('s-Gravenhage, 1908); Posthumus, N.W., *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie II, III. De Nieuwe Tijd (zestiende tot achttiende eeuw). De lakenindustrie en verwante industrieën* ('s-Gravenhage, 1939); Kaptein, H., *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600: conjunctuur en continuïteit* (Hilversum, 1998). Kaptein geeft een nieuwe interpretatie van de ontwikkeling van de Hollandse textielnijverheid. Echter, juist met betrekking tot de ontwikkeling van de Leidse lakenindustrie wijkt de interpretatie van Kaptein niet ingrijpend af van het heersende beeld (zie met name 239-245).
- 66 Vanaf 1447 subsidieerde het stadsbestuur het dekken van huizen met leien of dakpannen in plaats van met riet, om het risico van brand te verminderen. De groei van het aantal toegekende subsidies viel vooral in de jaren zestig van de vijftiende eeuw. Dit was een teken van grote bouwactiviteit en dus groei van de bevolking (De Boer, *Leids verleden*, 40; Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ±1390-1477* (Leiden, 1985) 289).
- 67 Brand, H., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn, 1996) 26-29, 47-48; Noordam, D.J., 'Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 13 (2001) 16-40.
- 68 Brand, H., 'A medieval industry in decline. The Leiden drapery in the first half of the sixteenth century', in: Boone, M., Prevenier, W. (red.), *Drapery production in the late medieval Low Countries. Markets and strategies for survival (14th-16th centuries)* (Leuven/Apeldoorn, 1992) 121-147, aldaar 125, 128-130.
- 69 Boer, D.E.H. de, Maanen, R.C.J. van, *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden, 1986) 16-17.
- 70 Van Maanen, *Leidse bevolkingsaantallen*, 51; Noordam, *Demografische ontwikkelingen*, 44.

- 71 Maanen, R.C.J. van, *Doorgaande beweging* (Leiden, 2004) 10-11.
- 72 Van Maanen, *Leidse bevolkingsaantallen*, 54, 63; Maanen, R.C.J. van, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', in: *BMGN* 93 (1978) 1-42, aldaar 11-14.
- 73 Jansma, T.S., 'Het overzicht van de laat-middeleeuwse stad t.a.v. haar agrarisch ommeland in het bijzonder toegelicht met de verhouding Leiden en Rijnland', in: *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 93-108; Boer, D.E.H. de, 'De verhouding Leiden-Rijnland, 1365-1414. Veranderingen in een relatie', in: *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, vol. 38 (1975), p. 48-72; Van Maanen, *Doorgaande beweging*, 4-5.
- 74 De zeven centrumfuncties volgens Lesger zijn naar hun karakter: economisch, juridisch, cultureel, sociaal/verzorgend, geneeskundig, religieus en educatief. Zijn typering is naar mijn mening ook voor de vijftiende en zestiende eeuw relevant (Lesger, C., 'Hiërarchie en spreiding van regionale verzorgingscentra. Het centrale plaatsensysteem in Holland benoorden het IJ omstreeks 1800', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 128-153, aldaar 134).
- 75 Leiden was van de grote Hollandse steden niet degene die het dichtst bij Den Haag lag. De afstand van Den Haag tot Delft was langs de oude route 10 kilometer, die van Den Haag tot Leiden 16,5 kilometer. Een oriëntatie van Den Haag op Leiden lag dus niet zonder meer voor de hand. Hetzelfde geldt voor het klooster Leeuwenhorst. De afstand van dit klooster tot Leiden (15 km) verschilde niet veel van de afstand tot Haarlem (19 km).
- 76 Hüffer, M., *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijnsburg*, Rijks geschiedkundige publicatiën, kleine serie, XXXI en XXXII, 2 delen (Den Haag, 1951); Hüffer, M., *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg 1133-1574* (Nijmegen, 1922); Moor, G. de, *Verborg en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum, 1994).
- 77 Zie voor deze gasthuizen hoofdstuk 3, met name noot 14.
- 78 Marsilje, J.W., 'Bestuur en rechtswezen', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 59-93, aldaar 73-93; Groenveld, S., Jongste, J.A.F. de, 'Bestuur en beleid', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2002) 54-83.

Noten bij hoofdstuk 2

- 1 RAL, SA I, inv. 387, f. 20r.
- 2 RAL, SA I, inv. 387, f. 24v.
- 3 Najaar 1508 werden in Leiden maatregelen getroffen tegen de pest 'overmits dat enige binnen Leiden vander pestelencie' gestorven waren en dagelijks 'noch enige dair van zieck worden' (RAL, SA I, inv. 387, f. 18r).
- 4 RAL, SA I, inv. 387, f. 21r-22r (3 en 7 april 1509); RAL, ORA, 4F, f. 20rv (zij waren de straat opgegaan zonder een witte stok te dragen en kregen op 7 april 1509 een boete).
- 5 RAL, SA I, inv. 387, f. 22r. In deze tijd waren er in Holland flinke overstromingen door dijkdoorbraken bij de Spaarndam nabij Haarlem (Buisman, J., Engelen, A.F.V. van (red.), *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 3, 1450-1575* (Franeker, 1998) 287-295).
- 6 RAL, SA I, inv. 387, f. 22v-23r. Zie ook hoofdstuk 5, p. 146. Het verbod om laatbloed tijdens processies in het raam te zetten, kan worden gezien als een regel om profaan bloed te scheiden van het bloed van Christus.
- 7 RAL, SA I, inv. 387, f. 23r.
- 8 RAL, SA I, inv. 387, f. 24v.
- 9 RAL, SA I, inv. 589, f. 63r, f. 76r.
- 10 Zie bijlage 1, p. 241.
- 11 'Ende veel vander gerechte vuyter stede sijn om der sterfte wille' (RAL, SA I, inv. 383, f. 75r, 13 augustus 1509).
- 12 Blockmans, *Tussen crisis en welvaart*, 56-60.
- 13 De Boer, *Graaf en grafiek*, 63-90.
- 14 Noordegraaf, L., Valk, G., *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen, 1988) 225-228.

- 15 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 225. Voor de zestiende eeuw is het overzicht over Leiden bij deze auteurs overigens veel completer.
- 16 Zie bijlage 1, p. 240-242.
- 17 De bewaard gebleven Leidse begraafboeken lopen vanaf 7 januari 1601 (RAL, SA II, inv. 1313 en volgende).
- 18 Zij overleden ‘peste tactus’; ‘tacto morbo pestilenciali’; ‘peste infecta’; ‘per epydimiam’ (RAL, Ke, inv. 416, f. 114v, f. 116r).
- 19 RAL, Ke, inv. 415 (vanaf 1367); Ke, inv. 416 (voortzetting van inv. 415, over 1382-1467); Ke, inv. 417 (voortzetting van inv. 416, over 1467-1539); Ke, inv. 418 (memorieboek Pancraskerk, met opgave van de op elke dag vallende memoriediensten). Ik heb voor het samenstellen van de reeks ‘overleden begunstigers Pancraskerk 1395-1539’ dankbaar gebruik gemaakt van de aantekeningen van B.N. Leverland †.
- 20 Met het houden van memoriemissen beoogde men het verblijf van de zielen van overledenen (familie, zichzelf) in het vagevuur te bekorten. De Boer heeft de memorieboeken gebruikt voor een onderzoek naar het heersen van de pest in Leiden in de jaren 1368-1369 tot en met 1411 (De Boer, *Graafen grafiek*, 69-90).
- 21 Ik gebruik de piek van 6 overlijdens in 1524 als de laatste waarde in het overzicht van jaren met pieksterfte.
- 22 Rekeningen van het St. Catharinagasthuis: RAL, Gh, inv. 302; Gh, inv. 334; Gh, inv. 335.
- 23 Rekeningen van het Heilige Geesthuis: RAL, HG, inv. 1532 tot en met inv. 1645.
- 24 RAL, Gh, inv. 966; Gh, inv. 966A.
- 25 RAL, Gh, inv. 51 tot en met inv. 54.
- 26 Het Catharinagasthuis kocht ook doods-kisten of hout om doods-kisten van te maken en betaalde voor het maken van doods-kisten. Deze informatie is te incidenteel om reeksen te kunnen maken, maar levert voor een aantal jaren nuttige gegevens.
- 27 Het samenvoegen van de series ‘overlijdens gasthuis’ en ‘gedolven graven gasthuis’ in grafiek 2.4 is zonder meer gerechtvaardigd. De waarden uit overlappende jaren tonen een tamelijk gelijk beeld voor de overlijdens en de graven, bijvoorbeeld de gemeenschappelijke piek in 1492.
- 28 RAL, Ke, inv. 323.
- 29 Registratie in de stadsrekeningen (RAL, SA I, inv. 577 e.v.); Blok, *Hollandsche stad*, deel I, 242; Marsilje, *Financieel beleid*, 112-113.
- 30 RAL, HG, inv. 1580, rubriek allerhande uitgaven (1537/38).
- 31 RAL, SA I, inv. 589, f. 1v-14r. De verdeling over de drie Leidse parochies was: 139 posten uit de St. Pietersparochie, 80 uit de St. Pancrasparochie en 10 uit de Onze Lieve Vrouweparochie.
- 32 RAL, Gh, inv. 335, nr. 5, inkomsten, rubriek 3.
- 33 De stadsrekening liep van 10 november 1508 tot 10 november 1509. De gasthuisrekening liep van 21 februari 1509 tot 21 februari 1510. De periode van eind februari tot begin november 1509 was de periode dat de epidemie op haar hoogtepunt was. Bovendien blijkt dat in de gasthuisrekening over februari 1510-februari 1511 slechts twee namen uit de belastinglijst voorkomen, tegen ca. 90 personen in de gasthuisrekening van 1509/10. We mogen dus concluderen dat giften aan het gasthuis door de personen die tijdens de epidemie van 1509 overleden in de gasthuisrekening van 1509/10 terecht zijn gekomen.
- 34 ‘die van rechter armoede ende ellende ziek in het gasthuis voirs. comen ende van armoede daerin sterven’. Toestemming in 1421 van de pastoor van de St. Pieterskerken de landscommandeur van de Duitse Orde (Versprille, *Catharinagasthuis*, 106-107; het jaartal 1424 op p. 107 moet 1454 zijn). Proveniers of kostkopers waren oudere mannen, vrouwen of echtparen, die zich inkochten in een gasthuis, waarna zij voor de rest van hun leven kost en inwoning kregen, zie verder hoofdstuk 3, noot 2.
- 35 Zo noteerde het Catharinagasthuis in 1458/59 dat 48 arme mensen dat jaar in het gasthuiswaren gestorven, voor wie het gasthuis het graf had moeten betalen. Elders in de rekening werden de kosten verantwoord voor het delven van 47 graven (RAL, Gh, inv. 302, nr. 4, rubriek allerhande uitgaven). Een ander voorbeeld, van de epidemie van 1467: item want die pestelencie regneert heeft [...] veel luyden dair of gestorven waren [...] om graven te maken op des gasthuis kerkhof ‘dairmen die dode luyden in begraven heeft die int gasthuis oflivich zijn geworden’ (RAL, Gh, inv. 334, nr. 57, f. 50r).

- 36 Van de armen die op het kerkhof van het Catharinagasthuis werden begraven was een aantal waarschijnlijk geen inwoner van Leiden, maar in het gasthuis overleden passant. De fractie personen van buiten Leiden was onder de overleden begunstigers van de Pancraskerk, het Catharinagasthuis en het weeshuis ongetwijfeld veel kleiner. De analoge tendensen in de series geven aan dat dit geen methodisch bezwaar vormt.
- 37 Slack, P., 'Mortality crises and epidemic disease in England 1485-1610', in: Webster, Ch. (red.), *Health, medicine and mortality in the sixteenth century* (Cambridge, 1979) 9-59; Slack, P., *The impact of plague in Tudor and Stuart England* (Londen, 1985) 54-56.
- 38 Zie hoofdstuk 1, p. 16.
- 39 Als tweede parameter voor het aanwijzen van een crisisjaar nam Harvey een sterfte van 100 of meer per 1000. Zij kon die parameter gebruiken omdat zij de aantallen monniken in Westminster Abbey voor elk jaar kon bepalen (Harvey, B., *Living and dying in England 1100-1540. The Monastic Experience* (Oxford, 1993) 122).
- 40 Thoen/Devos, *Pest in de Zuidelijke Nederlanden*, 28-29; zie ook Thoen, E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden*, banden I en II (Gent, 1988), band I, 44-46.
- 41 Cohn Jr., S.K., *The Black Death Transformed. Disease and Culture in Early Renaissance Europe* (Londen, 2002) 200-203.
- 42 Thoen/Devos, *Pest in de Zuidelijke Nederlanden*, 28-29.
- 43 Zie voor de Zwarte Dood: Benedictow, O.J., *The Black Death, 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge, 2004); Cantor, N.F., *In the Wake of the Plague: The Black Death and the Europe it made* (New York, 2001); Cohn, *The Black Death*; Dols, M.W., *The Black Death in the Middle East* (Princeton, 1977).
- 44 Voor de Nederlanden: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999).
- 45 Thoen/Devos, *Pest in de Zuidelijke Nederlanden*, 24-25.
- 46 De Boer, *Graaf en grafiek*, 72-86, 165.
- 47 Een handzame bespreking bij Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 15-21. Een analyse over pest op het 'rattenloze' IJsland geeft: Karlsson, G., 'Plague without rats: the case of fifteenth-century Iceland', *Journal of Medieval History* XXII (1996) 263-284.
- 48 Zie dit hoofdstuk, p. 56-58.
- 49 Twigg, G.I., *The Black Death: A biological reappraisal* (Londen, 1984).
- 50 Cohn, *The Black Death*, met name 7-54.
- 51 Bos e.a., K.I., 'A draft genome of *Yersinia pestis* from victims of the Black Death', *Nature*, 478 (27 October 2011) 506-510.
- 52 De plattegrond is gemaakt door landmeter Jan Pietersz Dou (RAL, PV, nr. 28525).
- 53 RAL, Gh, inv. 335, nr. 1, uitgaven, rubriek 9.
- 54 Arrizabalaga, J., Henderson, J., French, R., *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe* (New Haven/Londen, 1997).
- 55 Baker, B.J., Armelagos, G.J., 'The origin and antiquity of syphilis. Paleopathological diagnosis and interpretation', *Current Anthropology* vol. 29 nr. 5 dec 1988, 703-720; comments and reply 720-737; Rothschild, B.M., 'History of syphilis', *Clinical Infectious Diseases* 2005; 40:1454-63.
- 56 Quételet, C., *History of syphilis* (Cambridge, 1990) 9-27.
- 57 Quételet, *Syphilis*, 26; tijdgenoot Albrecht Dürer schreef in augustus 1506 in een brief over syfilis: 'to pray to God for my protection, particularly against the French [pocks], for I know nothing that I dread more since nearly everybody has them. They devour many people, so that they simply die of them' (Fabricius, J., *Syphilis in Shakespeare's England* (Londen, 1994) 4).
- 58 Hoorn, C.M. van, *Levinus Lemnius 1505-1568. Zestiende-eeuwse Zeewees geneesheer* (Kloosterzande, 1978) 241; Valk, J.W. van der, *Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der syphilis in ons land* (Amsterdam, 1910) 24.
- 59 Verwijs, E., Verdam, J., *Middelnederlandsch woordenboek*, deel III ('s-Gravenhage, 1894) 1285-1286.
- 60 Essed, W.F.R., *Over den oorsprong der syphilis. Een kritisch-historische-epidemiologische studie tevens ontwerp eener nieuwe theorie* (Amsterdam, 1933) 131-132.

- 61 Essed, *Oorsprong*, 62, met verwijzing naar: *Cronijck van Zeelandt eertydts beschreven door d'Heer Johan van Reygersbergen, nu verbeterd ende vermeerderd door Marcus van Boxhorn*, deel I (Middelburg, 1644, tweede druk; oorspronkelijke uitgave 1551) 346, 348. De tekst van de kroniek luidt: 'In 't selve jaer als dese Spangjaarden [...] hier in dese Landen gheweest hadden, begonste te regneren een al te wonderlijcken plaghe deur alle die Landen diewelck noyt bij menschen ghedencken ghehoort en was ofte datter ijemandt af te sprecken wiste ende was eerst ghekomen van Napels als die stad van Napels ghewonnen werdt. Ende dese sieckte of plaghe werdt ghemeynlicken genoemt Sint Jobs plaghe, ofte sieckte; ofte die Napelsche ofte Spaensche pocken'.
- 62 Essed, *Oorsprong*, 64.
- 63 Schoute, D., 'De levensloop van een ziekenhuis. Geschiedenis van het Gasthuis te Middelburg', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 61 (1917) 3-97, aldaar 15-16.
- 64 Essed, *Oorsprong*, 62-63; Lois, S., *Cronycke ofte korte waere beschrijvinge der stad Rotterdam* ('s-Gravenhage, 1746) 72.
- 65 Margry/Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 395-396, met een verwijzing naar de zeventiende-eeuwse stadsgeschiedenis van Ampzing, waarin het mirakelboek wordt geciteerd (Ampzing, S., *Beschrijvinge en lof der stad Haarlem* (Haarlem, 1628) 440-443).
- 66 Noord-Hollands Archief, Sint Elisabeths Gasthuis of Groote Gasthuis te Haarlem, inv. 421, f. 12r, f. 15r, f. 31r, f. 40r.
- 67 Erfgoedcentrum DiEP Dordrecht, archief Gast- of ziekenhuis, voorheen het Heilig Sacramentsgasthuis 1311-1816, inv. 57 (geraadpleegd: 13 gasthuisrekeningen uit de periode 1499-1522).
- 68 Van der Valk, *Geschiedenis syphilis*, 144.
- 69 Lieburg, M.J. van, 'De syfilitische patiënt in de geschiedenis van het Nederlandse ziekenhuiswezen voor 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 8 (1982) 156-179, aldaar 160.
- 70 RAL, Gh, inv. 302, nr. 27, uitgaven, rubriek 13.
- 71 't Zant lag in de hoek Noordeinde-Rapenburg. Dit gebied was al in 1460 als gedoogzone voor prostitutie aangewezen. In het keurboek van 1508 werd *het Zant* genoemd als één van de straten waar prostituties hun beroep mochten uitoefenen (Hamaker, *Keurboeken*, 252-253, 317).
- 72 De aankoop van kwikzilver ('quickzilver') door het Catharinagasthuis in rekeningjaar 1494/95, dus nog voor de overgeleverde komst van syfilis in de Nederlanden in 1496, roept de vraag op of al in 1494/95 in Leiden syfilis heerste (RAL, Gh, inv. 302, nr. 24, uitgaven, rubriek 3). Kwikzilver werd immers als geneesmiddel tegen syfilis gebruikt. Echter, kwik was in de middeleeuwen al vóór de uitbraak van syfilis in gebruik tegen huidaandoeningen (Ackerknecht, E.H., *A Short History of Medicine* (Baltimore/London, 1992; zesde druk) 85). Zo kocht het gasthuis in 1477/78 kwikzilver, ruim vóór Columbus' terugkeer uit Amerika in 1493 (RAL, Gh, inv. 302, nr. 9, uitgaven, rubriek 25). De koop van kwikzilver in 1494/95 bewijst dus niet dat toen al syfilis in Leiden heerste.
- 73 RAL, Gh, inv. 302, nr. 28, uitgaven, rubriek 11.
- 74 RAL, Gh, inv. 302, nr. 29, uitgaven, rubriek 12.
- 75 RAL, Gh, inv. 302, nr. 30, uitgaven, rubriek 13.
- 76 RAL, Gh, inv. 302, nr. 31, uitgaven, rubriek 12.
- 77 RAL, Gh, inv. 302, nr. 32, uitgaven, rubriek 14. Eén behandeling kostte 28 in plaats van 20 stuivers.
- 78 RAL, Gh, inv. 335, nr. 1, uitgaven, rubriek 6.
- 79 RAL, Gh, inv. 335, nr. 2, uitgaven, rubriek 6.
- 80 RAL, Gh, inv. 302, nr. 35, uitgaven, rubriek 6.
- 81 In dit boek worden op een aantal plaatsen geldbedragen weergegeven in *pond Hollands*, afgekort (lb Holl.), vooral salarissen en geldbedragen in de tabellen. Daarmee wordt steeds het pond Hollands van 30 groten bedoeld. Ook worden op een aantal plaatsen in de tekst geldbedragen die in een andere (reken)munt waren uitgedrukt, omgerekend naar het pond Hollands van 30 groten. Het pond was een rekenmunt. Een rekenmunt diende om geldbedragen in een boekhouding op een uniforme wijze uit te drukken. De daadwerkelijke betalingen vonden plaats in een reële munt, zoals de (zilveren) *groot* of de (zilveren of gouden) *Carolusgulden*. Het pond werd genoteerd als lb (libra = pond) en omvatte 20 s (solidus = schelling) of 240 d (denarius = penning). Bedragen werden geschreven als, bijvoorbeeld, 16 lb. 10 s. 4 d., of korter 16.10.4.

- Het pond Hollands van 30 groten (= 15 stuivers) was in de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw in Leiden de meest gebruikte rekenmunt. Daarnaast werd gerekend met een pond van 240 groten (het pond Vlaams of pond groten). Vanaf het tweede kwart van de zestiende eeuw was de gulden van 40 groten (= 20 stuivers) een veelgebruikte rekenmunt. Na ca. 1550 was in Leiden het pond van 40 groten (= 20 stuivers) de belangrijkste rekenmunt in de stedelijke administratie. Dit pond van 40 groten werd vanaf de late zestiende eeuw ook pond Hollands genoemd (NB: dat gebruik komt in dit boek *niet* voor). Bij de weergave en omrekening van geldbedragen is geen rekening gehouden met veranderingen in de reële waarde van munten gedurende de vijftiende en zestiende eeuw (Marsilje, *Financieel beleid*, 148-151, 233; Jacobi, H.W., 'Het geld van de Republiek', *Leidschrift*, dertiende jaargang, nummer 2 (1998) 117-133, aldaar 124-125).
- 82 RAL, Gh, inv. 302, nr. 36, uitgaven, rubriek 6.
- 83 RAL, Gh, inv. 302, nrs. 37 en 38, uitgaven, rubriek 6.
- 84 RAL, Gh, inv. 302, nr. 39, uitgaven, rubriek 6.
- 85 RAL, Gh, inv. 302, nr. 28, uitgaven rubriek 3.
- 86 RAL, Gh, inv. 302, nr. 31, uitgaven, rubriek 12.
- 87 Quételet, *Syphilis*, 29-32.
- 88 In februari 1563 kocht het gasthuis hout om een *pockdrank* van te maken en in februari 1564 kreeg pokmoeder Alijt een extraatje van zes stuivers, omdat zij een jaar lang de houtdrank gekookt had (RAL, Gh, inv. 302, nr. 87, uitgaven, rubriek 41; Gh, inv. 302, nr. 89, uitgaven, rubriek 20).
- 89 RAL, Gh, inv. 302, nr. 28, uitgaven, rubriek 11. De post is gedateerd 'Hogelandskermisavond'. Dat was of de zondag vóór of de zondag na Maria Geboorte, dat op 8 september valt. Vriendelijke mededeling van B.N. Leverland †.
- 90 Van der Valk, *Geschiedenis syphilis*, 93 (Van der Valk citeert de *Divisiekronek*, editie W. van Goudhoeven, I, p. 562).
- 91 De schattinglijsten staan in de stadsrekeningen over 1497/98, 1498/99, 1499/00, 1501/02, respectievelijk RAL, SA I, inv. 578, f. 27v-98v; SA I, inv. 579, f. 27r-56r; SA I, inv. 580, f. 34r-52v; SA I, inv. 581, f. 30r-54v.
- 92 RAL, Gh, inv. 302, nr. 31, uitgaven, rubriek 12.
- 93 RAL, Gh, inv. 302, nr. 32, uitgaven, rubriek 14. Het lot van één patiënt is onbekend.
- 94 RAL, Gh, inv. 302, nr. 33, uitgaven, rubriek 16.
- 95 Heijnrick Harmansz was tijdens de eerste gevallen van syfilis in Leiden al in dienst als stadschirurgijn (zie hoofdstuk 5, p. 173). Op het moment van opvolgen van Claes staat Heijnrick Harmansz als stadschirurgijn in de stadsrekening over 10 november 1502-10 november 1503 (RAL, SA I, inv. 582, f. 50r). Zijn werkzaamheden voor het gasthuis staan onder meer verantwoord in de gasthuisrekening over 1503/04 (RAL, Gh, inv. 302, nr. 33, uitgaven, rubriek 17).
- 96 RAL, Gh, inv. 335, nr. 1, uitgaven, rubriek 14.
- 97 RAL, Gh, inv. 335, nrs. 2 en 3. Daarna komen in de rubriek 'schoutsknechten en pokmeester' uitsluitend nog betalingen aan de schoutsknechten voor. De taaiheid van de administratieve gebruiken zorgde ervoor dat de naam van deze rubriek in de gasthuisrekeningen nog jarenlang de verwijzing naar een pokmeester bleef dragen.
- 98 In het bon Gasthuis woonde in 1501/02 een meester Clais met zijn vader (RAL, SA I, inv. 581, f. 42v). Het Catharinagasthuis verkocht in 1505 een huis op het Noordeinde bij het weeshuis aan Clais Pietersz (RAL, Gh, inv. 304). In 1511/12 werd meester Clais berbiers huis op het Noordeinde bij het weeshuis genoemd; dit is hetzelfde bon Gasthuis (RAL, Gh, inv. 302, nr. 36, los blad in rubriek 13). Dit moet dezelfde meester Claes zijn geweest en hij kan identiek zijn aan pokmeester Claes.
- 99 'die men zeyt te wesen meestresse vande pocken' (RAL, ORA, inv. 42, 1543-1544, 28 maart 1544). Vriendelijke mededeling van J.G. Endhoven.
- 100 Zie hoofdstuk 5, p. 161-163.
- 101 Een schepenbrief van 26 juli 1549 (Oosterbaan, D.P., *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* (Delft, 1954) 49).
- 102 Van der Valk, *Geschiedenis syphilis*, 95, 97-98; Oosterbaan, *Gasthuis Delft*, 49.
- 103 RAL, SA II, inv. 61, f. 89r-90v.

- 104 Zie hoofdstuk 3, p. 77.
- 105 RAL, Gh, inv. 335, nr. 1, uitgaven, rubriek 9 (1505/06); Gh, inv. 302, nr. 35, uitgaven, rubriek 13 en los blad (1509/10).
- 106 RAL, HG, inv. 3384, p. 50 ('sinen naem is Jop').
- 107 Pot, T., Groot, H.L. de, Rooijen, C.A.M. van, *Het Sint Jobs gasthuis (1504-1818) te Utrecht. Een deelonderzoek aan het opgegraven skeletmateriaal van het kerkhof* (Utrecht, 1989) 2-3.
- 108 Oosterbaan, *Gasthuis Delft*, 30.
- 109 Fokker, A.A., 'De syphilis in de Nederlanden', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 5 (1861) 451-472, aldaar 464.
- 110 Noord-Hollands Archief, Stadsbestuur van Haarlem 1245-1572, inv. 917 (het pokhuis was: 'gemeen mit het pestilentiehuys, apart ende gescheyden van andere huysen als vrouwen ende mannenhuysen').
- 111 Zie hoofdstuk 3, p. 77-78.
- 112 RAL, Gh, inv. 302, nr. 29, uitgaven, rubriek 13.
- 113 Oosterbaan, *Gasthuis Delft*, 66.
- 114 RAL, Gh, inv. 302, nr. 99, inkomsten, rubriek 2.
- 115 RAL, SA II, inv. 44, f. 211v.
- 116 RAL, SA II, inv. 1289, f. 46v.
- 117 RAL, SA II, inv. 7461, f. 453r.
- 118 RAL, Gh, inv. 302, nr. 114, f. 75r.
- 119 RAL, Gh, inv. 302, nr. 116, f. 76r.
- 120 RAL, SA II, inv. 7464, f. 126rv, f. 127r, f. 128r-129r.
- 121 Versprille, *Catharinagasthuis*, 111-112.
- 122 De paragraaf over de Engelse zweetziekte is een bewerking van: Ladan, R, 'De Engelse zweetziekte in Leiden', in: *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 51-55.
- 123 RAL, SA I, inv. 384B, f. 46v.
- 124 RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530, 3 juni 1530; ORA, inv. 42, 1530-1532, 15 december 1531.
- 125 Hecker, J.F.C., *Die Volkskrankheiten des Mittelalters* (Berlijn, 1865) 193-338.
- 126 Hecker, *Volkskrankheiten*, 281-283.
- 127 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 25.
- 128 Morren, Th., 'Eene epidemie in de 16e eeuw', in: *Jaarboek Die Haghe* ('s-Gravenhage, 1896) 207-236, aldaar 230-231.
- 129 Slack, *Mortality crises*, 25-26; Hecker, *Volkskrankheiten*, 277.
- 130 Patrick, A., Roberts, R.S., 'A consideration of the nature of the English sweating sickness', *Medical History* IX (1965) 272-279, 385-389; Bridson, E., 'The English "sweate" (Sudor Anglicus) and Hantavirus pulmonary syndrome', in: *British Journal of Biomedical Science*, 58 (2000) 1-6; Zanderink, R., 'Zweetziekte: de enige ziekte die voorbijgegaan is?', in: *Geschiedenis der Geneeskunde* 2 (1998) 89-97, aldaar 96-97.
- 131 Hecker, *Volkskrankheiten*, 274, 279-282.
- 132 Slack, *Mortality crises*, 26-27.
- 133 RAL, SA I, inv. 388, f. 8r-9r. In de *aflezingboeken* werden de vroedschapsbesluiten opgeschreven die vanaf de gevel van het stadshuis werden afgekondigd ('afgelezen'), en daardoor openbaar gemaakt.
- 134 Dit boekje kan geweest zijn: *Jacobi Castrici Hasebrociani Physici Antverpieni de sudore Epidemiali quem Anglicum vocant, ad Medicos Gandenses Epistola, Antverpiae per Joannem Grapheum mense Octobri Anno MDXXIX*, geschreven door de Antwerpse stadsmedicus Jacobus Castricus.
- 135 'Vieren als Pasen' verwees naar Pasen als het hoogtepunt van het liturgische jaar, de viering van de dood en verrijzenis van Christus. In de middeleeuwen werden leken geacht ten minste éénmaal per jaar (te biechten en) ter communie te gaan, en wel met Pasen. De inwoners van Leiden werden dus opgeroepen zondag 3 oktober 1529 op die manier te vieren.
- 136 RAL, SA I, inv. 610, f. 50v.
- 137 RAL, SA I, inv. 388, f. 9r.
- 138 In de grafieken 2.2 tot en met 2.5, die meer dan één getallenreeks omvatten, is de volgende trendlijn gepresenteerd: grafiek 2.2, op basis van lijn A (testamenten St. Catharinagasthuis); grafiek 2.3, op basis

- van lijn A (testamenten St. Catharinagasthuis); grafiek 2.4, op basis van het gemiddelde van de lijnen A en B (sterfgevallen resp. gedolven graven St. Catharinagasthuis); grafiek 2.5, op basis van lijn B (betaalde graven St. Catharinagasthuis).
- 139 In de verschillende grafieken komen de jaren met ten minste 20% of ten minste 50% overschrijding van de trend niet precies overeen. Dat komt doordat de gekozen statistische bewerking voor de verschillende reeksen geen 100% gelijke uitkomsten geeft. Vergelijk bijvoorbeeld de verschillen voor het jaar 1500 in de grafieken 2.1 en 2.2, met respectievelijk een +50- en een +20-overschrijding.
- 140 Zie bijlage 1, p. 243.
- 141 Zie bijlage 1, p. 246.
- 142 Zie bijlage 1, p. 239.
- 143 Zie bijlage 1, p. 239-240.
- 144 Zie bijlage 1, p. 244-245.
- 145 Ladan, R., Netiv, A.H., 'Leiden 1445. Hoeken in verzet', in: *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 25-49; Gent, M.J. van, 'Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477-1481. Een nieuw overzicht', in: *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 35-61.
- 146 Andel, M.A. van, 'Plague regulations in the Netherlands', *Janus. Archives internationales pour l'Histoire de la Médecine et la Géographie Médicale* 21 (1916) 410-444.
- 147 RAL, SA I, inv. 387, f. 135v (5 juli 1526).
- 148 In 1509 stelde het *Correctieboek* dat enkele overtredingen die werden bestraft plaats hadden gevonden binnen de termijn dat de pestordonnanties golden. Dat was klaarblijkelijk een vereiste om overtreders te mogen vervolgen (RAL, ORA, inv. 4F, f. 20r).
- 149 RAL, ORA, inv. 4 (diverse delen).
- 150 RAL, ORA, inv. 4B, f. 192r.
- 151 RAL, ORA, inv. 4B, f. 189v, f. 192r. De veroordeling van Jan Andriesz vond pas plaats op 3 februari 1468, omdat Jan na zijn vergrijp de stad was uitgevlucht. Later had hij verzocht naar Leiden terug te mogen keren en was alsnog voor de rechter gekomen. Beiden moesten blootvoets en 'ongegord' voor het Stadhuis hun vergrijp melden, om vergeving smeken en daarna een bedevaart naar Keulen maken.
- 152 RAL, ORA, inv. 4C, f. 112r. De veroordeelden kregen een boete van 24 stuivers. De pestordonnanties waren 'anderdages onlangs geleden' afgekondigd.
- 153 RAL, ORA, inv. 4C, f. 122v-123r, f. 126v. De straffen van augustus 1484 waren respectievelijk 48 stuivers boete, een bedevaart naar Bergen in Henegouwen en 48, 48, 24 stuivers boete. NB: een veroordeling op 20 mei 1485 zie ik als de nasleep van de epidemie van de jaren daarvoor. Bouwen de slotenmaker kreeg op die dag 24 stuivers boete vanwege het verzuim een strohoed uit te hangen toen een kind van hem aan pest was overleden (RAL, ORA, inv. 4C, f. 141v).
- 154 RAL, SA I, inv. 387, f. 18r.
- 155 RAL, ORA, 4F, f. 20rv. De boetes bedroegen 24, 48, 48, 24 stuivers.
- 156 Deze veroordelingen uit 1515 staan uitsluitend in het aflezingboek genoteerd en zijn in de correctieboeken niet terug te vinden (RAL, SA I, inv. 387, f. 47r-48r).
- 157 RAL, SA I, inv. 4F, f. 145r-146r. De boetes bedroegen 24 stuivers.
- 158 RAL, ORA, inv. 4G, f. 18v. De boete bedroeg 72 stuivers.
- 159 RAL, ORA, inv. 4G, 145v. De boetes bedroegen op 8 juli 15 stuivers, de boete op 13 juli was 72 stuivers.
- 160 RAL, ORA, inv. 4H, f. 144rv. De boete was 24 stuivers.
- 161 RAL, ORA, inv. 4H, f. 155r. De boete was 24 stuivers.
- 162 Dat gebeurde in ieder geval niet in de zogenoemde criminele vonnisboeken, vergelijk: Heuvel, H.M. van den, 'De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811', *Rijnland. Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken* (dubbeljaargang 1977-1978; Leiden, 1978).
- 163 RAL, SA II, inv. 17, tussen f. 19-f. 20.
- 164 Tot ca. 1600 zijn vroedschapsboeken bewaard gebleven over de jaren 1449-1458 (RAL, SA I, inv. 381); 1465-1504 (RAL, SA I, inv. 382); 1508-1572 (RAL, SA I, inv. 383-386); 1577-1602 (RAL, SA II, inv. 471-474).
- 165 'Jan van Lochoists moeder ziek is ende men dair niet wesen en mach' (RAL, SA I, inv. 382, f. 154v).
- 166 RAL, SA I, inv. 383, f. 75r.

- 167 RAL, SA I, inv. 563, f. 55v-56r, f. 57r.
- 168 'Ende soe als die burgemeesteren buyten Leyden lagen voir die pestelencie' (RAL, SA I, inv. 537, f. 97r).
- 169 RAL, SA I, inv. 567. Dit is een serie rekeningen; gegevens in deel over november 1466-november 1467, f. 3v-6r.
- 170 Jan Philipsz gaf als reden dat de burgemeesters 'buyten lagen' vanwege 'die pestelencie'. De vierde burgemeester in het bestuursjaar 1466/67 was heer Willem van Boshuizen (junior) (Van der Laaken, *Magistraatslijsten*, 38).
- 171 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 159.
- 172 RAL, HG, inv. 1539, uitgaven, rubriek 6. De rekening vermeldt: 'doe scef [=schreef] men niet op' omdat 'die sterft hier in huys was'. De weken 22 t/m 35 moeten worden berekend vanaf 21 februari, het begin van het boekjaar; de periode dat de pest heerste was dus eind juli-eind oktober.
- 173 Brand, *Sociale omstandigheden*, 119 (met verwijzing naar NA, Rekrek, inv. 178, f. 52r).
- 174 RAL, SA I, inv. 387, f. 80v (11 september 1518).
- 175 RAL, SA I, inv. 388, f. 309v-310r.
- 176 Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad, deel II: Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijkse heerschappij* ('s-Gravenhage, 1912; 2e druk) 135-136.
- 177 Gottfried, R.S., *Epidemic disease in Fifteenth Century England. The Medical Response and Demographic Consequences* (Leicester, 1978) 127.
- 178 Getz, *Black death and silver lining*, 265-289.
- 179 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 178.

Noten bij hoofdstuk 3

- 1 Het testament van 9 november 1316 is in een vijftiende-eeuws afschrift bewaard gebleven (RAL, HG, inv. 1131). Zie voor heer Pieter Aarndsz van Leyden: Kan, F.J.W. van, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum, 1988) 170-171 en de bijlage: http://www.janvanhout.nl/pat/pat_frame.htm, onder Van Leyden (geraadpleegd op 8 augustus 2011); Ligtenberg, Chr., *De armezorg te Leiden tot het einde van de zestiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1908) 34, 159-160. Het testament bevat de eerste vermelding van de *Heilige Geest* in Leiden. Een *kapelanie*, *kapelrie* of *vicarie* was een stichting, vaak in combinatie met de oprichting van een kapel of altaar, waarbij geld werd geschonken voor het lezen van missen door een daartoe aangestelde priester die werd onderhouden uit de opbrengst van de geschonken goederen.
- 2 Proveniers of kostkopers waren oudere mannen, vrouwen of echtparen, die zich inkochten in een gasthuis, waarna zij voor de rest van hun leven kost en inwoning kregen. Het was dus een door betrokkenen zelf gefinancierde vorm van bejaardenzorg. Er waren rijke proveniers, met een mooie woonruimte en eigen personeel, en minder vermogende proveniers, die met elkaar op een zaal woonden. Alles hing af van de inkoopsum. Met proveniers die niet vermogend waren, werd vaak overeengekomen dat zij zolang zij daartoe in staat waren werk voor het gasthuis zouden verrichten. Het stadsbestuur zag liever niet dat een gasthuis tot een proveniershuis uitgroeide, met alle gevaren voor verlies van de hoofdtaken van de instelling, en verbood of beperkte het opnemen van proveniers, onder meer in een keur uit 1388 (Ligtenberg, *Armezorg*, 28-29; Hamaker, *Keurboeken*, 46-47). De voordelen waren voor beide partijen, gasthuis en provenier, in de praktijk zo groot dat alle instellingen proveniers opnamen. Armen kregen in bijzondere gevallen zonder eigen inbreng een plekje in een gasthuis, zoals een man die in 1545 in een grote stadsbrand invalide raakte. Hij vroeg het stadsbestuur om een jaargeld totdat hij weer zou kunnen werken. De vroedschap gaf hem de keus tussen een jaarlijkse financiële ondersteuning of onderhoud als 'miserabel persoon' in het gasthuis Lopsen, in feite dus als een door de stad betaalde provenier. Hij koos voor de uitkering (RAL, SA I, inv. 384F, f. 34v-35v (vroedschapsresolutie van 10 november 1545)). De betalingen aan deze man, Cornelis Louwerijsz, staan in de stadsrekeningen vanaf 1545/46 (RAL, SA I, inv. 626, f. 43v-44r), de laatste keer in 1559/60 (RAL, SA I, inv. 631, f. 35r); Ligtenberg, *Armezorg*, 80).

- 3 Wiel, K. van der, *Dit kint hiet Willem. De Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg* (Leiden, 2010); Ligtenberg, *Armezorg*, 174-202.
- 4 In 1545 werd de ziekenkamer van het Minderbroedersklooster in de Waard genoemd, net ten oosten van de stad (RAL, Ke, inv. 1390, regist 2508).
- 5 Ligtenberg, Chr., *De armezorg te Leiden tot het einde van de zestiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1908).
- 6 Ligtenberg, *Armezorg*, 73-74.
- 7 Versprille, A.J., 'Het Sint Catharinagasthuis', in: *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 94-117; Leverland, B.N., 'Het Sint Elisabethgasthuis in de Kamp', in: *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 51-68.
- 8 Henderson drukte die tweeledige functie van een gasthuis treffend uit in de titel van zijn boek over Toscane, in het bijzonder Florentijnse, gasthuizen: Henderson, J., *The Renaissance Hospital. Healing the body and healing the soul* (New Haven/Londen, 2006). Dat neemt niet weg dat ook Henderson de zorg voor de ziel en die voor het lichaam in aparte delen van deze studie behandelde.
- 9 Cordfunke, E.P.H., Hugenholtz, F.W.N., Sierksma, K. (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen, 1988).
- 10 Naastenliefde als verklaring bijvoorbeeld bij Kossman, *Ziekenzorg*, 254, die spreekt van 'liefdadigheid' en 'verantwoordelijkheid' als drijfveren; Leeuwen, M.H.D. van, Schuurman, A., 'Groepsdwang of liefdegift. Armeezorg en liefdadigheid in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 22 (1996) nr. 4, 369-375; Brand, *Stedelijke elites*, 364.
- 11 Oosterbaan, *Gasthuis Delft*, 86-89, 101.
- 12 Veel Hollandse of Noord-Nederlandse gasthuizen zijn beschreven in monografieën of artikelen, of behandeld in stadsgeschiedenissen. Een synthese ontbreekt. Zie voor de vijf grote Hollandse steden buiten Leiden: Dordrecht: Jensma, Th.W., *Het Sacrament der zieken. Zeevenhonderd jaar Gast- of Ziekenhuis te Dordrecht* (Dordrecht, 1985); Delft: Oosterbaan, D.P., *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* (Delft, 1954); Haarlem: Kersbergen, L.C., *Geschiedenis van het St. Elisabeth of Groote Gasthuis te Haarlem* (Haarlem, 1931); Amsterdam: Tang, F., Wigard, M., *Amsterdamsche gasthuizen vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1994); Gouda: Bik, J.G.W.F., *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Assen, 1955).
- 13 Vis, *Ziekenzorg Alkmaar*, 28-29; Steendijk-Kuypers, *Volksgezondheid Hoorn*, 122.
- 14 Den Haag: Engels, M.-C., *Haagse gasthuizen door de eeuwen heen. Het St. Nicolaasgasthuis, het Sacramentsgasthuis, het Oude Mannengasthuis nader bekeken* (Den Haag, 2004). Noordwijk: De Moor, *Leeuwenhorst*, 447-460. Katwijk: Fockema Andreae, S.J., 'Een Hollandsche grondheerlijkheid (Valkenburg)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 13 (1934) 437-448, aldaar 447; dit Katwijkse gasthuis werd in 1481 uitgebreid, zie: *Catti aborigenes Batavorum, dat is: De Katten, de voorouders der Batavieren, ofte de twee Katwijken*, tweede vermeerderde druk, uitgegeven door mr. P. van der Schelling (Leiden/Amsterdam, 1745; 1e druk Leiden, 1697) 167-171.
- 15 Beide oorkondes zijn gepubliceerd door Ligtenberg, *Armezorg*, 309-310. NB: Ligtenberg dateert 1 januari 1276 in plaats van 30 december 1276.
- 16 Ligtenberg, *Armezorg*, 22-23 (met verwijzing naar Mieris, F. van, *Beschryving der stad Leyden*, drie delen, deel I (Leiden, 1762) 163-166).
- 17 Ligtenberg, *Armezorg*, 20-26, 309-310, 353-354; Blok, *Hollandse stad*, deel I (tweede druk; in de eerste druk nam Blok hetzelfde standpunt in als Ligtenberg) 50; Blok, P.J., 'De tijd der stichting van het Catharinagasthuis te Leiden', in: *Handelingen en mededelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde 1907-1908* (Leiden, 1908) 129-132; Versprille, *St. Catharinagasthuis*, 95-98. De visie van beide laatstgenoemden is overgenomen in Van Kan, *Leids patriciaat*, 169, 206-207 en Brand, *Sociale omstandigheden*, 136. Ik volg in hoofdzaak het betoog van Versprille.
- 18 Versprille, *Catharinagasthuis*, 94-98.
- 19 Versprille, *Catharinagasthuis*, 99; Overvoorde, *Inventaris Gasthuizen*, III-IV.
- 20 Hamaker, *Keurboeken*, 12 (Keurboek 1406), 155 (Keurboek 1450), 284-285 (Keurboek 1508).
- 21 RAL, SA I, inv. 84, f. 266r.
- 22 1429: RAL, SA I, inv. 84, f. 267r; Ligtenberg, *Armezorg*, 46. 1406: Jongkees, A.G., *Staat en kerk in Holland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477* (Groningen, 1942) 149.
- 23 RAL, SA I, inv. 956, f. 11v-12v. De datering '1464-1465' van ordonnantie 9651 door Marsilje (*Financi-*

- eel beleid, 268) kan worden aangescherpt tot medio 1465. In 1465 was verzuimd de pachter van de vierde termijn (nov. 1465-febr. 1466) van de bieraccijns te melden dat 'die vrijhede verandert ende vernuwet worden' (RAL, SA I, inv. 532, f. 103r). De ordonnantie zal dus tijdens de derde pachttermijn (juli-oktober 1465) van het rekeningjaar 1464/65 zijn vastgesteld.
- 24 In 1401 deed de Hollandse landsheer hertog Albrecht van Beieren afstand van zijn recht op de erfenissen van in het St. Catharinagasthuis gestorven vreemdelingen en bastaarden. Vanouds had de graaf van Holland recht op hun nalatenschap (Ligtenberg, *Armezorg*, 41-44).
- 25 Hamaker, *Keurboeken*, 50, 54-55, 57. Niet alleen het Catharinagasthuis profiteerde van dit soort regels. Vanaf 1461 kregen de *arme huiszitten* de helft van het verbeurd verklaard 'quaet ende vunstich' koren. Bakkers die van dit slechte graan toch brood hadden gebakken, moesten dat inleveren bij de arme huiszitten (Hamaker, *Keurboeken*, 254-256, 298-299).
- 26 Hamaker, *Keurboeken*, 305 (Keurboek 1508), 310 (keur van 28 april 1511).
- 27 Een aflezing van 9 november 1574 (Leverland, B.N., Maanen, R.C.J. van, *De Leidse veemarkt* (Leiden, 1976) 6).
- 28 Hamaker, *Keurboeken*, 498 (appendix keurboek 1406); Ligtenberg, *Armezorg*, 287-289.
- 29 Ligtenberg, *Armezorg*, 31.
- 30 Dijkstra, M.F.P., Brandenburgh, C.R. (red.), *Bodemonderzoek en bouwhistorie in Leiden 1, Leiden – Aalmarkschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St. Catharinagasthuis* (Leiden, 2010) 306-317; Ligtenberg, *Armezorg*, 31-32.
- 31 Het werk in 1454/55 kan de bouw van het pesthuis op het gasthuisterrein zijn geweest, dat in de gasthuisrekening van 1458/59 voor het eerst wordt genoemd. In 1454/55 werd ook het in 1421 aangelegde gasthuiskerkhof vergroot (RAL, Gh, inv. 302, nr. 2 (1454/55), inv. 302, nr. 4, f. 18r (1458/59)).
- 32 Zie hoofdstuk 2, p. 47-48, 54.
- 33 Ligtenberg, *Armezorg*, 78-82.
- 34 Tilmans, K., *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in de tijd van Erasmus* (Hilversum, 1988). Zie over Lopsen: Obbema, P.F.J., 'Een atelier in de archieven: het klooster Lopsen' en 'Een Hollandse kloosterbibliotheek van omstreeks 1495', in: *De middeleeuwen in handen: over boekcultuur in de late middeleeuwen* (Hilversum, 1996) 41-48 respectievelijk 121-134.
- 35 RAL, SA I, inv. 387, f. 135v-136r (5 juli 1526); Ligtenberg, *Armezorg*, 78.
- 36 Op 15 juni en 5 en 13 juli 1526 werd melding gemaakt van het heersen van de pest in Leiden (RAL, SA I, inv. 387, f. 134v-136v); Ligtenberg, *Armezorg*, 78.
- 37 Ligtenberg, *Armezorg*, 79.
- 38 1529: op 15 december 1531 eiste chirurgijn mr. Wouter Henriksz zijn niet betaalde honorarium op, verschuldigd vanwege de behandeling van een man die leed aan de 'nuwe ziekte' (= de Engelse zweetziekte van oktober 1529) en was opgenomen in Lopsen (RAL, ORA, inv. 42, 1530-1532). 1538: de pestepidemie vóór die van 1538 was die van 1526, ten tijde van de aankoop van Lopsen. In 1538 ontving Lopsen veel betalingen voor opnames van zieken in het pesthuis (RAL, Gh, inv. 302, nr. 63, inkomsten, rubriek 1). In 1539/40 werd het dak van het pesthuis te Lopsen gedekt met leien (RAL, Gh, inv. 302, nr. 64, uitgaven, rubriek 9).
- 39 RAL, Gh, inv. 302, nr. 56 (bedsteden in: uitgaven, rubriek 13).
- 40 RAL, Gh, inv. 302, nr. 89, rubriek allerhande uitgaven, nr. 90, rubriek allerhande uitgaven.
- 41 RAL, Gh, inv. 302, nr. 63, inkomsten, rubriek 1. Zij kan echter nog een oorspronkelijke provenierster van het klooster Lopsen of het St. Catharinagasthuis op de Breestraat zijn geweest.
- 42 Ligtenberg, *Armezorg*, 80.
- 43 RAL, Gh, inv. 302, nr. 75, inkomsten, rubriek 1 (1550/51). Een andere mogelijkheid is dat de kerk werd verkaveld, waarna een deel als kapel werd gebruikt en een deel werd verbouwd tot ziekenzaal (vriendelijke mededeling van R.C.J. van Maanen).
- 44 Dijkstra/Brandenburgh, *Bodemonderzoek en bouwhistorie Leiden*, 317-319. Dit waren de 'nieuwe zaal' aan de Breestraat en de 'lange zaal' haaks daarop.
- 45 RAL, PV, nr. 28525; Versprille, *Catharinagasthuis*, 96.
- 46 Dijkstra/Brandenburgh, *Bodemonderzoek en bouwhistorie Leiden*, 318.

- 47 Zie dit hoofdstuk, p. 101.
- 48 RAL, Gh, inv. 302, nr. 4 (1458/59); Gh, inv. 302, nr. 6 (1466/67).
- 49 RAL, SA II, inv. 1289, f. 43v-46v.
- 50 Ligtenberg, *Armezorg*, 85-105; Brand, *Sociale omstandigheden*, 136-139.
- 51 Hamaker, *Keurboeken*, 489; Ligtenberg, *Armezorg*, 87-88.
- 52 Ligtenberg, *Armezorg*, 101-102.
- 53 De Boer, *Leiden in de Middeleeuwen*, 33-45, 198-200.
- 54 Leverland (†), B.N., *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum, 2000) 53-57. De geestelijke leiding in de Pieterskerk was sinds 1268 in handen van de Duitse orde, een geestelijke ridderorde die door de Leidse bevolking als een vreemd element in de stad werd ervaren. De onvrede kwam niet in de laatste plaats voort uit het feit dat deze constructie de carrièremogelijkheden beperkte voor uit de Leidse bevolking afkomstige geestelijken.
- 55 Ligtenberg, *Armezorg*, 99-100.
- 56 Ligtenberg, *Armezorg*, 99-100, 103.
- 57 RAL, Gh, inv. 664, nr. 4, f. 52r. De volgende rekeningen uit deze serie herhalen de betaling van salaris aan de vaste chirurgijn van het gasthuis.
- 58 Ligtenberg, *Armezorg*, 97-99.
- 59 RAL, SA II, inv. 1289, f. 158rv.
- 60 RAL, SA I, inv. 567, deel 1456/57.
- 61 RAL, SA I, inv. 563, f. 105v.
- 62 RAL, SA I, inv. 382, f. 4v; SA I, inv. 564, f. 115r; SA I, inv. 567, f. 5v; SA I, inv. 626, f. 46v; SA I, inv. 629, f. 49v.
- 63 RAL, ORA, inv. 4G, f. 125v; SA I, inv. 387, tussen f. 66-f. 67; SA I, inv. 388, f. 1456.
- 64 Hamaker, *Keurboeken*, 170-171; RAL, SA I, inv. 381, f. 52r (vroedschapsresolutie van 6 maart 1456).
- 65 RAL, SA I, inv. 1188. Het Quistboek werd aangelegd vóór 1456.
- 66 RAL, SA I, inv. 1188, f. 6v (1451), f. 13v (1464), f. 14v (1465), f. 18r (1472), f. 20v (1475), f. 27r (1526).
- 67 RAL, ORA, inv. 4C, los vel tussen f. 32-f. 33 (ca. 1480).
- 68 RAL, SA I, inv. 1188, f. 5v (1448), f. 12v (1462), f. 17r (1469), f. 17v (1471).
- 69 RAL, SA I, inv. 1188, f. 9v (1457), f. 13v (1463), f. 14r (1465), f. 25r (1514), f. 39r.
- 70 De dullentoren lag aan de noordwestzijde van de stad, onmiddellijk ten westen van het Maregat, later de Marepoort (Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling van het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw* (Leiden, 1975) deel Beschrijving, 252, 263, deel Atlas, kaarten 12, 20-21).
- 71 Kappelhof, T., 'The Foundation of Reinier van Arkel, the Oldest Dutch Madhouse. An urban solution for a social problem', in: Vijselaar, J. (red.), *Dolhuizen-madhouses. Chapters from the History of madhouses in Europe 1400-1800* (Utrecht, 1995) 1-19; Beek, H.H., *Waanzin in de Middeleeuwen* (Haarlem, 1969) 150.
- 72 Hut, L.J., Poslavsky, A., Loois, H., Woord, B. van der, *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961* (Utrecht, z.j. [1961]).
- 73 RAL, SA I, inv. 381, f. 45v; Ligtenberg, *Armezorg*, 100-101.
- 74 Voorbeelden: RAL, Gh, inv. 302, nr. 4 (1458/59): de rekening van dit jaar geeft twee betalingen van het St. Catharinagasthuis aan de gasthuismeesters van het Onze Lieve Vrouwegasthuis vanwege de zorg voor krankzinnigen ('van dulle lude'); Gh, inv. 302, nr. 19 (1489/90): idem betalingen voor een dul wijf en een dulle knecht.
- 75 RAL, HG, inv. 1527, f. 6r.
- 76 RAL, Gh, inv. 302, nr. 6, aantekening achterin de rekening.
- 77 RAL, Gh, inv. 302, nr. 89, rubriek allerhande uitgaven; Gh, inv. 302, nr. 90, rubriek allerhande uitgaven.
- 78 RAL, HG, inv. 1549, uitgaven, rubriek 13.
- 79 Leupen, *Cellebroeders*, met name 40-41.
- 80 Leupen, *Cellebroeders*, 41: een schuld van 24 gulden voor kuipen 'daer sy dulhuyskens off hebben gemaect'.
- 81 RAL, Gh, inv. 302, nr. 75, uitgaven, rubriek 1. Het tarief was 8 stuivers per week.
- 82 Leupen, *Cellebroeders*, 41.

- 83 RAL, Gh, inv. 302, nr. 91, rubriek allerhande uitgaven.
- 84 RAL, SA II, inv. 1289, f. 280rv.
- 85 Ligtenberg, *Armezorg*, 106-123; Leverland, *Elisabethgasthuis*, 51-68; Brand, *Sociale omstandigheden*, 136-139.
- 86 Van Kan, *Leids patricaat*, 207; Ligtenberg, *Armezorg*, 107. Jan Dirc Coenenzoon vervulde tot op het hoogste niveau tal van bestuurlijke functies in Leiden.
- 87 Het startkapitaal bedroeg vier koeien en 100 gouden Franse kronen uit landerijen (Ligtenberg, *Armezorg*, 108). De giften staan in het memorieboeken van het Elisabethgasthuis (RAL, Gh, inv. 1178; Gh, inv. 1179).
- 88 Ligtenberg, *Armezorg*, 107-109, bijlage XI.
- 89 Ligtenberg, *Armezorg*, 118.
- 90 Vis, *Ziekenzorg Alkmaar*, 34-37.
- 91 Slangen, J., *Van Koningsplein naar Lazarusklap. Fragmenten uit de geschiedenis van Psychiatrisch Centrum Joris te Delft (±1394-1994)* (Delft, 1994).
- 92 RAL, Gh, inv. 1182, f. 7r en volgende; Ligtenberg, *Armezorg*, 109-113 en bijlage XII.
- 93 Leverland, *Elisabethgasthuis*, 54, geeft een tekening uit het oudste cartularium van het gasthuis, die mogelijk dit huis voorstelt.
- 94 Ligtenberg, *Armezorg*, 120-121.
- 95 RAL, SA II, inv. 1289, f. 285r-286r.
- 96 Ketting, G.N.A., *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland* ('s-Gravenhage, 1922); *Lepra in de Nederlanden (12de-18de eeuw)*. Uitgave Algemeen Rijksarchief Brussel (Brussel, 1989); Kossmann-Putto, J.A., 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (Haarlem, 1982) 254-267, aldaar 263-264; Ebbing Wubben, S., *Leven als doodverklaarden. Leprozorg in Europa (500-1800)* (Zeist, 1993).
- 97 *Lepra in de Nederlanden*, 12-14.
- 98 Voorbeelden: in 1450/51 werden door het St. Catharinagasthuis de 'besienders' uit Haarlem ontboden (RAL, Gh, inv. 334, nr. 50, f. 44r). Op 28 mei 1564 liet het leprooshuis zeven personen onderzoeken, van wie er vier 'schoon' werden verklaard (RAL, Gh, inv. 1342, nr. 6, rubriek allerhande uitgaven).
- 99 Op 2 november 1573 betaalde het Catharinagasthuis 12 stuivers aan 'mr Gerijt doctoer' voor het schouwen van een persoon die werd verdacht van lepra (RAL, Gh, inv. 302, nr. 98, rubriek allerhande uitgaven). Het woord 'schouwen' duidt eerder op het stellen van een diagnose dan op een medische behandeling. In 1575/76 betaalde het Catharinagasthuis 12 stuivers aan de 'doctor' en de chirurgijn voor het onderzoeken van een vrouw die 'leproos' was (RAL, Gh, inv. 302, nr. 100, uitgaven, rubriek 20).
- 100 Ebbing Wubben, *Dood verklaard*, 36.
- 101 Zo gaf de Leidse vroedschap op 28 april 1497 opdracht een leproos, van beroep molenaar, in het leprooshuis op te nemen (RAL, SA I, inv. 382, f. 463r).
- 102 RAL, Gh, inv. 1318.
- 103 Ackerknecht, *A Short History of Medicine*, 91.
- 104 Ketting, *Lepra in Nederland*, 168.
- 105 Aanvullingen op Ketting zijn te vinden in de monografieën en artikelen over gasthuizen in een bepaalde stad of regio, zie bijvoorbeeld Tang/Wigard, *Amsterdamse gasthuizen*, 15.
- 106 Ligtenberg, *Armezorg*, 125; Van der Vlist, *Stedelijke ruimte*, 44.
- 107 Ligtenberg, *Armezorg*, 126-127.
- 108 Van der Vlist, *Stedelijke ruimte*, 44-48; Vlist, E.T. van der, "Rapenburg revisited". Langs de grenzen van een Leidse gracht in de late Middeleeuwen', in: *Leids Jaarboekje* 89 (1997) 32-44, gaat in het bijzonder in op de voorstad die in de veertiende eeuw dichtbij de latere plaats van het leprooshuis verrees.
- 109 Ligtenberg, *Armezorg*, 128.
- 110 RAL, Gh, inv. 1312. De toewijzing was onder het voorbehoud van het recht van de stad om over dit stuk processies te laten gaan en van de het steken van zoden ('zodenslag') door de Leidse schutters.
- 111 Zie: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Koppermaandag> (geraadpleegd op 12 april 2011).
- 112 RAL, Gh, inv. 1318 (22 maart 1441); Ligtenberg, *Armezorg*, 129-132, 329-331.
- 113 RAL, Gh, inv. 1358, f. 1rv (7 maart 1555); Ligtenberg, *Armezorg*, 145-147.

- 114 RAL, Gh, inv. 1413 (26 april 1426).
- 115 RAL, Gh, inv. 1342, nr. 1, achterin de rekening. Zie verder dit hoofdstuk, noot 166.
- 116 RAL, Gh, inv. 1349 (9 april 1457); Ligtenberg, *Armezorg*, 135-137.
- 117 Kossmann, *Ziekenzorg*, 263-264.
- 118 Ligtenberg, *Armezorg*, 136.
- 119 RAL, Gh, inv. 1323, inv. 1323a; Ligtenberg, *Armezorg*, 136-137.
- 120 In de tijd rond het beleg van Leiden werd het klooster Engendaal te Leiderdorp na het vertrek van de prior gebruikt als 'wooninghe' van de leprozen (februari 1573). Dit hing ongetwijfeld samen met de chaotische situatie in de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog (Eeghen, I.H. van (red.), *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein*, eerste deel, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, vierde serie, nr. 5 (Groningen, 1959), deel 1, 192).
- 121 RAL, Gh, inv. 1342, nr. 1, rubriek landkerken.
- 122 RAL, Gh, inv. 1342, nr. 1. Een leproos kwam uit 'de Mors', een gebied ten noordwesten van Leiden dat tot het ambacht Oegstgeest behoorde. Van een leproos is de herkomst onbekend.
- 123 Aldus een vroedschapsresolutie van 9 mei 1565 (Ligtenberg, *Armezorg*, 150).
- 124 Ligtenberg, *Armezorg*, 148-152, doet uitgebreid verslag van verwerving van het St. Aagtenklooster en de daaropvolgende geschillen tussen het leprooshuis en het klooster.
- 125 Ligtenberg, *Armezorg*, 154-156. Kroniekschrijver Wouter Jacobsz schreef begin januari 1573 dat de Leidse leprozen naar het 'St. Ceciliaklooster' waren overgebracht, na de sloop van het gasthuis en leprooshuis buiten de muren. De sloop van het leprooshuis en Lopsen werd op 22 december 1572 bevolen, met het oog op het voorbereiden van de stad op een belegering (Van Eeghen, *Dagboek Wouter Jacobsz*, 111, 120). Kennelijk haalde Wouter Jacobsz beide kloosters door elkaar.
- 126 Ligtenberg, *Armezorg*, 106-123; Brand, *Sociale omstandigheden*, 136-139.
- 127 Vanaf het midden van de zestiende kunnen we de functies van dit 'gasthuis' beter volgen. In ieder geval in 1541 was het gebouw in gebruik voor de opslag van vachten en wol, en in 1547 kwam het in handen van de huiszittenmeesters. In 1567 kocht het stadsbestuur het St. Jacobsgasthuis om het als graanpakhuis te gebruiken. Weer later werd het gebruikt als *saaihal*, de ruimte waar saaien stoffen werden gekeurd (Ligtenberg, *Armezorg*, 223-224; Maanen, R.C.J. van, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2003) 16-41, aldaar 21-22).
- 128 Van der Wiel, *De Heilige Geest in Leiden*, 9-49; Ligtenberg, *Armezorg*, 158-207; Brand, *Sociale omstandigheden*, 136-139.
- 129 RAL, HG, inv. 1131.
- 130 RAL, HG, inv. 3251; Brand, *Stedelijke elites*, 114-115.
- 131 Brand, *Sociale omstandigheden*, 134, noemt een testament uit 1342; Ligtenberg, *Armezorg*, 209.
- 132 Vondelingen waren pasgeboren baby's die te vondeling waren gelegd, voor de deur van het weeshuis, in een kerk of voor het huis van een welgestelde burger. Verlaten kinderen waren grotere kinderen, voor wie de ouders niet meer konden zorgen. De ouders trokken weg en lieten de kinderen in de stad achter, in de hoop dat de Heilige Geest of iemand anders voor hun kinderen zou zorgen (Van der Wiel, *De Heilige Geest in Leiden*, 16-27; Boer, D.E.H. de, "Te Vongelinc geleit" Sociale en economische problemen in Leiden aan het eind van de middeleeuwen', in: Boer, D.E.H. de (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Leiden, 1982) 7-22).
- 133 Ligtenberg, *Armezorg*, 191.
- 134 Kersbergen, *Gasthuis Haarlem*, 38.
- 135 Voorbeelden van zorg binnen en buiten het weeshuis: mr. Pieter Gerijtsz zette in 1494/95 bij een kind een gebroken been (RAL, HG, inv. 1540, rubriek allerhande uitgaven); mr. Dirck Pietersz ontving in 1539/40 20 stuivers om 'onse kinderen' te *meesteren*, in het weeshuis of daarbuiten (RAL, HG, inv. 1582, rubriek allerhande uitgaven); Ligtenberg, *Armezorg*, 181-183.
- 136 Zie voor de vrijwoningen en hofjes: Türck, H.M., *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert* (Aken, 1989); Ligtenberg, *Armezorg*, 234-283; Brand, *Sociale omstandigheden*, 142-146.
- 137 Zes in de jaren 1467-1504 en vlak voor de Reformatie nog twee, in 1563 en 1565 (Brand, *Sociale omstandigheden*, 142-146).

- 138 Zie bijlage 1, p. 244-245.
- 139 Groenveld, S., *Van vyanden und vrienden bedroevet; De gevolgen van het beleg van Leiden voorde omgeving van de stad*, 3 Oktoberlezing (Den Haag, 2001).
- 140 Ligtenberg, *Armezorg*, 298 (een resolutie van de Staten van Holland van 2 maart 1575).
- 141 Parker, C.H., *The reformation of community. Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge, 1998); Spaans, J., 'Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie,' in: Nijs, T. de, Beukers, E. (red.), *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795* (Hilversum, 2002) 255-286, aldaar 256, 261.
- 142 Koppenol, J., *Leids heelal. Het loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum, 1998) 52-54.
- 143 RAL, SA II, inv. 5936; uitgegeven door: Prinsen, J., 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap XXVI* (1905) 113-160; Bostoën, K., *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum, 2009) 106-108.
- 144 Koppenol, J., 'Jacht op een jongeling van "cleyn verstant": het omstreden auteurschap van het Leidse *Armenrapport* (1577)', *Holland. Historisch Tijdschrift* 27 (1995) 13-30.
- 145 Ligtenberg, *Armezorg*, 285-292; Brand, *Sociale omstandigheden*, 149. De stad trad al sinds het einde van de veertiende eeuw op tegen bedelaars, vanaf medio vijftiende eeuw werd het beleid strenger en vanaf ca. 1530 zeer repressief, in 1566 culminerend in een totaal verbod op bedelaars van buiten, onder bedreiging met lijfstraffen.
- 146 Koppenol, *Loterijspel*, 62-63; Oosterbaan, *Gasthuis Delft*, 147-154; Ligtenberg, *Armezorg*, 301-303.
- 147 Joan Ludovicus Vives, *De subventione pauperum*, verscheen voor het eerst in Brugge in 1526. Het werd in de zestiende eeuw herhaaldelijk herdrukt. Vertalingen in het Nederlands verschenen in Antwerpen, onder de titel *Secours vanden armen* (in 1533) en onder de titel *Vanden armen toe onderhouden* (in 1566). Bejczy, I., 'Het christelijk humanisme van Juan Luis Vives', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1999-2000* (2001) 19-29. Voor Leiden in het bijzonder: Koningsberger, V., 'Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 21 (2009) 35-60; Maanen, R. van, 'Jan van Hout, het Armenrapport en Vives', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 22 (2010) 21-36.
- 148 RAL, SA I, inv. 384B, f. 30v-31r (15 maart 1529).
- 149 Spaans, *Sociale zorg en tolerantie*, 260-261; Ligtenberg, *Armezorg*, 15-17.
- 150 Tervoort, A., "'To the honour of God, for concord and the common good". Developments in social care and education in Dutch towns (1300-1625)', in: Heijden, M. van der, Nederveen Meerkerk, E. van, Vermeesch, G., Burg, M. van der (red.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam, 2009) 89-106, aldaar 97.
- 151 Prinsen, *Armenzorg*, 131-139; Koppenol, *Leids heelal*, 57; Ligtenberg, *Armezorg*, 299-303.
- 152 Leverland, *Elisabethgasthuis*, 56; RAL, SA II, inv. 44, f. 134v en f. 255r-256r (31 december 1583).
- 153 Ligtenberg, *Armezorg*, 156; RAL, SA II, inv. 46, f. 275rv.
- 154 Op 5 augustus 1577 betaalde het Catharinagasthuis de 'clapperman' voor waken in het Catharinagasthuis en het Ceciliaklooster (RAL, SA I, inv. 302, nr. 102, uitgaven, rubriek 16); Van der Vlist, *Stedelijke ruimte*, 22.
- 155 Krankzinnigen in 1581: RAL, SA II, inv. 1289, f. 280rv. Overlijdens vanaf 1586: RAL, Gh, inv. 51, f. 2r en volgende. Op 21 december 1586 werd een apotheker betaald voor het leveren van geneesmiddelen voor de zieken in – wat later zou heten – het Ceciliagasthuis (RAL, Gh, inv. 302, nr. 111, rubriek allereerste uitgaven).
- 156 Van Oerle, *Stedebouwkundige ontwikkeling*, deel Beschrijving, 173-175; Oerle, H.A. van, 'De bouw van het St. Cecilia Gasthuis in de Camp te Leiden', in: *Leidsch Jaarboekje* 33 (1941) 63-81, aldaar 64-74.
- 157 Koppenol, *Loterijspel*, 63-64; Boer, D. de, Bostoën, K., 'Sorte non sorte. De deelname van de Leidse elite aan de Gasthuisloterij in 1596', in: Jongste, J. de, Roding, J. en Thijs, B. (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1999) 218-241.
- 158 Boer, D.E.H. de, 'Trecker, treckt met goe couragie'. *Een systematische uitgave van het trekkingsregister van de Leidse loterij van 1596* (interne publicatie RU Leiden, 1989; RAL, Bibliotheek, nr. LB 72413-4 foliodeel); Koppenol, *Loterijspel*, 65-79.
- 159 Koppenol (*Leids heelal*, 380-381) laat de verbouwing van 1598 tot in 1604 duren; RAL, SA II, inv.

- 5938, f. 13r-14r (plan uit 1598).
- 160 Van Oerle, *Stedebouwkundige ontwikkeling*, deel Beschrijving, 174.
- 161 Beukers, H., 'Clinical Teaching in Leiden from Its Beginning until the End of the Eighteenth Century', *Clio Medica* volume 21 (1987-1988) numbers 1-4, 139-152, aldaar 140.
- 162 Van Oerle, *Stedebouwkundige ontwikkeling*, deel Beschrijving, 174, met verwijzing naar RAL, PV, nr. 28376.
- 163 Van Oerle, *Stedebouwkundige ontwikkeling*, deel Beschrijving, 174-175, met verwijzing naar RAL, PV, nr. 38377 (1604) en RAL, PV, nr. 28381; PV, nr. 28381a (ca. 1670).
- 164 Leverland, *Elisabethgasthuis*, 57; Orlers, J.J., *Beschrijvinge der Stad Leyden* (Leiden, 1614) 99.
- 165 RAL, Gh, inv. 302, nr. 56, uitgaven, rubriek 13.
- 166 RAL, Gh, inv. 1342, nr. 1 (1556/57). Deze rekening somt de personen op die, aldus de rekening, *in dat jaar* in het leprooshuis woonden. In één hand zijn in drie afzonderlijke rijtjes een aantal mensen ingeschreven, gerubriceerd als 'eers', en vervolgens onder het kopje 'leprozen' twee rijtjes met achtereenvolgens mannen en vrouwen. In een andere hand zijn aan deze laatste twee rijtjes zes mannelijke en twee vrouwelijke leprozen toegevoegd, waarschijnlijk in één keer, en werd bij twee vrouwen genoteerd dat zij 'schoon' verklaard waren en bij één vrouw dat zij was overleden. Ik leid hieruit af dat alleen de eerste hand de stand (15 leprozen) in rekeningjaar 1556/57 geeft en dat later de andere leprozen zijn ingeschreven.
- 167 Van Oerle, *Stedebouwkundige ontwikkeling*, deel Beschrijving, 168, 170-171, met verwijzing naar RAL, PV, nr. 2669.
- 168 Zie hoofdstuk 1, tabel 1.1, p. 30.
- 169 Zie hoofdstuk 2, p. 51.
- 170 RAL, SA II, inv. 1289, f. 280rv. De helft van de groep, vier vrouwen en de man, kwam uit Leiden. De andere vrouwen kwamen uit Leiderdorp (twee), Bergen (Mons) in Henegouwen, Brabant en Duitsland.
- 171 Plaatsbepalingen (bijvoorbeeld 'van Wesel') die bij de naam worden genoemd, heb ik als verwijzing naar een herkomst van buiten Leiden opgevat. De negen vrouwen hadden als herkomst: Alphen, Delft, Den Briel, Hoogmade, Merewen (= Merwede?), Rotterdam, St. Hubert in de Ardennen, St. Truiden, Wesel (RAL, SA II, inv. 1289, f. 44rv). Deze mensen kunnen al langere tijd in Leiden gewoond hebben (en sommige namen kunnen zelfs een toenaam zijn geworden), maar een aantal van hen zal toch geen ingezetene van Leiden zijn geweest op het moment dat zij in het gasthuis werden opgenomen.
- 172 Deze zeven mannen hadden als herkomstaanduiding: Bleiswijk, Katwijk, Moort, Stompwijk, Voorburg, Zoeterwoude, 'van [blanco]' (RAL, SA II, inv. 1289, f. 46r).
- 173 In de volkstelling 1581 staan onder 'St. Lijsbethgasthuis' 28 personen. Het waren 26 vrouwen, onder wie vier (ex)nonnen uit de naast het gasthuis gelegen voormalige St. Ursula- en St. Barbarakloosters, en twee mannen, kennelijk proveniers. Blijkbaar waren na het opheffen van deze kloosters de nonnen in dit gasthuis ondergebracht. Vier vrouwen waren personeelsleden. Ik houd het op 22 vrouwen als bewoners van het gasthuis, incl. mogelijke vrouwelijke proveniers (RAL, SA II, inv. 1289, f. 285r-286r).
- 174 Ligtenberg, *Armezorg*, 65.
- 175 De eenvoudigste verklaring, onbetrouwbaarheid van de cijfers, sluit ik uit. De opgaven maken een zeer degelijke indruk en de gegevens van de volkstelling worden in de literatuur niet in twijfel getrokken (vergelijk Daelemans, F., 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', in: *AAG-bijdragen* 9 (1975) 137-216).
- 176 RAL, Gh, inv. 52. Van één overledene is het geslacht onbekend.
- 177 RAL, Gh, inv. 53. In deze periode is van 20 personen het geslacht onbekend.
- 178 RAL, SA I, inv. 51. Van drie overledenen is het geslacht onbekend.
- 179 RAL, Gh, inv. 51. 34 mannen uit Leiden, 62 van elders, 4 onbekend; 43 vrouwen uit Leiden, 35 van elders, 3 onbekend.
- 180 Orlers, *Beschrijvinge Leyden*, editie 1614, 94-99.
- 181 Orlers, *Beschrijvinge Leyden*, editie 1614, 97.
- 182 Zie hoofdstuk 1, tabel 1.1, p. 30.
- 183 Walle, K., *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e*

- eeuw) (Leiden, 2005) 29-30, 42-49. Het begraven van buurtgenoten was in 1473 onderwerp van zes van de 12 artikelen van de geboorte Prily en in 1593 van acht van de 23 bepalingen van de stedelijke ordonnantie op de geboorten. In beide regelingen ontbreekt een verwijzing naar burenhulp bij ziekte.
- 184 Marsilje, *Bestuur en rechtswezen*, 85.
- 185 Marsilje, *Het economische leven*, 97-103, in het bijzonder 99; Overvoorde, J.C., 'De Leidsche ambachtsbroederschappen', in: *Rechtshistorische opstellen, aangeboden aan S.J. Fockema Andreae* ('s-Gravenhage, 1914) 334-375; Luijk, M. van, '“Ter eeren ende love Goodes”. Religieuze lekenbroeder- en zusterschappen te Leiden, 1386-1572', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 10 (1998) 23-58.
- 186 Van Luijk, *Broeder- en zusterschappen*, 39, 52.
- 187 Boer, D.E.H. de, 'Het St. Stevenshofje tot het einde van de 18e eeuw', *Leidse hofjes* (73-79) 73, deel 2, 25-37.
- 188 RAL, HG, inv. 1524, f. 47r.
- 189 Met uitzondering van de vrijwoningen en de hofjes, die geheel onder particulier beheer bleven (Brand, *Sociale omstandigheden*, 146).
- 190 RAL, Gh, inv. 455, f. 58v; Ligtenberg, *Armezorg*, 43.

Noten bij hoofdstuk 4

- 1 De toewijzing gold zolang Cornelis Pietersz zelf 'geen huisraad' zou hebben (RAL, SA I, inv. 384G, f. 7rv). Cornelis zal dus (voorlopig) bij zijn familie zijn ingetrokken. Een stoop (wijn) was ca. 2½ liter. Alleen al aan de bieraccijns zou Cornelis Pietersz met dit aanbod per jaar ten minste ca. vijf pond Hollands besparen. Het tarief van de bieraccijns (tarieven van 1540/41) liep op van 8 stuivers voor een vat Leids bier tot 18 stuivers voor sommige dure buitenlandse bieren (RAL, SA I, inv. 622, f. 5r).
- 2 Jansen-Sieben, R., *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* (Utrecht, 1989) 10.
- 3 Zie dit hoofdstuk, p. 134-135.
- 4 Uit incasso's blijkt dit ook, bijvoorbeeld het geval van het verhalen van de kosten van 'de chirurgijn en de medecijn (= doctor medicinae)' die over een zieke waren gegaan (ORA, inv. 42,1560-1561, 3 maart 1561).
- 5 RAL, ORA, inv. 2C, f. 108v.
- 6 RAL, ONA, inv. 25, akte 202, f. 28r.
- 7 Een inleiding op de middeleeuwse medische faculteit biedt Siraisi, N., 'The faculty of medicine', in: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe. I, Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1992) 360-387.
- 8 Tervoort, A., *The iter italicum and the Northern Netherlands. Dutch students at Italian Universities and Their Role in the Netherlands (1426-1575)* (Leiden/Boston, 2005) 107, 109, 140.
- 9 De zeven artes (*liberales*) of *vrije kunsten* bestonden uit het 'trivium' (grammatica, logica (of dialectica) en rhetorica) en het 'quadrivium' (aritmética, geometrica, astronomica en musica). Uit het trivium ontwikkelden zich in de middeleeuwen de drie filosofieën die in het artes-programma werden onderwezen: de natuurfilosofie, de ethica en de metafysica. Leff, G., 'The *trivium* and the three philosophies', in: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe. I, Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1992) 307-336; North, J., 'The quadrivium', in: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe. I, Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1992) 337-359.
- 10 Tervoort, *Iter Italicum*, 124.
- 11 Brand, *Stedelijke elites*, 267-272 en bijlage Leidse studenten.
- 12 Scheelen-Schutgens, M.E.E., 'Gelderse studenten aan de Keulse universiteit van 1389-1500', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1972) 350-373; Herwaarden, J. van, 'Medici in de Nederlandse samenleving in de late Middeleeuwen (veertiende-zestiende eeuw)', in: Laar, P. van de, Margy, P.J. van, Santing, C. (red.), *Een profane pelgrimage naar de middeleeuwen. Opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (Hilversum, 2005) 129-154, aldaar 130.
- 13 Over de eerste Leidse hoogleraren geneeskunde is tamelijk veel bekend, van de medici door wie zij wa-

- ren beïnvloed en over hun eigen wetenschappelijke werk, maar dat valt buiten het bestek van dit boek (Kroon, *Geneeskundig onderwijs*, diverse plaatsen).
- 14 Een inventarisatie bij Brinkman, H., *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum, 1997), bijlage 1 (Boekenbezit in Leiden tot 1540) 281-303; Vlist, E.T. van der, 'De boekenlijst van meester Simon Frederik van der Speck uit 1482', in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden, 1989) 195-201.
 - 15 Waag, H.J. van der, 'Grote Bewijzen B', in: *Ons Voorgeslacht, Maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie*, nr. 239, jaargang 30 (1975) 1-146, aldaar 37. Een opgestelde specificatie van al zijn boeken is verloren gegaan (RAL, Wk, inv. 113B, f. 228r).
 - 16 Boekbinder: RAL, ORA, inv. 42, 1556-1557, 5 april 1557. De bron spreekt van 'boeken'. Testament: RAL, ORA, inv. 76A-2, f. 234r-235r.
 - 17 *Annotatiunculae aliquot Cornelii Petri Leydensi physici in quattor libros Dioscoridis Anazarbei*, in 1533 uitgegeven bij Joannes Grapheus te Antwerpen (signatuur UB Leiden 631G7); Nijhoff, W., Kronenberg, M.E., *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, deel 1 ('s-Gravenhage, 1923) 609; Dongen, J.A. van, 'De Incunabelen en Postincunabelen in de Bibliotheek van de Maatschappij (XVII)', *Medisch Contact* 21 (1966) no. 4, 84-85.
 - 18 RAL, SA I, inv. 384G, f. 7rv. Noch Gouron, M. (red.), *Matricule de l'université de médecine de Montpellier* (Genève, 1957), dat de jaren 1503-1599 bestrijkt, noch Tervoort, *Iter Italicum*, over de jaren 1426-1575, noemt Cornelis Pietersz van der Heyden.
 - 19 Orlers, *Beschrijvinge Leyden*, 254, 255-256.
 - 20 Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 67-68, 71-72.
 - 21 Lieburg, M.J. van, 'Over de stadsmedicus in de Noord-Nederlandse steden van de 16e eeuw. Een bijdrage tot de kennis van het medisch leven ten tijde van de Delftse stadsmedicus Pieter van Foreest (1521-1597)', in: Houtzager, H.L. (red.), *Pieter van Foreest. Een Hollandse medicus in de zestiende eeuw* (Amsterdam, 1989) 41-72.
 - 22 Zie de *Opera Omnia (Observationum et curationum medicinalium ac chirurgicarum libri XLVIII)* van Pieter van Foreest (uitgave Frankfurt, 1634).
 - 23 Lombarts, R.W.G., 'Jan Rose, een Zeeuws-Bourgondische scharnier in de kanselarij van het Hof van Holland (1428-1447)?', in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden, 1989) 144-147. Zie voor het huis en de inboedel: Lunsingh Scheurleer, Th., Fock, C.W., Dissel, A.J. van, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht, deel VIb* (Leiden, 1992) 519, 525-528, 576-577.
 - 24 RAL, ORA, inv. 51A, f. 16v, f. 21v, f. 22v.
 - 25 RAL, SA I, inv. 381, f. 31r; De Boer, *Netwerk*, 62.
 - 26 RAL, ORA, inv. 53A, f. 60v (30 oktober 1531). Apotheker Frans Wiggersz had het recept van deze twee 'medecijs' uitgevoerd en verdiende daar 20 stuivers mee.
 - 27 RAL, SA I, inv. 384B, f. 46v.
 - 28 RAL, SA I, inv. 384F, f. 34v-35r.
 - 29 In 1524 kregen doctores medicinae Jan van Zeist en Clement Jansz een fiscaal voordeel, met als voorwaarden dat zij de armen gratis zouden behandelen en de rijken tegen een honorarium (RAL, SA I, inv. 384A, f. 56r; Netiv, *Werkers gezondheidszorg*, 18).
 - 30 RAL, SA I, inv. 610, f. 63r.
 - 31 Zie dit hoofdstuk, p. 116-117.
 - 32 'Item meyster Jacobe die fysikere van Ardenborg 12½ lb omme dat hi rike ende arme visiteren soude ende helpen' (Burgers, J.W.J., Dijkhof, E.C. (red.), *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287* (Hilversum, 1995) 25). Met *physicus* (*fysiker, physicien, fuscien*), letterlijk iemand die geschoold was in de natuurwetenschappen, werd een theoretisch onderlegd medisch expert aangeduid. Zie Van Herwaarden, *Medici*, 137, die opmerkt dat in Ieper (ca. 1315) met *fuscien* mogelijk een academisch gevormde, maar niet afgestudeerde medicus werd bedoeld; Huizenga, E., *Een nuttelijke practijcke van chirurgien. Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* (Hilversum, 1997) 224-226.
 - 33 RAL, SA I, inv. 382, f. 161v.
 - 34 Bailly, M.C. le, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland*

- in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum, 2001). Le Bailly heeft de bewaard gebleven processen voor het Hof uit de periode 1457-1467 geanalyseerd. Zie de *Bijlage*, te raadplegen op <http://www.verloren.nl> (uitspraak van het Hof van Holland van 20-7-1466 (proces met ID-nummer 1708; HvH, 5646, f. 8v; HvH 5651, f. 15v-15Bv)).
- 35 Zie dit hoofdstuk, p. 126-130.
- 36 RAL, Gi, inv. 306. Afgekondigd op 10 december 1553. Door Overvoorde gepubliceerd als ‘ordonnantie van de broederschap van de chirurgijns’ (Overvoorde, *Ordonnanties*, 593-596).
- 37 Zie hoofdstuk 5, p. 149-151.
- 38 RAL, Gi, inv. 307; SA II, inv. 16, f. 7r.
- 39 Op 19 mei 1553 eiste Andries Salomon enkele schulden op, onder meer voor door hem geleverde pillen. Op dezelfde dag eiste een patiënt vanwege een niet succesvolle medische behandeling het aan Salomon betaalde honorarium terug (RAL, ORA, inv. 42, 1552-1553). Andries Salomon behandelde op enig moment een kind van schout Claes van Berendrecht (Egmond, F., ‘Limits of Tolerance: Justice and Anti-Semitism in a Sixteenth-Century Dutch Town’, in: *Jewish History*, volume 8, numbers 1-2 (1994) 84).
- 40 Schout Claes van Berendrecht schreef de haast van Andries om in beroep te gaan toe aan diens wens om zijn medische werk te hervatten (Egmond, *Limits of Tolerance*, 76, 84, 88, 92).
- 41 Na de initiële actie van de schout was het steeds Andries die tegen de schout procedeerde, met als aanklacht het geweldadige optreden van de schout tegen Andries (Egmond, *Limits of Tolerance*; Bangs, J.D., ‘Andries Salomonsz., a converted “Rabbi and Doctor” in Leiden (1553-1561)’, in: *Jewish Social Studies*, Vol. 40, No. 3/4 (Summer/Autumn 1978) 271-286; *Leidenaars voor de Grote Raad (1470-1580)*, Leidse werkgroep van amateur-(rechts)historici (Leiden, 1981) 221).
- 42 Op 6 november 1553 was meester Andries betrokken bij een Leidse rechtszaak (ORA, inv. 42, 1553-1554, p. 252). Het belastingkohier 1557 vermeldt meester Andries doctoior als huurder van woonruimte in het bon Vleeshuis (RAL, SA I, inv. 992, f. 78v). De Grote Raad van Mechelen vaardigde enkele keren een vrijgeleide uit, en bepaalde dat de schout Andries Salomon met rust moest laten; daar moeten we waarschijnlijk in lezen dat Salomon hangende het proces zijn beroep mocht uitoefenen van de Grote Raad (RAL, SA I, inv. 1414).
- 43 Egmond, *Limits of Tolerance*, 73-94; Bangs, *Andries Salomonsz*, 281-282; *Leidenaars voor de Grote Raad*, 221.
- 44 Bijlage 2.4, nrs. 3 en 9 en bijlage 2.5.
- 45 RAL, Gi, inv. 366.
- 46 Op het eind van de zestiende eeuw was dat in dergelijke procedures een uitdrukkelijke eis (RAL, SA II, inv. 46, f. 19v-20v).
- 47 RAL, SA I, inv. 390, f. 7r.
- 48 RAL, Gi, inv. 367. Dominicus de Nardis was op 24 maart 1522 in Bologna gepromoveerd (Tervoort, *Iter Italicum*, bijlage, 42).
- 49 RAL, Gi, inv. 366.
- 50 Op 16 augustus 1535 eiste Frans Wiggersz apotheker geld van een debiteur vanwege het ‘meesteren’ van een meisje en op 15 oktober 1540 vanwege verwondingen (‘quetsuren’) die hij genezen (‘gecureerd’) had (ORA, inv. 42, 1535-1536, inv. 42, 1540-1541). Dit verwijst overigens meer naar het werkterrein van de chirurgijn dan dat van de doctor medicinae. De verklaring hiervoor is dat hij als medisch praktiserend apotheker zich waarschijnlijk niet, zoals een doctor medicinae, geheel afzijdig heeft gehouden van medisch ‘handwerk’.
- 51 RAL, Gi, inv. 367.
- 52 Vergelijk Bosman, *Inventaris*, 54, 62, met RAL, Gi, inv. 366. De boedelinventaris van apotheker Claes Cornelisz beschrijft een attestatie met als inhoud dat hij ‘bequaem was om medicynen te componeren’. Archiefstuk Gilden inv. 366 bevat de verklaring van twee doctores medicinae dat Claes Cornelisz over de kennis en kunde beschikte om te mogen ‘medicene te componeren ende de crancken te exhiberen’. Om basis van deze laatste verklaring mocht Claes Cornelisz in Leiden zijn medische praktijk blijven uitoefenen. Gezien de gelijklopende formuleringen meen ik dat de attestatie in de boedel de verklaring van het stadsbestuur was om de geneeskunde uit te mogen oefenen.
- 53 In 1557 vorderde Frans Wiggertsz in een incasso-procedure zowel arbeidsloon als de kosten van genees-

- middelen (RAL, ORA, inv. 42, 1556-1557, 29 maart 1557). Het arbeidsloon zal los hebben gestaan van de geneesmiddelen, waarin immers het arbeidsloon voor het maken was verdisconteerd. Het arbeidsloon was vermoedelijk voor het bijbehorende medische consult.
- 54 Begin november 1553 vorderde een apotheker betaling van geleverde medicijnen die Van Vossenholen enige tijd daarvoor aan een inwoonster van Leiden had voorgeschreven (RAL, ORA, inv. 42, 1553-1554, p. 248). Van Vossenholen was in augustus 1553 in Leiden partij bij een geschil over een laken (RAL, ORA, inv. 42, deel 1553-1554, p. 22, 4 augustus 1553).
- 55 RAL, SA I, inv. 390, f. 7r.
- 56 RAL, Gi, inv. 365.
- 57 RAL, SA I, inv. 385, f. 10v-11r.
- 58 Vergelijk dit hoofdstuk, tabel 4.4 met hoofdstuk 5, tabel 5.4.
- 59 RAL, SA I, inv. 384G, f. 46rv (vroedschapsresolutie van 13 maart 1551).
- 60 RAL, SA I, inv. 992.
- 61 Op 23 oktober 1556 werd Van Vossenholen aangesproken op achterstallige huurpenningen (RAL, ORA, inv. 42, 1556-1557). Volgens het belastingkohier 1557 huurde hij een pand in het bon Vleeshuis (RAL, SA I, inv. 992, f. 79v). Op 18 januari 1557 eiste een brouwer van Adriaen van Vossenholen betaling voor geleverd bier (RAL, ORA, inv. 42, 1556-1557).
- 62 Een in Antwerpen gepubliceerde almanak voor het jaar 1559 vermeldde als auteur 'Astrologijn ende Medecijn' meester Adriaen van Vossenholen, wonende te Antwerpen. In de jaren zestig publiceerde hij nog meer almanakken en ander werk, waarbij hij meestal als inwoner van Antwerpen op het schutblad stond vermeld (Jansen-Sieben, *Repertorium*, 11-12, 15, 110).
- 63 RAL, SA I, inv. 385, f. 56v, 23 november 1556.
- 64 RAL, SA I, inv. 629, f. 40r (50 ponden van 40 groten).
- 65 ORA, inv. 42, 1556-1557, 15 januari 1557. Eerste bijschrift in de marge: schepenen wijzen de eisers hun klacht toe, 28 januari 1557. Tweede bijschrift: door twee schepenen gezegeeld vonnis gegeven op 8 maart 1557.
- 66 ORA, inv. 42, 1556-1557, 26 maart 1557.
- 67 Beslag ter verkrijging van 10 Carolusgulden op roerende goederen van Pouwels Lantman, naar uitwijzing van het pandboek (RAL, ORA, inv. 42, 1556-1557, 5 april 1557). In de marge van deze post aantekeningen van 27 juli 1557 en 31 maart 1558).
- 68 De drie gevallen waren: 'passie inder juncture van de voet' (= pijn in de enkel), een 'rupture' (=fractuur); een gebrek 'aen been'. Dit lijken aandoeningen waarvan de behandeling eerder tot het domein van de chirurgijn dan dat van de doctor medicinae behoorde (RAL, ORA, inv. 42, 1556-1557, 5 april 1557).
- 69 Zie hoofdstuk 5, p. 151-152.
- 70 1581: Mr. Jacop Roelofsz chirurgijn (RAL, SA II, inv. 3504, f. 39r); 1581: Mr. Jacob Roeloffsz van Overijssel chirurgijn (RAL, SA II, inv. 1289, f. 105v); 1583: Mr. Jacop chirurgijn (RAL, SA II, inv. 472, f. 37v); 1589: RAL, ORA, inv. 79D, f. 59r.
- 71 RAL, SA II, inv. 45, f. 302r-303v (5 juli 1590).
- 72 RAL, Gi, inv. 356.
- 73 RAL, Gi, inv. 356. Naast Heurnius werd Van der Werchorst geëxamineerd door de doctores medicinae Jacobus Peutius en Johannes de Terra Nova (Jan van Nieuweland).
- 74 RAL, SA II, inv. 7463, f. 148r.
- 75 RAL, ONA, inv. 58, f. 48rv.
- 76 RAL, ONA, inv. 60, f. 192v.
- 77 De gildeleden uit de jaren 1590-1600 staan in het 'Dienstboek' (RAL, SA II, inv. 923).
- 78 RAL, Gi, inv. 357. De doctores medicinae waren opnieuw Jacobus Peutius en Johannes de Terra Nova (Jan van Nieuweland).
- 79 RAL, SA II, inv. 46, f. 19v-20v.
- 80 RAL, SA II, inv. 1289, f. 61r (volkstelling 1581); SA II, inv. 472, f. 144r-151v, daarbinnen f. 25v (belastingkohier 1583).
- 81 RAL, ONA, inv. 54, f. 225v-226v.
- 82 Het gerecht had een verklaring dat hij was gezakt, ondertekend door de hoogleraren Heurnius en Pauw en door Jan van Nieuweland (RAL, SA II, inv. 46, f. 30r).

- 83 RAL, Gi, inv. 368.
- 84 RAL, SA II, inv. 46, f. 26v, f. 30r, f. 37r; RAL, Gi, inv. 358.
- 85 Lindeboom, G.A., *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde* (Rotterdam, 1993; bewerkt door M.J. van Lieburg) 113-121; Ackerknecht, *A Short History of Medicine*, 105-108.
- 86 Bosman-Jelgersma, H.A., 'Pieter van Foreest en de paracelsisten', in: *Petrus Forestus Medicus* (z.p, z.j. [1996]) 324-329.
- 87 Op 20 juni 1578 werd mr. Valentijn Ruusworm van Smalcand 'steensnijder ende oculist' genoemd (RAL, SA II, inv. 471, f. 114v-115v) en op 23 mei 1585 'medicus spagiricus' (RAL, SA II, inv. 44, f. 348v).
- 88 In 1591 verzocht Jan van Hattum om in Leiden zalven te mogen verkopen (RAL, SA II, inv. 46, f. 147r; f. 154r). Het belastingkohier 1600 noemt mr. Jan van Hattum paracelsist (RAL, SA II, inv. 3989, f. 40r).
- 89 RAL, ONA, inv. 55, f. 123v-124r.
- 90 RAL, ORA, inv. 84B, f. 274v-276r.
- 91 RAL, ORA, inv. 50B1, ingebonden bij f. 135 (3 maart 1569).
- 92 RAL, ONA, inv. 63, f. 94v. 'Zowel in de preparatien als de distellatien zowel de mineralien als vegetabilien dienende inde cunst der medicinen en chirurgie'.
- 93 RAL, ONA, inv. 55, f. 171rv.
- 94 RAL, ONA, inv. 60, f. 192v.
- 95 RAL, SA II, inv. 1289, f. 50v.
- 96 RAL, ONA, inv. 56, f. 99v.
- 97 RAL, ONA, inv. 56, f. 99v-100r.
- 98 Luyendijk-Elshout, A.M., 'De duisternis rondom Vesalius. Het veranderend patroon der geneeskunde in de Lage Landen in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 85 (1972) 390-404.
- 99 Zie voor de Leidse Grote School: Coebergh van den Braak, A.M., *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden, 1997; tweede druk).
- 100 Een oorkonde van graaf Willem III, van 23 oktober 1324. In 1342 kreeg Marre de inkomsten van de Grote School, de kosterij en het schrijfbambacht van Delft, zodat hij Leiden wel definitief zal hebben verlaten (Coebergh, *Gymnasium*, 1).
- 101 Jan Reinersz was priester en de eerste bedienaar van de St. Pietersvicarie in de Leidse Pieterskerk, die in 1389 werd gesticht door zijn grootouders. Na zijn grafelijke dienst vervulde Jan Reinersz – in ieder geval – bestuurlijke functies aan de universiteit van Parijs (1412) en was proost van de abdij van Zinnik (Soignies) in Henegouwen (1413) (Van Kan, *Leids patriciaat*, 184, 278 en de bijlage: http://www.jan-van-hout.nl/pat/pat_frame.htm, onder Reiner Jansz (geraadpleegd op 8 augustus 2011)).
- 102 RAL, SA I, inv. 84, f. 277v, f. 278v-279r; Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 115, 125; Coebergh, *Gymnasium*, 3.
- 103 Met 'nobel' wordt waarschijnlijk de tot rekenmunt geworden nobel met een waarde van 80 groten (40 stuivers) bedoeld (Marsilje, *Financieel beleid*, 149).
- 104 Blok, P.J. (red.), *Leidsche rechtsbronnen uit de Middeleeuwen*, Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks, no. 6 ('s-Gravenhage, 1884) 48.
- 105 RAL, SA I, inv. 997, f. 39r, f. 39v, f. 45v; SA I, inv. 998, f. 40v, f. 41r, f. 54r; Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel II, 77, 78, 87 resp. 176, 194. Hoewel Jan van Woerden nergens 'medicus' o.i.d. wordt genoemd, is het zeker dat meester Jan van Woerden geen chirurgijn was. Dit blijkt uit de toewijzing van een duurdere tabberd dan die van de stadschirurgijn en het ontbreken van een salaris.
- 106 In 1417/18 liet de moeder van mr. Jan van Woerden geld na aan de Pieterskerk (RAL, Ke, inv. 323, deel 1417/18, f. 17v).
- 107 Blok noemt als opvolgers van Jan van Haarlem als rector van de Grote School: meester Bartholomeus en meester Heynric uten Hove (Blok, *Hollandsche stad*, deel I, 293).
- 108 De Moor, *Leeuwenhorst*, 270.
- 109 RAL, HG, inv. 1778, maanboek 1465.
- 110 De Moor, *Leeuwenhorst*, 270.
- 111 Ik neem aan dat de vier 'meesters' doctores medicinae of op zijn minst ongepromoveerde geneesheren waren, hoewel 'meester van Dordrecht' ook kan verwijzen naar de stadschirurgijn van Dordrecht. Het

- is niet aannemelijk dat vier chirurgijns zijn ingezet en geen kosten voor doctores medicinae zijn gemaakt. Bovendien is elders in de rekening sprake van ‘meester Rutgen onser vrouwen chirurgien’, mogelijk de Leidse stadschirurgijn, en van twee barbiers (Claes en Jan), die waarschijnlijk tot het vaste gevolg van Jacoba behoorden (‘Reekeninge der testamentoren van wijlen der edelre vorstinnen, vrouwe Jacobs van Beyeren, van Hollant, grauyne van Oistreuant, zaliger gedenckenisse’, *Codex Diplomaticus Neerlandicus* 2de serie, 1 (1852) 166-266, aldaar 182, 183, 197-198, 246; Janse, A., *Een pion voor een dame. Jacoba van Beijeren 1401-1436* (Amsterdam, 2009) 329-331).
- 112 De Moor, *Leeuwenhorst*, 270.
- 113 RAL, SA I, inv. 84, f. 274v; Coebergh, *Gymnasium*, 3-4, met onjuiste datering. Het conflict was, aldus Coebergh, waarschijnlijk ontstaan doordat zij de leerlingen te veel vrij gaven.
- 114 RAL, SA I, inv. 84, f. 280r; Coebergh, *Gymnasium*, 3-4.
- 115 Mr. Jan Gheen had (de in 1447 overleden) meester Jan die Rosen en diens vrouw Aechten als medicus gediend (RAL, ORA, inv. 51A, f. 16v, f. 21v).
- 116 RAL, SA I, inv. 381, f. 64r.
- 117 Santing, C., ‘“Doctor philosophus”. Humanistische geleerdheid en de professionalisering van de vroegmoderne medicus’, in: Huisman, F., Santing, C. (red.), *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900* (Rotterdam, 1997) 23-48, aldaar 32-36; Vis, *Alkmaarse stadsdoctoren*, 68; Van Herwaarden, *Medici*, 145; Van Lieburg, *Stadsmedicus*, 64.
- 118 Ik heb geen aanwijzing gevonden ter ondersteuning van de aanname van Tervoort dat Gerardus Wouman, ca. 1448-1458 rector van de Leidse Grote School, naast het rectoraat als stadsmedicus actief was. Hij moet de Gerijt Woudeman zijn, gepromoveerd in de artes, die in 1438 in Padua geneeskunde studeerde; een behaald licentiaat of promotie in de geneeskunde is van Woudeman niet bekend (Tervoort, *Iter Italicum*, 268 en bijlage, 64-65). Vgl. Coebergh, *Gymnasium*, 176-177 en de dienstjaren van doctores medicinae Jan Gheen en Philips Codde (dit hoofdstuk).
- 119 Santing, *Doctor philosophus*, 32.
- 120 RAL, SA I, inv. 381, f. 31r; De Boer, *Netwerk*, 62.
- 121 RAL, SA I, inv. 381, f. 64r (vroedschapsresolutie van 29 januari 1458); De Boer, *Netwerk*, 62. Waarschijnlijk vertrok Codde naar Utrecht. In 1457 kocht Philips Codde het veer bij Rheden; in 1459 was daar een rechtszaak over omdat Codde niet alles betaald had (De Moor, *Leeuwenhorst*, 277).
- 122 RAL, SA I, inv. 528, f. 98r (1462/63); De Boer, *Netwerk*, 62.
- 123 RAL, SA I, inv. 530, f. 114r (besluit van gerecht en vroedschap van 30 oktober 1464; in De Boer, *Netwerk*, 62, foutief gedateerd 1463); SA I, inv. 567, f. 6v.
- 124 RAL, SA I, inv. 537, f. 64r (1466/67).
- 125 Zie voor een analyse van deze periode: De Boer, *Netwerk*.
- 126 RAL, SA I, inv. 528, f. 97v; De Boer, *Netwerk*, 62. Jacob Evers moet de ‘Jacobus de Leidis’ zijn die in vanaf 1444 enkele jaren in Keulen artes studeerde en in 1452 in Padua het licentiaat (5 februari 1452) en het doctoraat (26 februari 1452) in de geneeskunde behaalde (Tervoort, *Iter Italicum*, bijlage, 100).
- 127 De Moor, *Leeuwenhorst*, 271, 281 (mr. Jacob Evertsz medicus).
- 128 Zie hoofdstuk 6, p. 193.
- 129 Zie hoofdstuk 5, p. 147-149.
- 130 RAL, ORA, inv. 4B, f. 179v-180r (vonnis 9 juli 1466, gepubliceerd 3 augustus 1466); De Boer, *Netwerk*, 68.
- 131 De Boer, *Netwerk*, 69.
- 132 Op 10 november 1471 werd Codde vanwege ziekte als absent genoteerd op de aanwezigheidslijst van de vergadering van de vroedschap. De drie bijeenkomsten daarvoor was hij nog aanwezig (RAL, SA I, inv. 382, f. 68r, f. 69r, f. 71r, f. 72r). Codde overleed, aldus de tekst op zijn grafsteen, op 24 november 1471 (Bloys van Treslong Prins, P.C., *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland*, deel IIa (Utrecht, 1922) 183).
- 133 Tervoort, *Iter Italicum*, bijlage, 186. Philips Bertelmees van Wassenaar kan gezien zijn patroniem niet de Philips van Wassenaar zijn die van 1441-1449 in Orléans studeerde, indien hij inderdaad de zoon was van burggraaf Hendrik van Wassenaar, zoals Brand veronderstelt (Brand, *Stedelijke elites*, 268, noot 94, bijlage Leidse studenten).

- 134 Op 4 oktober 1469 werd zijn vicariaat van het Onze Lieve Vrouwe-altaar in de Leidse Pancraskerk omgezet in het vicariaat van de parochiekerk in Muilkerk (RAL, Ke, inv. 466, regest 2027).
- 135 Mr. Philips Bertelmeesz doctor was in 1477 schuldeiser van een boedel (ORA, inv. 51B, f. 205v). In 1498/99 ontving het St. Catharinagasthuis van hem een legaat (RAL, Gh, inv. 302, nr. 28).
- 136 Hüffer, *Bronnen abdij Rijnsburg*, 943, geeft de connectie met Leiden: in 1488/89 werd meester Philips doctor uit Leiden gehaald.
- 137 In 1480/81 ontving hij een jaarwedde van 10 pond Hollands als de ‘medicus’ van de abdis en het convent, hij kreeg bij zijn bezoeken aan het klooster wijn geschonken en was enkele malen aanwezig bij het controleren van de kloosterrekeningen (Hüffer, *Bronnen abdij Rijnsburg*, connectie met Delft: 976, wedde: 884, afhoren rekening: 920, 1009, het patroniem ‘Jacobsz’: 1105. NB: de rekeningen zijn tot 1500 uitgeven).
- 138 Hüffer, *Bronnen abdij Rijnsburg*, 935.
- 139 Poorterschap: RAL, SA I, inv. 21, f. 17r, f. 41r. Studie achtereenvolgens in Keulen (1443, 1445; bij inschrijving in Keulen in 1443 als *Job. Florentii de Alcmaria*), Parijs (1448-1450, promotie in de artes in 1449), Padua (tussen 1449 en 1453), Ferrara (promotie geneeskunde op 22 december 1453); in 1483 hoogleraarschap in Keulen (Tervoort, *Iter Italicum*, 119). Overlijden: RAL, Gh, inv. 302, nr. 19 (1489/90), in rubriek testamenten: mr. Jan Florijsz doctoor gestorven tot Colen.
- 140 Meester Jan Willemsz, doctor in medicijnen, werd poorter op 17 maart 1477 (RAL, SA I, inv. 21, f. 32v). Met enig voorbehoud stel ik deze Jan Willemsz gelijk aan *Johannes Wilhelmi de Hagis*, uit de matrikels van Keulen en Padua. In 1431-1434 studeerde hij in Keulen. In 1437-1439 studie in Padua, ca. 1438 doctoraat in de artes, daarna studie in de geneeskunde. Geen promotie in Padua bekend (Tervoort, *Iter Italicum*, 141). Hij woonde mogelijk al langer/eerder in Leiden, want volgens De Moor behandelde meester Jan Willemsz uit Leiden in 1471/72 de zieke abdis van klooster Leeuwenhorst (De Moor, *Leeuwenhorst*, 273); Meester David Maria werd poorter op 16 januari 1478 (RAL, SA I, inv. 21, f. 34r); Meester Lambrecht Claisz, doctor in medicijnen, werd poorter op 29 oktober 1482 (RAL, SA I, inv. 21, f. 43v). Clais van der Geest werd poorter op 3 februari 1484 (RAL, SA I, inv. 21, f. 123r). Mogelijk woonde hij al langer/eerder in Leiden, want in 1472/73 stond meester Claas van der Geest een zieke non bij van het klooster Leeuwenhorst (De Moor, *Leeuwenhorst*, 285); Bouwen Jansz van Woerden, doctor in medicijnen, werd poorter op 6 april 1484 (RAL, SA I, inv. 21, f. 123v). Hij studeerde in 1471 in Leuven, studierichting onbekend (Netiv, *Werkers gezondheidszorg*, 33, met verwijzing naar *Matricule de l’université de Louvain*, deel I-IV, 1426-1527, deel II, 257).
- 141 RAL, SA I, inv. 382, f. 114v (10 november 1481).
- 142 Zie dit hoofdstuk, p. 116.
- 143 RAL, SA I, inv. 557, f. 134r, f. 135r. De vroedschap wees op 5 maart 1483 aan ‘meester David’ 5 ellen laken toe, net zoals de andere ‘doctoren in medicinen jaarlijks krijgen’, en op 26 april 1484 aan ‘mr. Bouwen de medicus’ een tabberd en accijnsvrijstelling (RAL, SA I, inv. 382, f. 139v, f. 158v).
- 144 RAL, SA I, inv. 382, f. 216r (25 februari 1488) en f. 226v (10 mei 1488); SA I, inv. 561, f. 124v.
- 145 RAL, SA I, inv. 562, f. 205v.
- 146 Op 16 augustus 1491 bepaalde de vroedschap dat de vijf doctoren van medicinen elk recht zouden hebben op 2½ vat bier zonder accijns per kwartaal (RAL, SA I, inv. 382, f. 302v).
- 147 RAL, SA I, inv. 562, f. 67v.
- 148 Tervoort, *Iter italicum*, 152-156, 181.
- 149 RAL, SA I, inv. 578, f. 58v, f. 59r, f. 61r, f. 60v; SA I, inv. 579, f. 40r, f. 40v, f. 41r. Zie voor Jan van Zeist: Moor, G. de, ‘Meester Jan Jansz van Zeist, Leids medicus (ca. 1460-1534), in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden, 1989) 163-168.
- 150 Hüffer, *Bronnen abdij Rijnsburg*, 1031.
- 151 De Moor, *Leeuwenhorst*, 176, 263.
- 152 De Moor, *Leeuwenhorst*, 166. Op 23 juli 1534 werd in plaats van Jan van Zeist een nieuwe ‘veertig’ (lid van de vroedschap) gekozen (RAL, SA I, inv. 384C, f. 55r).
- 153 Jan van Zeist was rond 1509 in de stad actief (RAL, SA I, inv. 589, f. 59r). De tweede doctor medicinae moet David Maria zijn geweest, die in of kort voor 1515 overleed (zie noot 157). De stadsrekening

- van 1511/12 noemt twee doctores medicinae (RAL, SA I, inv. 591, f. 55rv), die van 1512/13 noemt geen doctores medicinae (RAL, SA I, inv. 592).
- 154 Clais van der Geest stond in 1506/07 in de rekening van het pondgeld, de heffing op het vermogen van poorters die stierven of de stad verlieten. Hij liet 466.13.4 pond Hollands na (RAL, SA I, inv. 586, f. 2r). Voor zijn overlijden in dat jaar (in plaats van zijn vertrek uit de stad) pleit dat zijn weduwe Dirckgen Willem Gerijtsz dochter in 1518 in Leiden woonde (RAL, SA I, inv. 988, f. 61v) en in 1528 in Leiden overleed (RAL, SA I, inv. 610, f. 73v); de enige documentatie over doctor medicinae Jan Willemsz na zijn inpoortering in maart 1477 (RAL, SA I, inv. 21, f. 32v), is een verklaring van 13 november 1477 van Jan Willemsz, doctoior in medicinen, mede namens zijn vrouw Clair, weduwe van Gerijt Claisz (RAL, SA I, inv. 1668, regest 885); van Lambrecht Claisz heb ik na diens inpoortering geen vermelding meer gevonden; ook van Pieter Jan Coppennz ontbreekt elk spoor na diens aankoop in 1489 van een lijfrente; Bouwen Jansz (zowel 'van Woerden' als 'van Rotterdam' genoemd) was in de jaren tachtig één van de doctoren met een lakenvergoeding. In 1490/91 behoorde hij niet tot de vier doctores met laken (RAL, SA I, inv. 562, f. 205v). Op 16 augustus 1491 vermeldde het vroedschapsboek nog vijf doctores medicinae die accijnsvrijdom kregen. Bouwen was dus waarschijnlijk na 16 augustus 1491 uit Leiden vertrokken of overleden (RAL, SA I, inv. 382, f. 302v).
- 155 'Item vanden goeden van meester Seyn medicus voir den 50e penning -.20.-.' (RAL, SA I, inv. 589, f. 10v). De *50ste penning* was de heffing op erfenissen die binnen de stad vrijvielen. Seyn liet dus 50 pond Hollands na. Op 8 oktober 1509 was Baart, de weduwe van mr. Seyn, bij een rechtszaak betrokken (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 156 Op 30 maart 1520 speelde een rechtszaak over nagelaten goederen van Seyn doctor (ORA, inv. 42, 1518-1522).
- 157 In 1515/16 ontving het weeshuis een legaat van mr. David doctor (RAL, HG, inv. 1560, rubriek testamenten) en in 1515 werd Jacoba, de weduwe van mr. David, genoemd (RAL, SA I, inv. 1173, nr. 1, bon Over 't hof, f. 1r).
- 158 Vrijstelling accijnzen in 1516: RAL, SA I, inv. 383, f. 204r. Huwelijk: Meester Clement Jansz doctor in medecynen en joffrou Margriete van der Does, weduwe van Willem Jan Kerstantsz, zijn vrouw, schonken op 25 april 1521 landerijen en renten aan het Catharinagasthuis (RAL, Gh, inv. 612, blz. 359, regest 1023). Zij was Margaretha Willemsdr van der Does, die eerder was gehuwd met Willem Jan Kerstantsz Stoop (Brand, *Stedelijke elites*, bijlage Families).
- 159 Op 18 november 1527 was mr. Clement doctor in medicinen betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1526-1527) en op 9 augustus 1529 procedeerde jonkvrouw Margriete, de weduwe van mr. Clements doctor in medicinen (RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530).
- 160 RAL, ORA, inv. 42, 1518-1522 (6 september 1521).
- 161 Op 2 januari 1520 liet Ewout Wel zijn testament opmaken (RAL, ORA, inv. 76A-1, f. 13r-15v). In 1526/27 ontving het Catharinagasthuis een legaat van mr. Ewout Wel en op 4 mei 1526 werd de opvolger van mr. Ewout Wel als lid van de vroedschap benoemd (RAL, Gh, inv. 302, nr. 51, rubriek testamenten; SA I, inv. 384A, f. 79v).
- 162 RAL, SA I, inv. 605, f. 159r.
- 163 *Adrianus Reynerii*, herkomst Leiden, werd op 18 november 1503 in Leuven ingeschreven (Brand, *Stedelijke elites*, bijlage Leidse studenten). 'Adrianus de Leidis' studeerde in 1515-1516 en 1519 (promotie) in Bologna (Tervoort, *Iter Italicum*, bijlage, 5). 'Meester Adriaen licentiaat in de medicijnen' kreeg in 1516 vrijstelling van de bieraccijns (RAL, SA I, inv. 383, f. 204r). Op 11 oktober 1527 was mr. Adriaen doctor in medicinen betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1526-1527).
- 164 RAL, SA I, inv. 384C, f. 51v-52r (31 juli 1533).
- 165 RAL, SA I, inv. 384D, f. 87v, vroedschapsresolutie van 10 november 1540. Op 15 april 1541 kocht mr. Adriaen Reyersz doctor in medicinen een huis met erf op de Oude Rijn (RAL, ORA, inv. 73, f. 5r).
- 166 Op 9 maart 1543 leefde hij nog (ORA, inv. 42, 1542-1543) en op 25 september 1544 was hij reeds overleden (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 37).
- 167 Zie dit hoofdstuk, p. 111-112.
- 168 Op 26 augustus 1532 en 18 november 1532 eiste Dirck Ghijsbrechtsz goudsmit van mr. Cornelis Dirxcz van Dordrecht, licentiaet in der medicinen, reeds verschuldigde huishuur en wat hij tot 1 november

- 1532 respectievelijk 1 mei 1533 nog schuldig zou worden (ORA, inv. 42, 1532-1533). Op 21 maart 1533 eiste apotheker Frans Wiggersz van apotheker Jacop Bartram bewijs of geld van wat hij als borg voor mr. Cornelis van Dordrecht aan Jacop Bartram had betaald (ORA, inv. 42, 1532-1533).
- 169 Op 20 oktober 1531 eiste mr. Gerijt doctor in medicinen achterstallig arbeidsloon vanwege een medische behandeling (RAL, ORA, inv. 42, 1530-1532). Op 25 augustus 1531 eiste een vrouw dat mr. Huybrecht doctor in medicinen en Pieter Adriaensz apotheker een verklaring zouden afleggen (RAL, ORA, inv. 42, 1530-1531).
- 170 Op 28 juli 1533 trad meester Huybrecht doctor medicinae in rechte op voor zijn vrouw Adriana van Berendrecht, die procedeerde als erfgename van Jan van Berendrecht (ORA, inv. 42, 1533-1534, p. 4). In 1563 maakten meester Hubrecht de Jonge en zijn vrouw Adriana Jansdr van Berendrecht hun testament (ORA, inv. 76A-2, f. 234r-235v). Haar vader Jan van Berendrecht was in de jaren dertig van de zestiende eeuw baljuw van Rijnland (ORA, 76B, nr. 106). Haar familierelatie met schout Claas van Berendrecht in: Egmond, *Limits of Tolerance*, 83, 88.
- 171 RAL, ORA, inv. 42, 1536-1537, 22 en 29 januari 1537.
- 172 Van Lieburg, *Stadsmedicus*, 42.
- 173 Bik, *Vijf eeuwen*, 202-204.
- 174 RAL, SA I, inv. 385, f. 8v.
- 175 RAL, SA I, inv. 385, f. 9r.
- 176 Uit deze twee decennia zijn een tiental rekeningen bewaard gebleven (RAL, SA I, inv. 629 t/m SA I, inv. 640).
- 177 Vele vermeldingen van Cornelius Heydius, ook Cornelius Ericius genoemd, in de *Opera Omnia* van Van Foreest (uitgave Frankfurt, 1634). Cornelis werkte in ieder geval als doctor medicinae in Delft van 1557/58 tot en met 1566, aldus de *Opera Omnia*, L(iber) I Obs(ervatione) 12, L. II Obs. 9 en 17, L. IV Obs. 9, L. V Obs. 5, 22, 23, L. VI, Obs. 47, L. VII Obs. 17, L. IX Obs. 30, L. X Obs. 68, 72 (niet uitputtend). In de jaren 1563 tot en met 1566 werd hij ook genoemd als Delftse collega van Van Foreest; hij werkte mee aan het schrijven van enkele adviezen voor een in Brussel verblijvende patiënte (Bosman-Jelgersma, *Petrus Forestus*, 129, 134-135; Van der Waa, *Praktijkvoering Forestus*, 46-47). In de opdracht aan de stad Delft van de in 1584 verschenen eerste deeltjes van de *Observationes* van Van Foreest stond dat Van Foreest 'samen met Cornelius Heydius zaliger' velen genezing bracht. Ook Van Lieburg noemt hem in relatie tot Van Foreest (Van Lieburg, *Stadsmedicus*, 42).
- 178 Op 10 oktober 1569 speelde in Leiden een zaak rond zijn erfenis (RAL, ORA, inv. 43G). In Delft werd in 1570 Laurens van Oirschot benoemd tot stadsmedicus, terwijl ook Van Foreest nog in functie was; dat kan wijzen op het wegvallen van Van der Heyden. In een belastinglijst van 1561 uit Leiderdorp worden de erfenamen van 'Cornelis Pietersz medecijnmeester tot Leijden' genoemd (RAL, archief Leiderdorp, inv. 14, f. 28v). Het kan zijn dat mr. Cornelis Pietersz van der Heyden hier werd verward met mr. Cornelis Pietersz van Zijpe, die van 1552 tot 1560 zitting had in de Leidse vroedschap (Lamet, *Patriciate*, 501). Deze Van (der) Zijpe overleed inderdaad in 1560 (in maart 1560 ontving het Catharinagasthuis een legaat van 'mr. Cornelis Pietersz' (RAL, Gh, inv. 302, nr. 85)).
- 179 RAL, ORA, inv. 50B1, ingebonden bij f. 135.
- 180 RAL, ORA, inv. 43G, 5 augustus 1569.
- 181 Zie dit hoofdstuk, p. 124.
- 182 De eerste vermelding van Gerijt de Bont als medicus in Leiden is een betaling van de stad aan hem op 3 augustus 1573 (RAL, SA I, inv. 643, f. 331v).
- 183 In de belastinglijst van 1573 staat onder het bon Gasthuis doorgehaald en zonder vermelding van een geldbedrag: 'mr. gherit der stede doctoor'. Deze belastinglijst noemt zowel Gerijt de Bont (in het bon Burchtstreng) als Gerijt Lanschot (in het bon Vleeshuis), met vermelding van een aanslag. De post onder Gasthuis moet dus een vergissing zijn, maar verwijst ongetwijfeld wel naar een bestaande functie (RAL, SA I, inv. 1346a, p. 23).
- 184 In 1399/00 kreeg ieder van de drie schoolmeesters een mengsel wijn en meester Jan als enige zeven ellen laken (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 115, 125). Voor de kleine natte maten gold de verhouding 1 stoop = 2 mengen = 4 pinten. Een stoop was ca. 2½ liter, een mengsel dus ca. 1,25 liter (zie bijvoorbeeld RAL, SA I, inv. 382, f. 448v).

- 185 RAL, SA I, inv. 84, f. 277v, f. 278v-279r; Coebergh, *Gymnasium*, 3.
- 186 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel II, 87, 194, 196.
- 187 Damen, M.J.M., 'Geven door te schenken. De functie van wijngeschenken in Leiden (14de-16de eeuw)', *Holland. Historisch Tijdschrift* 38 (2006) 271-288.
- 188 RAL, SA I, inv. 522, f. 92r, f. 93r (1448/49); SA I, inv. 523, f. 82v, f. 95r, f. 96r (1451/52).
- 189 RAL, SA I, inv. 381, f. 64r. Vroedschapsresolutie van 29 januari 1458: toewijzing van een tabberd 'gelijk mr. Phillips hadde sonder anders enige wedden of loen van der stede wege te hebben'; De Boer, *Netwerk*, 62.
- 190 De Boer, *Netwerk*, 69.
- 191 RAL, SA I, inv. 956, f. 111v-12v.
- 192 RAL, SA I, inv. 382, f. 123v (28 juni 1482); Van Steensel, *Personeel van Haarlem en Leiden*, 229.
- 193 RAL, SA I, inv. 382, f. 216r (25 februari 1488) en f. 226v (10 mei 1488); SA I, inv. 561, f. 124v.
- 194 1490/91: RAL, SA I, inv. 562, f. 205v. In 1492/93 kregen nog vier doctores medicinae laken (RAL, SA I, inv. 563, f. 104v). In de rekening over 1495/96 ontbreekt daarvan elk spoor (RAL, SA I, inv. 564). De stadsrekeningen uit de tussenliggende periode zijn verloren gegaan.
- 195 RAL, SA I, inv. 382, f. 302v (16 augustus 1491).
- 196 RAL, SA I, inv. 382, f. 380r (5 maart 1594).
- 197 Mr. Jan van Zeist kreeg in 1503 een vrijstelling 'gelijk de andere doctoren'. Waarschijnlijk was hij die vrijstelling eerder kwijtgeraakt, want de nadruk waarmee de vroedschap stelde dat hij dan wel moest meelopen in de processie, en anders toch accijns moest betalen, doet vermoeden dat Jan van Zeist zich eerder aan deze verplichting had onttrokken. In 1513 legde de vroedschap vast dat Jan van Zeist vrijstelling van de bieraccijns had (RAL, SA I, inv. 382, f. 567r (31 oktober 1503); SA I, inv. 383, f. 141r (14 februari 1513)). In 1516 kregen doctor medicinae Clement Jansz en licentiaat in de medicijnen Adriaen, die in de stad waren komen wonen, vrijstelling van tien vaten bier (RAL, SA I, inv. 383, f. 204r (17 juli 1516)).
- 198 RAL, SA I, inv. 589, f. 58v, f. 59r.
- 199 RAL, SA I, inv. 384A, f. 56r.
- 200 RAL, SA I, inv. 384B, f. 46v. Vijf jaar later (in augustus 1535) berichtte doctor medicinae mr. Hubrecht Jacopsz de Jonge aan de burgemeesters dat hij niet uitkwam met de jaarlijkse vrijstelling van de bieraccijns. Hij kreeg een accijnsvrijstelling voor drie vaten per kwartaal, dus geen extra toewijzing boven de in 1530 vastgestelde norm (RAL, SA I, inv. 384D, f. 10r).
- 201 RAL, SA I, inv. 385, f. 9r (5 september 1554).
- 202 Hij kreeg in 1551 8.6.8 pond Vlaams (50 Carolusgulden) = 66.13.4 pond Hollands (Bik, *Vijf eeuwen*, 203-204).
- 203 Houtzager, H.L., 'Stadsgeneesheer te Delft', in: Bosman-Jelgersma, H.A. (red.), *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 99-103, aldaar 103.
- 204 De toewijzing was 36 gulden (Vis, *Stadsdoctoren*, 73).
- 205 De toewijzing in Arnhem was 20 ponden Vlaams en in Kampen 120 guldens van 20 stuivers (Van Lieburg, *Stadsmedici*, 67).
- 206 Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame I, Het bolwerk van de vrijheid: de Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam, 2000).
- 207 Bosman-Jelgersma, H.A., 'De stichting van de Leidse universiteit', in: *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 125-128, aldaar 125-126.
- 208 RAL, SA II, inv. 7446, f. 378v.
- 209 Bosman-Jelgersma, *Stichting universiteit*, 128.
- 210 Kroon, *Geneeskundig onderwijs*, 91-92.
- 211 Otterspeer, *Groepsportret met Dame I*, 105.
- 212 Sluijter, R., 'Tot circaet, vermeerderinge en heerlyckmaekinghe der universiteyt'. *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Hilversum, 2004) 148.
- 213 Mr. Gerijt doctor in medicinen vorderde op 20 oktober 1531 achterstallig arbeidsloon voor een medische behandeling (RAL, ORA, inv. 42, 1530-1532). Vanaf 1544 staat hij in opeenvolgende belastinglijsten, voor de laatste keer in belastingkohier 1575 (NA, inv. 3.01.03.1290S, p. 92). In 1581 woonde

- 'Jannetgen Gerrit Lanslots' bij apotheker Pieter Jansz (bijlage 2.4, nr. 25) in de Nieuwsteeg, bon Zevenhuizen; Gerijt Lantschot zelf komt in deze volkstelling van 1581 niet meer voor (RAL, SA II, inv. 1289, f. 25r). Jannetgen was mogelijk de weduwe van Gerijt Lantschot.
- 214 Otterspeer, *Groepsportret met Dame I*, 172.
- 215 Huisman, T., *The Finger of God. Anatomical Practice in 17th-Century Leiden* (Leiden, 2008); Sluijter, *Financiën Leidse universiteit*, 68.
- 216 Houtzager, H.L., *Medicyns, vroedwyyfs en chirurgyns. Schets van de gezondheidszorg in Delft en beschrijving van het Theatrum Anatomicum aldaar in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam, 1979).
- 217 Zie hoofdstuk 7, p. 211.
- 218 RAL, SA II, inv. 45, f. 239r (30 november 1589).
- 219 RAL, SA II, inv. 45, f. 272v (22 maart 1590).
- 220 Luyendijk, A.M., 'The Caecilia hospital in Leiden (1600-1672)', *Proceedings of the XXII International Congress of the History of Medicine. London, 29 september 1972* Vol. 1 (1974) 312-317.
- 221 Zie dit hoofdstuk, p. 114-115.
- 222 Zie de procedure tot toelating van Willem van Asperen tot de medische praktijk (dit hoofdstuk, p. 122-123).
- 223 RAL, SA II, inv. 47, f. 378r.
- 224 Pieter de Graef uit Kamerijk vestigde zich volgens de volkstelling 1581 met Pasen van dat jaar in Leiden (RAL, SA II, inv. 1289, f. 70r). Op 2 januari 1581 liet hij zich inschrijven in het *album studiosorum* van de universiteit (*Petrus le Grave Cameracensis* (bron: database *Album Studiosorum 1575-1812*, vriendelijke mededeling van mw. M. Zoeteman)). Mogelijk schreef hij zich bij de universiteit in vanwege de (belasting)voordelen die daaraan waren verbonden.
- 225 Zie dit hoofdstuk, p. 121-123.
- 226 Op 1 september 1586 schreef doctor medicinae Willem Henricus of Hendriksz (*Guillelmus Henricus*), afkomstig uit Middelburg, zich bij de universiteit in en op 3 maart 1594 doctor medicinae Jason van der Hove (bron: database *Album Studiosorum 1575-1812*, vriendelijke mededeling van mw. M. Zoeteman).
- 227 RAL, ONA, inv. 8, akte 2 (2 januari 1579); ONA, inv. 13, akte 32 (9 februari 1585); ONA, inv. 16, akte 322 (3 december 1587).
- 228 RAL, ONA, inv. 50, f. 56v (19 maart 1585); ONA, inv. 53, f. 68v (12 april 1588); ONA, inv. 56, f. 99v-100r (15 mei 1591); ONA, inv. 29, f. 88rv (8 mei 1601).
- 229 Zie hoofdstuk 7, p. 218.
- 230 Otterspeer, *Groepsportret met Dame I*, 172, 407-409.
- 231 Bosman, *Petrus Forestus medicus*, 127.
- 232 RAL, ONA, inv. 9, akte 143, 14 juni 1580; ONA, inv. 9, akte 238, 3 oktober 1580.
- 233 RAL, ONA, inv. 25, akte 202, daarvan f. 28r.
- 234 Otterspeer, *Groepsportret met Dame I*, 153, 157-158; Sluijter, *Financiën Leidse universiteit*, 114-116, 294.

Noten bij hoofdstuk 5

- 1 RAL, SA I, inv. 552, f. 153r; SA I, inv. 556, f. 108v.
- 2 RAL, Gi, inv. 306.
- 3 In 1529 vorderde een chirurgijn van een patiënte geld dat hij in de apotheek had voorgeschoten (RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530, 5 maart 1530).
- 4 RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530, 2 september 1530.
- 5 RAL, SA I, inv. 61, f. 89v.
- 6 RAL, ORA, inv. 42, 1556-1557, 11 september 1556.
- 7 RAL, ONA, inv. 50, f. 229v-230r, 3 december 1585.
- 8 Oriëntatie op de Leidse gilden: Blok, *Hollandsche stad*, deel I, 176-186; Overvoorde, J.C., 'De Leidse ambachtsbroederschappen', in: *Rechtshistorische opstellen, aangeboden aan S.J. Fockema Andreae* ('s-Gravenhage, 1914) 334-375; Overvoorde, J.C., 'De ordonnanties voor de Leidsche ambachtsbroe-

- derschappen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 6 (1915) 537-621; Marsilje, *Het economische leven*, 97-103.
- 9 Strubbe, E.I., Voet, L., *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen/Amsterdam, 1960) 186-187.
- 10 Hamaker, *Keurboeken*, 507-508.
- 11 Met 'nobel' wordt waarschijnlijk de tot rekenmunt geworden nobel met een waarde van 80 groten bedoeld (Marsilje, *Financieel beleid*, 149).
- 12 Ik neem aan dat met 'sij' die de examinatoren aanwezig ('sij dair toe ordineeren ende setten sellen') het gilde(bestuur) werd bedoeld en niet het stadsbestuur (Hamaker, *Keurboeken*, 507).
- 13 Zie hoofdstuk 3, p. 91.
- 14 RAL, Gi, inv. 305; uitgegeven door Overvoorde, *Ordonnanties Leidsche ambachtsbroederschappen*, 542-545.
- 15 Twee groten (= 1 stuiver) lijkt een te laag bedrag voor een jaarlijkse contributie, waarschijnlijk is twee groten Vlaams bedoeld (16 lb Holl.). Die hypothese vindt steun in de hoogte van de 'oorcondspenning' in de ordonnantie van 1553, die twee groten Vlaams bedroeg. De verplichtingen werden in de praktijk nageleefd, zoals bijvoorbeeld in 1528 bleek. De *homans* van het gilde spraken toen drie chirurgijns aan om hun achterstallige altaargeld van 24 plakken te betalen (RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530, 6 oktober 1528).
- 16 Zie hoofdstuk 4, p. 130-131.
- 17 RAL, Gi, inv. 305; Overvoorde, *Ordonnanties Leidsche ambachtsbroederschappen*, 545. Aantekening op de rug van het document: '24 mei 1540 is deze brief gekent van waarden van mijn heren van de gerechte ende mit scepene vonnisse gewesen in hoer cracht'.
- 18 RAL, Gi, inv. 320; RAL, HG, inv. 1586; HG, inv. 1579; bijlage 2.2, nrs. 49 en 104.
- 19 RAL, SA I, inv. 384A, f. 87r. Vroedschapsresolutie van 15 april 1527; het gerecht kreeg mandaat om een toewijzing te regelen. Zie verder dit hoofdstuk, p. 175-176.
- 20 Zie hoofdstuk 4, p. 115.
- 21 De stad betaalde in 1528/29 laken voor een tabberd voor mr. Heijnrick Brouwer (RAL, SA I, inv. 610, f. 53r). In augustus 1529 sprak Frans Aertsz Onderwater uit de Weipoort in een Leids rechtsgeding meester Heijnrick van Spiers aan. Onderwater beweerde dat hij door een foute diagnose van Heijnrick van Spiers veel pijn en schade had geleden en eiste schadevergoeding. Een Leidse doctor medicinae en chirurgijn werden verzocht te getuigen, wat aantoonde dat Heijnrick van Spiers in Leiden beroepsmatig actief was (ORA, inv. 42, 1528-1530, 2 augustus 1529). Op 4 december 1531 en 26 januari en 4 maart 1532 was Heijnrick van Spiers weer bij rechtszaken in Leiden betrokken (ORA, inv. 42, 1530-1532). Ik stel Heijnrick Brouwer gelijk aan Henriek van Spiers vanwege de zekerheid dat Heijnrick Brouwer in Spiers had gewerkt (RAL, SA I, inv. 384A, f. 87r, 15 april 1527). Bovendien sluiten de vermeldingen in de tijd naadloos aan.
- 22 Op 12 september 1537 stelde het Hof van Holland mr. Heijnrick van Spiers aan om de gevangenen in de Gevangendoor te Den Haag te scheren en te behandelen. Op 31 mei 1552 kreeg Heijnrick een nieuw contract om de gevangenen te behandelen. In 1553 werd zijn opvolger benoemd. Heijnrick woonde in Den Haag in de Molenstraat. In 1553 vertrok hij – aldus Morren – naar Dordrecht. In 1561 compareerde zijn weduwe in Den Haag (Morren, Th., 'Eenige Haagsche doctoren, chirurgijns en apothekers in de 16e eeuw', in: *Jaarboek Die Haghe* ('s-Gravenhage, 1901) 229-265, aldaar 240, 259). Mogelijk heeft Heijnrick van Spiers zich in 1553 niet in Dordrecht, maar in Leiden gevestigd.
- 23 Hij werd – aldus De Moor – door Pieter van Foreest een vooraanstaand specialist in borstziekten genoemd; in 1554/55 verrichte meester Hendrik van Spiers 'uit Leiden' een borstamputatie bij een non uit Leeuwenhorst (De Moor, *Leeuwenhorst*, 287, met verwijzing naar Forestus, *Opera Omnia*, pars IV, Lib. VI, Obs. XXXVI).
- 24 Zie hoofdstuk 4, p. 117.
- 25 RAL, Gi, inv. 306, afgekondigd op 10 december 1553. Door Overvoorde gepubliceerd als 'ordonnantie van de broederschap van de chirurgijns' (Overvoorde, *Ordonnanties Leidsche ambachtsbroederschappen*, 593-596).
- 26 RAL, Gi, inv. 320.
- 27 Hij wordt genoemd in het belastingkohier 1561 (NA, inv. 3.01.03.1330, p. 37) en op 13 juni 1561 als

- partij in een rechtsgeding (RAL, ORA, inv. 42, 1560-1561). De volkstelling van 1574 vermeldt een huis waarin zijn kinderen verbleven, hij was kennelijk zelf al overleden (De Boer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 36).
- 28 Het stadsbestuur stemde met de gildebrieff in op 21 december 1589 (RAL, Gi, inv. 307). De inhoud van de gildebrieff werd in de stad bekendgemaakt op 28 december 1589 (RAL, SA II, inv. 16, f. 7r). Eén artikel ('Verboth van gemeene vergaderinge') was doorgehaald. Ik neem aan dat dit concept-artikel door het gerecht niet was overgenomen.
- 29 Huizenga, E., *Tussen empirie en autoriteit. De Middeleeuwse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context* (Hilversum, 2003).
- 30 RAL, ORA, inv. 76A-1, f. 13r-15v.
- 31 RAL, ORA, inv. 42, 1539-1540, 31 mei 1540.
- 32 RAL, ORA, inv. 76A-2, f. 2r-4r.
- 33 RAL, Wk, inv. 1643f.
- 34 RAL, ORA, inv. 51B, f. 81v-82r; Brinkman, *Literatuur in Leiden*, 118-119, 296.
- 35 In januari 1468 kocht meester Jan Post barbier voor 15 plakken (1 lb Holl.) een 'ronde spera' uit een boedel (RAL, ORA, inv. 51B, f. 32v).
- 36 Lindeboom, *Inleiding geschiedenis geneeskunde*, 97-99.
- 37 RAL, Gi, inv. 320.
- 38 RAL, SA I, inv. 60, f. 28rv. De eed is niet gedateerd. De inventaris dateert de eed 'medio 16^e eeuw'. Het is aannemelijk dat zij tot stand kwam als uitvloeisel van de ordonnantie van 1553. In de eed was, in overstemming met de nieuwe ordonnantie, vastgelegd dat deken en proefmeesters de examens afnamen. De eed zal dus in of kort na november 1553 zijn geformuleerd.
- 39 Hamaker, *Keurboeken*, 7, 93, 138, 280, 365.
- 40 RAL, ORA, inv. 50A1, f. 149v, f. 180r; De Boer, *Leiden in de Middeleeuwen*, 44.
- 41 1476/77: RAL, HG, inv. 1527, f. 23r. 1517: RAL, Klo, inv. 125. Neeltgen werd genoemd vanwege het verkopen van laken aan het klooster Lopsen.
- 42 RAL, SA I, inv. 19, f. 10v.
- 43 RAL, ORA, inv. 2A, f. 34v (4 februari 1377) en f. 75r (11 oktober 1382); Van Herwaarden, *Medici*, 139, 271.
- 44 Van Kan, *Leids patriciaat*, 191, 278, en de bijlage: http://www.janvanhout.nl/pat/pat_frame.htm, onder Van der Horn (geraadpleegd op 8 augustus 2011).
- 45 Gemeentearchief Den Haag, archief St. Nicolaasgasthuis, inv. 94, fol. xvi en xvii, regesten 36 en 37.
- 46 Volgens Van Kan overleed hij tussen 29 oktober 1406 en 26 maart 1408 (Van Kan, *Leids patriciaat*, bijlage, onder Van der Horn, met verwijzing naar Kl, inv. 1528; SA I, inv. 84, f. 72r-77r). In 1407/08 werd de St. Pieterskerk betaald voor zijn graf (RAL, Ke, inv. 323, rekening 1407/08, f. 13v).
- 47 RAL, SA I, inv. 557, f. 136r.
- 48 RAL, Gh, inv. 302, nr. 93, f. 65r.
- 49 1588: RAL, SA II, inv. 3982, f. 51v. Optreden in medische zaak: RAL, ONA, inv. 29, f. 88rv, 8 mei 1601.
- 50 NA, Archief Staten van Holland voor 1572, inv. 275.
- 51 De aanslagen van de 15 barbiers/chirurgijns in 1544 waren: 5, 6, 7, 8, 8, 8, 10, 11, 12, 12, 13, 14, 14, 14 en 18 gulden. De twee personen die uitdrukkelijk als chirurgijn werden aangeduid, hadden aanslagen van 11 en 18 gulden.
- 52 RAL, SA I, inv. 992 (kohier 1557); NA, inv. 3.01.03.1330 (kohier 1561).
- 53 Zie voor hem dit hoofdstuk, p. 160 en hoofdstuk 4, p. 124.
- 54 RAL, SA II, inv. 3504. Het kervenregister werd eind 1581 aangelegd. De aantallen kerven van de tien chirurgijns/barbiers waren: 2, 4, 4, 6, 6, 8, 8, 18, 25, 60.
- 55 RAL, SA II, inv. 145, f. 76r; SA II, inv. 3504, f. 51r.
- 56 Zie hoofdstuk 4, p. 121-122, 141.
- 57 Posthumus, N.W., *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, deel 1, 1333-1480* ('s-Gravenhage, 1910) 351-352.
- 58 RAL, ORA, inv. 51B, f. 90r. In bijlage 2.2, nr. 41, staat hij als Daem Gerijtsz.
- 59 RAL, SA I, inv. 557, f. 158v.

- 60 Jacop barbier woonde in 1497/98 en volgende jaren in het bon Overmare Rijnzijde, bij de Onze Lieve Vrouwekerk (RAL, SA I, inv. 578, f. 95r; SA I, inv. 579, f. 55v); RAL, Gh, inv. 302, nr. 36, rubriek 6.
- 61 RAL, ORA, inv. 42, 26 februari 1507 en 19 november 1507.
- 62 RAL, Klo, inv. 564, regest 2614, 7 maart 1553.
- 63 RAL, SA II, inv. 924, f. 212v.
- 64 RAL, HG, inv. 1524, f. 47r (1471/72); HG, inv. 1586, rubriek allerhande uitgaven (1543/44).
- 65 Zie hoofdstuk 2, p. 52-53.
- 66 RAL, SA II, inv. 471, f. 114v-115v, f. 119rv (20 juni en 10 juli 1578); SA II, inv. 44, f. 348v (23 mei 1585).
- 67 RAL, ONA, inv. 66A, akte 351, 19 juni 1579. Met dank aan J.G. Endhoven.
- 68 Dit artikel bepaalde ook nog dat de operatie binnen een maand na het verkrijgen van de toestemming moest plaatsvinden, maar dat gedeelte van het artikel is doorgehaald.
- 69 RAL, SA II, inv. 46, f. 18r (breuk), f. 23r, f. 209v, f. 217rv, f. 241v, f. 249v.
- 70 RAL, SA II, inv. 1266, f. 87r.
- 71 RAL, SA II, inv. 46, f. 312v, f. 315v, f. 316r (breuk), f. 322r; SA II, inv. 47, f. 2r, f. 47r, f. 399r; SA II, inv. 48, f. 41rv.
- 72 RAL, SA II, inv. 47, f. 77v.
- 73 RAL, SA II, inv. 145, f. 99v (7 oktober 1594).
- 74 RAL, SA II, inv. 923, f. 114v (hoofdman) en f. 139v (deken).
- 75 De Moor, *Leeuwenborst*, 270.
- 76 Cornelie zou mr. Jan 'cureren van zekere gebreken' (RAL, ORA, inv. 42, 1530-1532, 20 november 1531).
- 77 Om misverstanden te voorkomen: de vrouw die aan het hoofd stond van een begijnhof of klooster werd ook *meesterse* genoemd (zie voor Leidse voorbeelden: RAL, Klo, inv. 544, regest 736; Klo, inv. 1518, regest 738).
- 78 RAL, ORA, inv. 42, 1506-1515, 18 juni 1509 (bijlage 2.2, nr. 177).
- 79 RAL, ORA, inv. 42, 1506-1515, 29 oktober 1512 (bijlage 2.3, nr. 15).
- 80 RAL, HG, inv. 1527, f. 23r (bijlage 2.2, nr. 178).
- 81 Fye moeder (moer) woonde in 1481 met haar zoon Lambrecht in het bon Rapenburg (NA, Rekrek, inv. 178, f. 74r; Rekrek, inv. 179, f. 39v). 'Fye moeder tvoetwijff' kreeg op 16 augustus 1491 ontheffing van de bieraccijns (RAL, SA I, inv. 382, f. 302v). Deze accijnsvrijstelling werd ook (tussen 1494-1506) vastgelegd op naam van Fye Jansdr (RAL, SA I, inv. 959, tussen f. 3-f. 4). 'Fye Jansdr de meesterse' werd tussen 1504 en 1518 (waarschijnlijk ca. 1518) vermeld in een memoriaalboek van het St. Catharinagasthuis (RAL, Gh, inv. 304, laatste folio). Rond 1511 werkte ook een Fye in het pokhuis (zie hoofdstuk 2, p. 51).
- 82 Naast het al genoemde voorbeeld: RAL, ORA, inv. 42, 1538-1539, 2 december 1538 (man); ORA, inv. 42, 1518-1522, 24 januari 1519 (vrouw).
- 83 Zie voor de positie van de vrouw in de middeleeuwse geneeskunde en de op vrouwen gerichte geneeskunde: Green, M.H., *Women's Healthcare in the Medieval West: Texts and Contexts* (Aldershot, 2000).
- 84 Zie hoofdstuk 2, p. 53.
- 85 RAL, SA I, inv. 1383, f. 83rv, 23 augustus 1571.
- 86 Bijvoorbeeld de drie incasso's op één dag (4 augustus 1536), gericht tegen Jan barbier op de Hooigracht (12 stuivers), Zweertgen Jansdr op het Steenshuur en Katrijn van Groningen (beide 24 stuivers, onder verwijzing naar hun 'brief', waarmee de toestemming om in Leiden te mogen werken moet zijn bedoeld) (RAL, ORA, inv. 42, 1536-1537). Op 23 februari werd Katerijna expliciet 'meestersse' genoemd (ORA, inv. 42, 1539-1540).
- 87 RAL, ORA, inv. 42, 1530-1532 (29 april 1529); ORA inv. 42, 1543-1544 (28 maart 1544); ORA, inv. 42, 1544-1545 (12 december 1544).
- 88 Op 2 december 1510 was Marie Jansdr betrokken betrokken bij een rechtszaak. Marie Jansdr eiste betaling *van haer dienst van meesterije*, te taxeren door chirurgijns ('bij meesters') of door toewijzing van 10 pond groten (80 lb. Holl.). Over de financiële afwikkeling van deze zaak werd geadviseerd door de chirurgijns mr. Dirk Pietersz en mr. Jacob (ORA, inv. 42, 1506-1515). Vriendelijke mededeling van J.G. Endhoven.
- 89 De ordonnaties van het chirurgijns-gilde geven geen enkele aanwijzing om dat te veronderstellen en elke vermelding ontbreekt van een vroedvrouw die contributie aan een gilde betaalde of op een andere manier bij een gilde was betrokken.

- 90 RAL, SA II, inv. 48, f. 250v, 6 november 1597.
- 91 Zie voor een behandeling van de Leidse stadsdienaren: Steensel, A. van, 'Het personeel van de laat-middeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) (Hilversum, 2006) 191-252.
- 92 Fruin, J.A., Pols, M.S. (red.), *Het rechtsboek van Den Briel beschreven in vijf tractaten door Jan Matthijssen*, Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks, no. I. ('s-Gravenhage, 1880) 92-100.
- 93 Bik, *Vijf eeuwen*, 15-24, 424, 569-570.
- 94 De formulering luidde: 'zoe int stuck die justitie aengaende, als inandre zaecken, gelijkcke zijn prece-deurs [=voorgangers] in officie gedaen gehadt hebben' (Bik, *Vijf eeuwen*, 569-570).
- 95 De instructie luidde: 'armen zieken int gasthuys leggende ende die de heylighe geest zieck heeft leggen-de te visiteren ende te cureren om gods wille' (Jansen, J.M.M., *Zevenhonderd jaar Sint Jacobs-gasthuis te Schiedam* (Schiedam, 1982) 57-58).
- 96 Nanninga Uitterdijk, J., 'De geneeskunstbeoefenaren in Kampen', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 4 (1877) 26-60.
- 97 Huisman, *Stadsbelang en standsbesef*, 12, 98-102.
- 98 RAL, ORA, inv. 2A, f. 34v (4 februari 1377); Van Herwaarden, *Medici*, 139.
- 99 RAL, SA I, inv. 382, f. 105v.
- 100 RAL, SA I, inv. 579, f. 69r.
- 101 RAL, SA I, inv. 61, f. 65r.
- 102 RAL, SA I, inv. 60, f. 30r (1559).
- 103 RAL, SA I, inv. 61, f. 89r-91v. Het contract was gedateerd 10 juli 1583, de aanstelling ging met terug-werkende kracht in op 22 februari 1583, de datum dat voor het gasthuis een nieuw rekeningjaar inging. Op 16 juli 1583 werd de overeenkomst bekrachtigd door de vroedschap ('Brede Raad') (RAL, SA II, inv. 472, f. 155r).
- 104 Zie voor apotheker Jan Artus Honius: hoofdstuk 7, p. 218.
- 105 Zie hoofdstuk 2, p. 53.
- 106 RAL, SA I, inv. 60, f. 30r (eed 1559) en f. 32r (eed 1583).
- 107 RAL, SA I, inv. 522, f. 106v.
- 108 RAL, SA I, inv. 626, f. 45rv. Twaalf pond van 40 groten.
- 109 RAL, SA I, inv. 552, f. 153r; SA I, inv. 556, f. 108v. Bovendien kreeg het gewonde kind in opdracht van de burgemeesters van augustus tot eind december 1476 financiële ondersteuning van de Heilige Geest (RAL, HG, inv. 1527, f. 23r).
- 110 RAL, Gh, inv. 302, nr. 7, uitgaven, rubriek 22.
- 111 RAL, SA I, inv. 1017, f. 8v; Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 290. Berekening op basis van Marsilje, *Financieel beleid*, 179.
- 112 RAL, SA I, inv. 1017, f. 10v; Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 293.
- 113 RAL, SA I, inv. 997, f. 81v; Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel II, 140 (één pond = 20 nieu-we tunen).
- 114 RAL, SA I, inv. 1020 en 1021, in de rubriek lonen; Versprille, A.J., 'Krijgstocht van gewapende Leid-sche burgers naar Utrecht en Deventer in 1456', in: *Leidsch Jaarboekje* 24 (1931-1932) 86-96, aldaar 89.
- 115 RAL, SA I, inv. 1028, f. 2v.
- 116 RAL, SA II, inv. 923, 924, 925, verscheidene plaatsen.
- 117 De pestordonnanties staan in de aflezingboeken, RAL, SA I, inv. 387 e.v., verscheidene plaatsen.
- 118 In 1509/10 ontvingen de Cellebroeders tien stuivers voor het 'visiteren an evert aerntsz'. Evert Aerntsz was overleden. In 1509 heerste een bijzonder zware pestepidemie. We mogen aannemen dat de Celle-broeders het lijk van Evert Aerntsz onderzochten om te zien of hij aan de pest was overleden (RAL, Gh, inv. 302, nr. 35, een los blad in de rekening over 1509/10).
- 119 RAL, HG, inv. 4547. Den Haan dateert het ongedateerde stuk op het derde kwart van de zestiende eeuw (Haan, S.W.M.A. den, *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme wees- en kin-derhuis te Leiden 1334-1979* (Leiden, 1990) 313).
- 120 RAL, SA I, inv. 388, f. 304v.

- 121 RAL, SA I, inv. 389, f. 154v.
- 122 Van Oerle, *Stedebouwkundige ontwikkeling*, deel Beschrijving, 202.
- 123 Identificatie van Jan Adriaensz chirurgijn als voormalig Cellebroeder in: RAL, SA II, inv. 44, f. 171v (16 augustus 1582). Dit verklaart ook waarom hij later 'Van der Cel' werd genoemd.
- 124 Hij kwam ca. 1563 uit Rotterdam naar Leiden (SA II, inv. 1289, f. 112v).
- 125 RAL, DTB Leiden, inv. 1, f. 45v; SA I, inv. 74, f. 190r; SA II, inv. 7451, f. 51v-52r. Zie ook dit hoofdstuk, p. 180-181.
- 126 Hamaker, *Keurboeken*, 37-38, 216, 217.
- 127 'gelijk scepene dat an den doden kinde jegenwoirdich zagen ende bezien hadden' (Blok, *Rechtsbronnen*, 188-190).
- 128 Was die drank bedoeld als verdoving of werd bedoeld op het spoelen van de wond met wijn, een gebruikelijke medische techniek in de middeleeuwen? In beide gevallen heeft 'met drank' gestaan voor een wond van aanzienlijke omvang.
- 129 RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530, 5 april 1529. Dit is overigens een voorbeeld van het verrichten van medische taken. Jan Hugenz was dus een 'echte' chirurgijn, maar werd 'barbier' genoemd.
- 130 RAL, SA I, inv. 582, f. 47v.
- 131 Herwaarden, J. van, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca 1300-ca 1550)* (Assen/Amsterdam, 1978) 330, 571.
- 132 Blok, *Rechtsbronnen*, 78.
- 133 Dit noemde men 'te hoofde gaan'. Dat betekende dat als een schepensbank geen vonnis kon wijzen, men zich wendde tot een 'hogere' schepensbank, gewoonlijk die van de stad waarvan het eigen stadsrecht was afgeleid. In het geval van Gouda was dat Leiden.
- 134 Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, 317-319.
- 135 RAL, Gh, inv. 966, nr. 1, rubriek ander ordinaris uitgeven (1552/53); Gh, inv. 966, nr. 4, f52r (1558/59); Gh, inv. 966, nr. 14, f22r (1568/69).
- 136 RAL, Gh, inv. 1132, deel 1596, f. 66v, deel 1597, f. 65v. Het salaris bedroeg 8 gulden.
- 137 Mr. Dirck Pietersz van meesteren van kinderen, 25 stuivers (RAL, HG, inv. 1580, rubriek allerhande uitgaven, 1537/38). Mr. Dirck Pietersz om onze kinderen te meesteren in het Heilige Geesthuis of daarbuiten, 20 stuivers (RAL, HG, inv. 1582, rubriek allerhande uitgaven, 1539/40). Mr. Dirck barbier van dat hij verschillende kinderen gemeesterd heeft twee Rijns gulden (RAL, HG, inv. 1583, rubriek allerhande uitgaven, 1540/41). Mr. Dirck barbier van dat [hij] heel veel verschillende kinderen gemeesterd heeft, 4 Rijns gulden, 4 stuivers (RAL, HG, inv. 1585, rubriek allerhande uitgaven, 1542/43).
- 138 RAL, Gh, inv. 1342 (rekeningen Leprooshuis; in het bijzonder inv. 1342, nr. 5 (1563/64); Gh, inv. 1342, nr. 6 (1564/65); Gh, inv. 1342, nr. 7 (1565/66); rubrieken allerhande uitgaven).
- 139 RAL, Gh, inv. 432, f. 53v.
- 140 RAL, Gh, inv. 302, nr. 39, nr. 58, uitgaven, rubriek 6.
- 141 RAL, Gh, inv. 302, nr. 72, uitgaven, rubriek 19.
- 142 RAL, Gh, inv. 302, nr. 81, uitgaven, rubriek 19 (1556/57) en volgende rekeningen.
- 143 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 39, 115-116, 126 (stadsrekeningen 1391/92, 1399/00); Van Herwaarden, *Medici*, 139-140.
- 144 Zie hoofdstuk 7, p. 214-215, 217-218.
- 145 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 260, 349; RAL, SA I, inv. 513, f. 39r; SA I, inv. 514, f. 22r.
- 146 RAL, SA I, inv. 997, f. 39rv, f. 45v, f. 46v; SA I, inv. 998, f. 54r; Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel II, 77-78.
- 147 Hüffer, *Bronnen abdijs Rijnsburg*, 795.
- 148 *Reekeninge testamentoren Jacobs van Beyerens*, 246. De 75 schilden stonden volgens deze rekening voor 8.15.- pond groten (70 lb Holl.).
- 149 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel II, 376, 386-387, 391; RAL, SA I, inv. 519, f. 54r, f. 56v. 'Pieter ende Willem, meester Rutgers kinder, der stedemeesters'. Zij ontvingen samen een wedde van 10 pond Hollands en zwart laken.

- 150 De Moor, *Leeuwenhorst*, 270.
- 151 RAL, SA I, inv. 522, f. 93r, f. 106v (1448/49); RAL, SA I, inv. 567, f. 12v (deel 1456/57), SA II, inv. 533, f. 90rv.
- 152 RAL, SA I, inv. 541, f. 66v; SA I, inv. 542, f. 62rv, f. 72rv.
- 153 De Moor, *Leeuwenhorst*, 281.
- 154 RAL, SA I, inv. 998, f. 73v; Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel II, 216.
- 155 RAL, SA I, inv. 522, f. 93r (met 1 schild = 19 plakken); SA I, inv. 523, f. 96r (met 1 schild = 19,5 stuiver); SA I, inv. 542, f. 72v (met 1 schild = 19,5 stuiver).
- 156 Zijn overlijden staat in de gasthuisrekening die liep van 21 februari 1475 tot 21 februari 1476 (RAL, Gh, inv. 302, nr. 8, inkomsten, rubriek 2) en de stadsrekening die liep vanaf 10 november 1475 tot 10 november 1476 (RAL, SA I, inv. 552, f. 98r).
- 157 RAL, SA I, inv. 552, f. 156rv; SA I, inv. 556, f. 80v-81r.
- 158 RAL, SA I, inv. 21, f. 31r; SA I, inv. 552, f. 2r.
- 159 De Moor, *Leeuwenhorst*, 281.
- 160 RAL, SA I, inv. 618, f. 41r, f. 45r. Joost kreeg 2/3e van de wedde van 48 pond Hollands en laken, Wouter kreeg 1/3e van de wedde.
- 161 Hij woonde in 1497/98 in het bon Vleeshuis (RAL, SA I, inv. 578, f. 62r) en liet het Catharinagasthuis in 1531/32 bij testament geld na (RAL, Gh, inv. 302, nr. 56).
- 162 De vroedschapsresolutie spreekt van 6 pond, bedoeld is 6 pond groten, dat is 48 pond Hollands (RAL, SA I, inv. 382, f. 105v). De toegezegde tabberd werd in de jaren daarop op verschillende wijzen uitgedrukt, als (een deel van een) laken of een aantal ellen laken (RAL, SA I, inv. 557, f. 134v; SA I, inv. 558, f. 135v; SA I, inv. 559, f. 188v; SA I, inv. 560, f. 172v; SA I, inv. 561, f. 124v).
- 163 RAL, SA I, inv. 561, f. 125v.
- 164 RAL, SA I, inv. 1028, f. 2v, f. 10v.
- 165 RAL, SA I, inv. 562, f. 205v, f. 207r.
- 166 RAL, SA I, inv. 578, f. 134rv.
- 167 RAL, SA I, inv. 597, f. 69r.
- 168 De Moor, *Leeuwenhorst*, 281, 289.
- 169 RAL, SA I, inv. 961, f. 4r-7r.
- 170 RAL, SA I, inv. 586, f. 43v, f. 44r.
- 171 RAL, SA I, inv. 591, f. 58r en f. 57r (laken).
- 172 Dit hoofdstuk, p. 149.
- 173 RAL, SA I, inv. 384A, f. 87r. Vroedschapsresolutie van 15 april 1527; het gerecht kreeg mandaat om een toewijzing te regelen.
- 174 RAL, SA I, inv. 610, f. 53r.
- 175 RAL, SA I, inv. 384C, f. 6v. Vroedschapsresolutie van 17 maart 1531.
- 176 Na het overgangsjaar met dubbele bezetting (RAL, SA I, inv. 618, f. 41r, f. 45r): RAL, SA I, inv. 619, f. 58r t/m SA I, inv. 627, f. 35r.
- 177 RAL, SA I, inv. 627, f. 31v, f. 35r. Het register van stedelijke diensten noemt alleen Joost Jacobsz, kennelijk beschouwde het stadsbestuur hem als de 'officiële' stadschirurgijn (RAL, SA I, inv. 74, jaar 1546).
- 178 Meester Pieter Dircxz chirurgijn op de Hogewoerd stond op 2 december 1555 borg bij de aankoop van een huis (RAL, ORA, inv. 73, f. 99r).
- 179 De stadsrekening over 1547/48 vermeldt de betaling van een wedde aan mr. Pieter en *Jan bij de Rode Steen* (= Jan Meijnaertsz) (RAL, SA I, inv. 628, f. 36v, f. 39v). In de gasthuisrekening over 1547/48 werd een gratificatie over 1547 aan mr. Pieter Dircxz en mr. Jan Meijnaertsz genoteerd (RAL, Gh, inv. 302, nr. 72, uitgaven, rubriek 19). Echter, het 'register van smalle diensten' (het register van (lagere) stedelijke functies) geeft in 1547/48 Pieter Dircxz en Symons Pietersz als stadschirurgijns (RAL, SA I, inv. 74). Ik volg in dit geval de stadsrekening en de gasthuisrekening, in plaats van het register van smalle diensten, ook omdat het minder aannemelijk lijkt dat Symon Pietersz in 1547/48 een 'los' jaar in functie geweest zou zijn.
- 180 De stadsrekeningen over 1558/59 en 1559/60 noemen als één van de twee stadschirurgijns mr. Pie-

- ter Jansz (RAL, SA I, inv. 630, f. 43r; SA I, inv. 631, f. 34r). Het register van 'smalle diensten' noemt in deze jaren echter mr. Pieter Dircxz als stadschirurgijn (RAL, SA I, inv. 74). Het St. Catharinagasthuis betaalde in 1558/59 een wedde aan 'meester Pieter', wat niet onderscheidt tussen Pieter Jansz en Pieter Dircxz (II) (RAL, Gh, inv. 302, nr. 83, uitgaven, rubriek 20). Het vroedschapsboek lost dit probleem op. De vroedschap besloot op 10 november 1558 dat 'mr. Pieter op de Hogewoerd' (en dat was Pieter Dircxz, zie RAL, ORA, inv. 73, f. 99r) dezelfde arbeidsvoorwaarden mocht hebben als de andere stadschirurgijn, Jan Meijnaertsz (RAL, SA I, inv. 385, f. 85v-86r). In de stadsrekening over 1560/61 tenslotte is 'Jansz' doorgehaald en in een eigentijdse hand verbeterd in 'Dircxz' (RAL, SA I, inv. 633, f. 36v). Ik concludeer dat de vermeldingen van Pieter Jansz als stadschirurgijn op een vergissing beruisten, en dat Pieter Dircxz (II) in deze jaren stadschirurgijn is geweest.
- 181 Pieter Dircxz: RAL, SA I, inv. 633, f. 36v tot en met SA I, inv. 637, f. 49v; SA I, inv. 74, de jaren 1558 tot en met 1567. Jan Meijnaertsz: vroedschapsresoluties van 22 juli en 10 november 1558 (RAL, SA I, inv. 385, f. 79rv, f. 85v-86r), de stadsrekening over 1557/58 (RAL, SA I, inv. 630, f. 43r) en het 'register van smalle diensten' (RAL, SA I, inv. 74).
- 182 Mr. Claes Gerijtsz werd op 21 februari 1558 door het stadsbestuur genoemd als één van de twee stadschirurgijns (RAL, SA I, inv. 74). Op 22 juli 1558 noteerde de vroedschap dat 'zekere tijd geleden' mr. Claes Gerijtsz barbier was aangesteld als stadschirurgijn, maar dat Claes had opgezegd (RAL, SA I, inv. 385, f. 79rv). Mogelijk is Claes in het geheel niet in functie geweest, want een betaling aan hem komt niet in de stadsrekeningen voor.
- 183 Adriaen van der Heyden ontving in 1567/68 een wedde (RAL, SA I, inv. 638, f. 26v; SA I, inv. 74, jaar 1568). In 1568/69 ontving zijn weduwe de op 1 november 1568 vrijgevallene wedde van Adriaen Pietersz (RAL, SA I, inv. 639, f. 29v). Jan Meijnaertsz was op 4 maart 1568 nog in leven (RAL, SA I, inv. 388, f. 304v). Op 17 december 1568 ontving het St. Catharinagasthuis geld van de erfgenamen van mr. Jan Meijnaertsz (RAL, Gh, inv. 302, nr. 93, f. 4v).
- 184 RAL, SA I, inv. 385, f. 25v; SA I, inv. 629, f. 37r, f. 40r (verhoging van 36 naar 50 gulden van 40 groten).
- 185 RAL, Gh, inv. 302, nr. 81, uitgaven, rubriek 19 (1556/57) en volgende rekeningen; RAL, Gh, inv. 302, nr. 87, uitgaven, rubriek 41 (mr. Jan barbier van een jaar scheren, 9 Rijns gulden, 15 stuivers).
- 186 Zij kregen volgens de vroedschapsresolutie een opslag van 6 naar 10 pond Vlaams (van 48 naar 80 pond Hollands) over het lopende jaar, van 22 februari 1557 tot 22 februari 1558 (RAL, SA I, inv. 385, f. 71r). Blijkbaar rekende de stad vanuit een wedde van 48 pond, en niet vanuit de verhoging tot ruim 66 pond die al in 1555 was toegekend.
- 187 RAL, SA I, inv. 639, f. 29v, f. 32rv tot en met SA II, inv. 7448, f. 95v; SA I, inv. 74. Het register van smalle diensten geeft Symon Pietersz en diens zoon (Jan Symonsz).
- 188 Een register van stedelijke functies en de stadsrekeningen wijken over de periode 1569-1573 (weer) af. Stadsrekeningen uit de jaren 1568/69-1572/73 noemen Symon Pietersz en Cornelis Claesz als de stadschirurgijns (RAL, SA I, inv. 639, f. 29v; SA I, inv. 640, f. 28rv; SA I, inv. 642, f. 36r; SA I, inv. 643, f. 36r). Het 'dienstboek', een register met lagere stedelijke functies, noemt in deze jaren eerst uitsluitend Symon Pietersz, vanaf 1570/71 geassisteerd door zijn zoon, Jan Symonsz. Het gerecht had – aldus het dienstboek – Jan Symonsz als 'adjoinct' aangewezen, met als taak de zorg voor pestzieken (RAL, SA I, inv. 73, f. 122v, f. 128v, f. 134v, f. 140v, f. 146v). De stadsrekeningen noemen Jan Symonsz pas vanaf 1574/75 als stadschirurgijn (RAL, SA II, inv. 7446, f. 60v). Net als bij Pieter Jansz (zie dit hoofdstuk, noot 180) wijken de stadsrekeningen af van het register met de bezetting van de stedelijke functies. In het geval van Pieter Jansz kon aannemelijk gemaakt worden dat het de voorkeur verdient de opgave van het register te volgen. Het dienstboek refereert in 1570/71 bovendien aan de aanwijzing van Jan Symonsz als adjunct van zijn vader, wat de indruk geeft dat de opsteller van het register goed bekend was met de gang van zaken. Het St. Catharinagasthuis noteerde over 1568/69 de betaling van een wedde aan (uitsluitend) mr. Symon barbier (RAL, Gh, inv. 302, nr. 93, f. 65r). De conclusie is dat de vermelding van Cornelis Claesz in de stadsrekeningen een vergissing was, en dat hij dus geen stadschirurgijn is geweest.
- 189 Zie dit hoofdstuk, p. 180.
- 190 RAL, SA II, inv. 7446, f. 60v (60 pond van 40 groten); SA II, inv. 7449, f. 111v.
- 191 De wedde van de stadschirurgijn ging terug van 80 naar 66.13.4 pond en de pestmeester kreeg 32 pond Hollands.

- 192 RAL, SA I, inv. 61, f. 90v; SA II, inv. 7455, f. 65v-67r; SA II, inv. 44, f. 249rv.
- 193 RAL, SA II, inv. 46, f. 268v. Besluit van het gerecht van 17 december 1592, voor de duur van drie jaar. Bovendien werd de eerste dag van het ambtsjaar verzet van 22 februari naar 1 januari.
- 194 RAL, SA II, inv. 7564, f. 132rv (vroedschapsresolutie van 10 november 1592).
- 195 Zie bijvoorbeeld RAL, SA II, inv. 44, f. 249rv.
- 196 RAL, SA II, inv. 7470, f. 180v. Besluit van het gerecht van 26 februari 1601.
- 197 Zie dit hoofdstuk, p. 165-166.
- 198 RAL, SA I, inv. 385, f. 71r. Een opslag van 6 naar 10 pond Vlaams (van 48 naar 80 lb Holl.), echter zie noot 186.
- 199 RAL, SA I, inv. 385, f. 79r.
- 200 Meester Clais behandelde een vrouw en een kind. De vrouw overleed (RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530, 28 april 1528; Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 297).
- 201 Mr. Jan Symonsz werd ook de daaropvolgende jaren genoemd (RAL, SA I, inv. 74, f. 128v (21 februari 1570); f. 140v; f. 146v; f. 153r; f. 158r; f. 166v (21 februari 1576)).
- 202 Zie bijlage 1, p. 244.
- 203 RAL, SA II, inv. 7451, f. 51v-52r; SA II, inv. 7452, f. 42v; SA II, inv. 7453, f. 50v-51r. De aanstelling van Jan Adriaensz staat ook in RAL, SA I, inv. 74, f. 190r e.v. (de eerste maal op 21 februari 1579).
- 204 RAL, SA I, inv. 61, f. 92r-93r. Op 10 juli 1583 contractering door burgemeesters en gasthuismeesters, op 16 juli 1583 bekrachtiging door de Brede Raad.
- 205 RAL, SA I, inv. 385, f. 68r-69v, f. 71rv.
- 206 RAL, SA II, inv. 44, f. 502r (13 januari 1587).
- 207 RAL, SA II, inv. 7461, f. 69rv.
- 208 RAL, SA I, inv. 61, f. 106r-108r; SA II, inv. 7463, f. 67v. Hij werd later ook mr. Pieter Adriaensz Cant genoemd (bijlage 2.2, nr. 134).
- 209 RAL, SA I, inv. 61, f. 92r-93r, f. 106r-108r.
- 210 RAL, SA II, inv. 7465, f. 154v; inv. 7466, f. 154v.
- 211 RAL, SA II, inv. 49, f. 41v-42r.
- 212 RAL, SA II, inv. 49, f. 71rv; SA II, inv. 923, f. 256r ('boven stad, gasthuis, huiszitten').
- 213 RAL, SA II, 7468, f. 645rv. Louris Tack kreeg tot en met 2 augustus 1599 betaald, tot het akkoord met Joost van Zwalmen op 3 augustus 1599.
- 214 RAL, SA II, inv. 923, f. 139v.
- 215 In 1596 werd hij benoemd tot bestuurslid van het chirurgijngilde (RAL, SA II, inv. 923, f. 139v); Gi, inv. 401, f. 1r.
- 216 RAL, SA II, inv. 923, f. 271r-272v; SA II, inv. 49, f. 76r (5 augustus 1599). De taakopdracht van Joost staat ook in RAL, Gi, inv. 401.
- 217 Heurnius, J., *Het Noodigh Pest-Boeck van D. Joannes Heurnius, Doctor ende Professor der Medecijnen. In de Universiteyt tot Leyden*. Uitgegeven door Christoffel Guyot (Leiden, 1600); Jansen-Sieben, *Reportorium*, 139.
- 218 RAL, SA II, inv. 7469, f. 686v-687r.
- 219 RAL, SA II, inv. 923, f. 298v.
- 220 RAL, SA II, inv. 49, f. 215v; SA II, inv. 7470, f. 181r, f. 182rv.
- 221 RAL, SA II, inv. 7470, f. 182rv; SA II, inv. 7472, f. 192v-193r. De benoeming ging in op 1 november 1601.
- 222 RAL, SA II, inv. 923, f. 174v.
- 223 RAL, SA I, inv. 385, f. 71r.
- 224 RAL, SA I, inv. 385, f. 79r.
- 225 RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530, 20 april 1528; 2 september 1530; 8 mei 1531; 9 juni 1531; 11, 18 en 22 september 1531. Een 'plak' was gelijk aan een stuiver.
- 226 RAL, ORA, inv. 73, f. 38v.
- 227 RAL, SA I, inv. 627, f. 35r.
- 228 RAL, SA I, inv. 552, f. 153r; SA I, inv. 556, f. 108v. Het waren de stadschirurgijns mr. Jan Rutgersz en mr. Pieter.
- 229 RAL, SA I, inv. 626, f. 45rv.

- 230 De tabel hieronder geeft achtereenvolgens de ‘welstand’ van de stadschirurgijn, de gemiddelde waarde van alle chirurgijns (‘gemid. alle ch.’), het gemiddelde van alle chirurgijns die op enig moment stadschirurgijn waren (‘alle st.ch.’), de ‘hoogste waarde’ en ‘laagste waarde’ van alle chirurgijns en het totale aantal chirurgijns in de belastinglijst. De waarden staan voor uiteenlopende heffingsgrondslagen. Daardoor zijn in de tabel de getallen ‘verticaal’ niet vergelijkbaar. ‘Horizontaal’ geven zij de welstand van de stadschirurgijn, vergeleken met zijn beroepsgenoten.

Jaar	Stadschirurgijn	Alle st.ch.	Gemid. alle ch.	Hoogste waarde	Laagste waarde	Aantal chirurgijns
1498	600 lb Holl.	700	156	1300	40	19
1544	11 gulden	10,3	10,7	18	5	15
1557	11 pond	10,7	11,2	24	7	16
1561	10,5 gulden	13,8	12,8	26	7	15
1575	18 gulden	16	15,9	24	11	10
1583	8 kerven	8	12,4	60	2	12
1600	60 gulden	50	43,6	80	20	7

Bron: achterliggende stukken van bijlage 2.5 en NA, Archief Staten van Holland, inv. 1290S.

- 231 Belastinglijst in RAL, SA I, inv. 578, f. 27v-98v.
 232 Tot 1510 19 keer (Brand, *Stedelijke elites*, 162).
 233 RAL, Gh, inv. 302, nr. 35, uitgaven, rubriek 6.
 234 Kerkmeester: RAL, HG, inv. 429, f. 271r (1514). Vroedschap: RAL, SA I, inv. 384A, o.a. f. 20r (1523).
 235 Dit blijkt uit het aankopen van lijfrentes voor meester Cornelis Wel, doctor in medicinen (overleden voor 13 september 1525), door diens vader Ewout Wel (RAL, SA I, inv. 597, f. 186r; SA I, inv. 601, f. 28r. Laatste vermeldingen: RAL, SA I, inv. 605, f. 159r en f. 158v).
 236 RAL, SA II, inv. 44, f. 171v.
 237 Frijhoff, W.Th.M., ‘“Non satis dignitatis ...”. Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 379-406, aldaar 399.

Noten bij hoofdstuk 6

- 1 De Boer, *Netwerk*, 60-76. Inschrijving in het *Poorterboek* als Willem Heynricxz Vechel (RAL, SA I, inv. 21, f. 5r); Van Steensel, *Personeel van Haarlem en Leiden*, 225-228.
- 2 Een algemene oriëntatie op de geneeskunde voor, en uitgevoerd door, vrouwen bij: Green, M.H., *Women's Healthcare in the Medieval West: Texts and Contexts* (Aldershot, 2000); Delva, A., *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen, met uitgave van het Brugse Liber Trotula* (Brugge, 1983).
- 3 Greilsammer, M., ‘The midwife, the priest, and the physician: the subjugation of midwives in the Low Countries at the end of the Middle Ages’, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 21:2 (1991) 285-329, aldaar 292-295; Jansen-Sieben, R., ‘Middelnederlandse vakliteratuur’, in: Keil, G., Assion, P. (red.), *Fachprosaforschung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur* (Berlijn, 1974) 24-69, aldaar 49.
- 4 RAL, ORA, inv. 42, 1541-1542, 5 mei 1542.
- 5 Registratie van de schulden van *Scoon Alijt* en de verkoop van haar huis en erf om die af te betalen, ca. 1405 (tussen posten uit 1404 en 1406) (RAL, ORA, inv. 50A1, f. 51r). Haar overlijden in: RAL, Ke inv. 416, f. 57v; Ke, inv. 418, f. 26r.
- 6 RAL, SA I, inv. 384G, f. 78v; SA I, inv. 385, f. 83v-84r.
- 7 Een vergelijking met ongeveer veertig vrouwen in dienst van het St. Catharinagasthuis, in de periode 1465-1525, op basis van: Netiv, *Werkers gezondheidszorg*, 64-67.
- 8 De Boer, *Netwerk*, 66.
- 9 RAL, SA I, inv. 578, f. 38r (Alijdt); SA I, inv. 578, f. 69r (Truye); SA I, inv. 578, f. 62r (Lijsbet); SA I, inv. 578, f. 55v (Trijn).

- 10 Fye moeder tvroetwif/Fye Janswif tvroetwifff kreeg in 1491 resp. 1496 vrijstelling van de bieraccijns, die tussen 1494 en 1506 ook werd vastgelegd op naam van Fye Jansdr, de vrouw van Jan Pietersz (RAL, SA I, inv. 382, f. 302v, f. 449v; SA I, inv. 959, tussen f. 3-f. 4; bijlage 2.3, nr. 10).
- 11 RAL, SA I, inv. 578, f. 98r (Haes), f. 89v (Geerte), f. 29r (Griete), Schalk (f. 97v), f. 96r (Zwaen).
- 12 Netiv, *Werkers gezondheidszorg*, 66.
- 13 In bijlage 2.5 is voor de belastinglijst van 1498 het zekere aantal van vier vroedvrouwen aangehouden.
- 14 Zie dit hoofdstuk, p. 204.
- 15 Zie bijlage 2.5.
- 16 De Boer, *Netwerk*, 66, 72, 73.
- 17 Hamaker, *Keurboeken*, 45, 90. De keur stond in de keurboeken van ca. 1380 en 1406, en werd in het keurboek van 1450 niet meer opgenomen.
- 18 Fruin/Pols, *Rechtsboek Den Briel*, 208.
- 19 De Boer, *Netwerk*, 66; Blok, *Rechtsbronnen*, 188-190, nr. 176.
- 20 Bijvoorbeeld RAL, ORA, inv. 4A, p. 57, p. 60 (1436); ORA, inv. 2C, f. 114v (1464).
- 21 Bijvoorbeeld de Leidse vroedvrouw Catharina Pietersdr van der Heide die in 1591, 1593 en 1599 bij een notaris getuigde over de identiteit van de verwekkers van kinderen. Zij had hun namen tijdens bevallingen in Leiden en Stompwijk van barende vrouwen vernomen (RAL, ONA, inv. 56, f. 19v, ONA, inv. 21, akte 167; ONA, inv. 63, f. 119r).
- 22 RAL, SA I, inv. 60, f. 30r. In 1569 bepaalde koning Philips II dat vroedvrouwen niet in dienst mochten komen voordat een onderzoek naar hun katholiciteit en hun goede naam en faam was ingesteld.
- 23 Niet te verwarren met de Engelse zweetziekte die in 1529 Leiden trof, zie hoofdstuk 2, p. 56-58.
- 24 RAL, SA I, inv. 610, f. 63r.
- 25 De Boer, *Netwerk*, 64; RAL, SA I, inv. 528, f. 110v, f. 111r.
- 26 RAL, SA I, inv. 1188, f. 15v-16r, gepubliceerd door: De Boer, *Netwerk*, 71-74.
- 27 Noordegraaf, L., Schoenmakers, J.T., *Daglonen in Holland 1450-1600* (Amsterdam, 1984) 25, 27.
- 28 De Boer, *Netwerk*, 70; RAL, SA I, inv. 532, f. 82v.
- 29 Ligtenberg, *Armezorg*, 57, 65.
- 30 RAL, HG, inv. 1524, f. 47v; Ligtenberg, *Armezorg*, 169-170.
- 31 De Boer, *Netwerk*, 67-68; RAL, ORA, inv. 4B, f. 166v.
- 32 RAL, SA I, inv. 549, f. 118v.
- 33 Netiv, A.H., 'Leidse stadsvroedvrouwen', in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden, 1989) 169-172, aldaar 169; RAL, SA I, inv. 549, f. 94v.
- 34 RAL, HG, inv. 3384, inv. 3385, inv. 3386; De Boer, *Te Vongelinc geleit*, 7-22.
- 35 Zie hoofdstuk 4, p. 131.
- 36 Zie hoofdstuk 5, p. 174-175.
- 37 RAL, SA I, inv. 382, f. 302v, f. 449v; Netiv, *Stadsvroedvrouwen*, 169-170; De Boer, *Netwerk*, 70.
- 38 RAL, SA I, inv. 384A, f. 49r, f. 56r.
- 39 RAL, SA I, inv. 384A, los blad tussen f. 50-f. 51 (besluit gerecht op het verzoek van Lijntgen Dolcx van 31 oktober 1525); Netiv, *Stadsvroedvrouwen*, 170.
- 40 RAL, SA I, inv. 384A, los blad tussen f. 50-f. 51 (besluit gerecht van 18 mei 1536); SA I, inv. 384A, f. 53r (18 juli 1538, over het lakengeld); Netiv, *Stadsvroedvrouwen*, 170.
- 41 RAL, SA I, inv. 384D, f. 12rv en los vel gedateerd 27 april 1536.
- 42 RAL, SA I, inv. 619, f. 63v.
- 43 Netiv, *Stadsvroedvrouwen*, 170-171; RAL, SA I, inv. 384D, f. 53r en los blad tussen f. 52-f. 53, besluit van 18 juli 1538.
- 44 Netiv, *Stadsvroedvrouwen*, 171; RAL, SA I, inv. 621, f. 46v.
- 45 RAL, SA I, inv. 384D, f. 63rv.
- 46 RAL, SA I, inv. 384F, f. 21v-22r. Verzoekschrift van 5 februari 1545.
- 47 RAL, SA I, inv. 384F, f. 29r. Een toewijzing van 12 gulden van 40 groten (16 lb Holl.).
- 48 RAL, SA I, inv. 384G, f. 78v, f. 79v. Besluit vroedschap van 4 maart 1553. Zij kreeg voortaan 12 gulden van 40 groten (16 lb Holl.). Op 26 mei 1554 besloot de vroedschap op haar verzoek tot een loonsverhoging van 12 naar 15 gulden (20 lb Holl.) (RAL, SA I, 385, f. 11rv).

- 49 RAL, SA I, inv. 628, f. 40v. Zij ontving 17.6.8 pond Hollands.
- 50 RAL, SA I, inv. 384G, f. 66v-67r. Besluit vroedschap van 18 maart 1552. Zij kreeg per jaar 12 Rijns gulden van 40 groten (16 lb Holl.). Op 1 maart 1553 besloot de vroedschap op haar verzoek tot een loonsverhoging naar drie pond Vlaams (24 lb Holl.) (RAL, SA I, inv. 384G, f. 74v-75r).
- 51 RAL, SA I, inv. 629, f. 40v; SA I, inv. 385, f. 52v-f. 53r. Inderdaad had Marijtgen Adriaensdr in het voorgaande jaar maar over drie kwartalen salaris gekregen. In november 1556 kreeg zij een wedde van 18 gulden van 40 groten (24 lb Holl.); Van Steensel, *Personeel van Haarlem en Leiden*, 231.
- 52 RAL, SA I, inv. 385, f. 51r.
- 53 Tot in het boekjaar 1564/65 (RAL, SA I, inv. 637, f. 51r) is de jaarlijkse uitbetaling van haar salaris te volgen, de volgende twee stadsrekeningen ontbreken, en in de rekening van 1567/68 staat zij niet meer.
- 54 RAL, SA I, inv. 630, f. 44r.
- 55 RAL, SA I, inv. 630, f. 44r.
- 56 De vroedschap continueerde op 26 september 1558 haar besluit uit 1557 (RAL, SA I, inv. 385, f. 83v-84r). Dirckgen kreeg in totaal 28 gulden (37.6.8 lb Holl.).
- 57 RAL, SA I, inv. 386, f. 28r (18 juli 1566).
- 58 RAL, SA I, inv. 386, f. 16r (5 augustus 1565), f. 24v-25r (11 december 1565), f. 27v-28r (18 juli 1566), f. 60v (10 november 1567), f. 96v-97r (7 juli 1569); SA I, inv. 638, f. 26v, f. 27r; SA I, inv. 639, f. 30r; SA I, inv. 640, f. 28v. Geboorte en opgroeien van Yde in Leiden: RAL, SA I, inv. 386, f. 24v; RAL, SA II, inv. 47, f. 124v; RAL, ONA, inv. 52, f. 293v-294r.
- 59 Aldus een mededeling van het stadsbestuur uit 1595 (RAL, SA II, inv. 47, f. 124v).
- 60 De genoemde twee echtgenotes van Willem van Oranje moeten zijn twee laatste vrouwen zijn geweest: Charlotte de Bourbon (huwelijk 1575-1582) en Louise de Coligny (huwelijk 1583-1584). Charlotte de Bourbon en Willem kregen zes dochters, die geboren werden in de periode maart 1576-december 1581. De eerste twee dochters werden geboren in Delft (Louise Juliana, 31 maart 1576) en Middelburg (Elisabeth, 26 april 1577). De andere vier meisjes werden in Antwerpen geboren, wat het minder aannemelijk maakt dat Yde van der Bel werd ingehuurd. Uit het huwelijk met Louise de Coligny werd op 29 januari 1584 in Delft Frederik Hendrik geboren.
- 61 RAL, SA II, inv. 44, f. 476r, 29 december 1586.
- 62 Op 1 april 1570 beraadslaagde de vroedschap over een verzoek van Maritgen moeder vroedvrouw om toewijzing van een wedde (RAL, SA I, inv. 386, f. 115v). Uit de stadsrekening over 1569/70 en volgende jaren blijkt dat Marie Cornelisdr tot stadsvroedvrouw was aangesteld, met een wedde van 20 pond van 40 groten (26.13.4 lb Holl.) per jaar (RAL, SA I, inv. 640, f. 28v; SA I, inv. 642, f. 36v).
- 63 RAL, SA I, inv. 389, f. 60v-61v.
- 64 Van Eeghen, *Dagboek Wouter Jacobsz*, 443-444.
- 65 RAL, SA II, inv. 7446, f. 60v-61r.
- 66 Zie hoofdstuk 3, p. 96-97.
- 67 RAL, SA II, inv. 44, f. 55r.
- 68 Zie hoofdstuk 5, p. 176 (tabel 5.4).
- 69 Bij besluit van de vroedschap van 20 april 1576 was de wedde van Yde van der Bel nog opgetrokken van 40 naar 52 pond van 40 groten (69.6.8 lb Holl.) per jaar. Yde beriep zich er met succes op dat haar aanstelling tot in 1577 doorliep, en kreeg ondanks de opzegging nog 23 pond over 1577 betaald (RAL, SA II, inv. 44, f. 69r; SA II, inv. 7447, f. 82v-83v, f. 209v).
- 70 RAL, SA II, inv. 7448, f. 96v-97rv; SA II, inv. 7449, f. 111v-114r; SA II, inv. 7450, f. 85v-86r.
- 71 RAL, SA II, inv. 7451, f. 52rv. Aanstelling op 25 augustus 1580, met als ingangsdatum 1 mei 1580.
- 72 Een notariële akte van 13 december 1587 is in tegenspraak met de stadsrekeningen waarin jaarlijks een betaling aan stadsvroedvrouw Joosgen Cornelisdr staat genoteerd. Vroedvrouw Yde Jacobsdr van der Bel werd in de akte aangeduid als stadsvroedvrouw van Leiden en ondersteunde haar verklaring met haar ambtseed. Elisabeth Arentsdr werd in dezelfde akte uitsluitend vroedvrouw genoemd en legde geen ambtseed af (RAL, ONA, inv. 52, f. 293v-294r). Echter, op 29 december 1588 wees het gerecht een verzoek af van Yde Jacobsdr om een jaarlijks pensioen van 52 gulden (RAL, SA II, inv. 44, f. 127r). Dat duidt erop dat Yde op dat moment niet in functie als stadsvroedvrouw was. Ook gezien dit besluit uit 1588 volg ik de stadsrekeningen en neem aan dat in deze jaren alleen Joosgen Cornelisdr stadsvroedvrouw was.

- 73 RAL, SA II, inv. 47, f. 124r-126r.
- 74 Sluijter, R., Schmidt, A., 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2002) 108-125, aldaar 120.
- 75 In februari 1595 werden in ieder geval benoemd: Lijsbeth Aerntsdr, Trijntgen Cornelisdr en Hillegont Cornelisdr. Gesuggereerd werd dat ook de vroedvrouwen *Laurensen* en *Lijsbeth* aangenomen zouden zijn. Dat blijkt niet uit latere stadsrekeningen. Wellicht waren dat de andere twee vroedvrouwen die door Yde waren voorgedragen (RAL, SA II, inv. 47, f. 126r). De rekeningen over 1593/94 en 1594/95 zijn verloren gegaan; in 1595/96 kregen bovenstaande drie vroedvrouwen en Joosgen Cornelisdr ieder 36 gulden van 40 groten (48 lb Holl.) (RAL, SA II, inv. 7465, f. 155rv). Joosgen Cornelisdr ontving nog een wedde over 1597/98, in 1598/99 vertrok zij uit de stad (RAL, SA II, inv. 7467, f. 156v-157r; SA II, inv. 7468, f. 165v).
- 76 RAL, SA II, inv. 7466, f. 155rv, f. 523v.
- 77 De vier vroedvrouwen waren Joosgen Cornelisdr, Lijsbeth Aerntsdr, Hillegonda Cornelisdr en Catrijn Cornelisdr (RAL, SA II, inv. 7465, f. 155r-155v; SA II, inv. 7468, f. 165r).
- 78 RAL, SA II, inv. 47, f. 377r-378v, f. 363r (23 februari 1596).
- 79 Zie hoofdstuk 5, p. 176 (tabel 5.4); RAL, SA II, inv. 7467, f. 156r-157v.
- 80 Joosgen Cornelisdr vertrok in 1597/98 uit Leiden, maar Marijtgén Cornelisdr kwam in het voorjaar van 1599 in stadsdienst. Zij ontving overeenkomstig een besluit van het gerecht van 9 april 1599 een jaarwedde van 36 gulden van 40 groten (48 lb Holl.) (RAL, SA II, inv. 7468, f. 165r-166r; SA II, inv. 7469, f. 192v-193v).
- 81 Bik, *Vijf eeuwen*, 25-26, 348; Heijden, M. van der, Schmidt, A., 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis*, 4 (2007) nr. 4, 3-34, aldaar 19.
- 82 Drogendijk, A.C., *De verloskundige voorzieningen in Dordrecht van 1500 tot heden* (Amsterdam, 1935) 15, 325. In 1535 bedroegen de wedden totaal 92 pond (122.13.4 pond Hollands).
- 83 Van Steensel, *Personeel van Haarlem en Leiden*, 225, 228.
- 84 Dillen, J.G. van, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam*, eerste deel, 1512-1611, Rijks geschiedkundige publicatiën, 69 ('s-Gravenhage, 1929) 253.
- 85 Van der Heijden/Schmidt, *Vrouwen in stedelijke ambten*, 19.
- 86 RAL, SA I, inv. 386, f. 96v-97r. In 1569 voerde stadsvroedvrouw Yde Jacobsdr dit argument van 'concurrentievervalsing' aan om een salarisverhoging te bepleiten. Zij betoogde dat de andere vroedvrouwen in de stad niet verplicht waren in pesthuizen te komen.
- 87 RAL, SA I, inv. 384A, los vel tussen f. 50-f. 51 (1525); SA I, inv. 384D, f. 53r (1538); SA I, inv. 385, f. 83v-84r (1557); SA I, inv. 386, f. 60v (1567).
- 88 RAL, SA II, inv. 49, f. 80rv.
- 89 RAL, SA II, inv. 49, f. 81r-82r; SA II, inv. 7468, f. 166r-167r; SA II, inv. 7469, f. 193v-194v.
- 90 Een verwijzing van A. Geyl naar een reglement uit 1583 voor de stadsvroedvrouwen waarin melding werd gemaakt van speciaal aangestelde pestvroedvrouwen, berust op een misverstand (Geyl, A., 'Beschouwingen en mededeelingen over vroedvrouwen uit de 15de tot en met de 18de eeuw', gedateerd 3 mei 1911, verschenen in het *Medisch Weekblad*, overdruk in het Regionaal Archief Leiden (RAL, Bibliotheek, nr. LB 30175 portefeuille, p. 2-131, aldaar 6-9)). Geyl heeft een ontwerp-keurboek uit ca. 1607 (RAL, SA II, inv. 10) aangezien voor het keurboek van 1583.
- 91 RAL, SA II, inv. 49, f. 81r-82r.
- 92 RAL, SA II, inv. 49, f. 179r, f. 184v-185r; SA II, inv. 7469, f. 194v-195r.
- 93 RAL, SA II, inv. 50, f. 227v-228r.
- 94 De Boer, *Netwerk*, 74.

Noten bij hoofdstuk 7

- 1 RAL, Gh, inv. 302, nr. 5, rubriek allerhande uitgaven.
- 2 Daems, W.F., *Boec van medicinen in Dietsche. Een Middelnederlandse compilatie van medisch-farmacuetische literatuur* (Leiden, 1967) 132. Tegenwoordig wordt de werkzame stof *hypericine* uit sint-janskruid (*Hypericum perforatum*) gebruikt tegen depressies en angstgevoelens. De werking is omstreden en onderzoek naar het effect van hypericine duurt voort, zie bijvoorbeeld de evaluatie van Linde et al, K., 'St John's wort for depression – an overview and meta-analysis of randomised clinical trials', *British Medical Journal* 1996; 313:253-258 (3 August).
- 3 Rawcliffe, C., *Medicine & society in later medieval England* (Londen, 1999) 152-155.
- 4 RAL, Gh, inv. 302, nr. 82, uitgaven, rubriek 9.
- 5 Daems, *Boec van medicinen*, 148. De brief van Dodonaeus bij: Grendel, E., *De ontwikkeling van de artsnijbereidkunde in Gouda tot 1865* (Gouda, 1957) 28-29.
- 6 In 1558/59 kocht het stadsbestuur bij apotheker Jan Pietersz van der Heyden papier en inkt (RAL, SA I, inv. 630, f. 51r; zie ook SA I, inv. 631, f. 45r). Apotheker Joost Heijndricxz verkocht papier aan de stad (RAL, SA I, inv. 559, f. 206r; SA I, inv. 560, f. 218r). Apotheker Claes Cornelisz verkocht papier en loden inkthoornen (RAL, SA I, inv. 622, f. 53r; SA I, inv. 624, f. 55r).
- 7 RAL, Klo, inv. 125; Obbema, P.F.J., 'Een atelier in de archieven: het klooster Lopsen', in: *De middeleeuwen in handen: over boekcultuur in de late middeleeuwen* (Hilversum, 1996) 42-48. Lopsen had geruime tijd ook een schildersatelier, maar het schilderen van panelen werd waarschijnlijk in 1482 gestaakt.
- 8 Bosman-Jelgersma, H.A., 'De inventaris van een Leidse apotheek uit het jaar 1587', in: *Leids Jaarboekje* 86 (1994) 51-68, aldaar 51, 55-56.
- 9 Zie hoofdstuk 4, p. 123-125.
- 10 RAL, Gh, inv. 334, nr. 50, f. 36r.
- 11 RAL, Gh, inv. 302, nr. 18, rubriek allerhande uitgaven.
- 12 SA I, inv. 581, f. 43r (1501/02) en bijlage 2.5.
- 13 Zie bijlage 2.4.
- 14 RAL, ORA, inv. 42, 1536-1537, 24 juli 1536.
- 15 Bosman, *Delftse apothekers*, 36-37. De aanstellingen van 1537 tot 1584 zijn bewaard gebleven.
- 16 Stoeder, W., *Geschiedenis der pharmacie in Nederland* (Amsterdam, 1891; herdruk 1974) 33.
- 17 Zie bijlage 2.4.
- 18 Dit zijn Lambrecht Jansz (verhouding 1 x apotheker tegenover 7 x kruidenier); Ghijsbrecht Dircxz (verhouding 1-16); Christiaan Porret (verhouding 1-5).
- 19 Op 13 februari 1542 en 18 januari 1544 was Lambrecht Jansz kruidenier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1541-1542, inv. 42, 1543-1544). Het belastingkohier 1544 vermeldt Lambrecht Jansz apteker, bon Wanthuis (NA, Staten van Holland voor 1572, inv. 275, f. 9r). 1552: Knappert, L., *De opkomst van het protestantisme in een Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden, 1908) 199-200, met verwijzing naar RAL, SA I, inv. 388, f. 191r (24 december 1552). In bijlage 2.4, nr. 45, heb ik Lambrecht Jansz onder de kruideniers opgenomen.
- 20 Als apotheker: RAL, SA I, inv. 635, f. 53r. Tussen 1553 (RAL, ORA, inv. 42, 1553-1554, p. 311) en 1597 (RAL, HG, inv. 1632, gift uit testament) steeds kruidenier genoemd.
- 21 1586: RAL, SA II, inv. 7458, f. 647r. Vier vermeldingen als apotheker van 1583 tot 1600: RAL, SA II, inv. 472, f. 144r-151v, daarbinnen f. 22r; RAL, DTB Leiden, inv. 2, f. 189v; SA II, inv. 3982, f. 26r; SA II, inv. 3989, f. 29v. Bosman-Jelgersma, H.A., 'De lotgevallen van een apothekersleerling in het 17de-eeuwse Leiden', in: *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 62-81, biografie van Porret aldaar 67-69; Moes, die een lofdicht op Porret en gedeelten uit de inventaris van diens rareitenkabinet heeft gepubliceerd, noemt hem ook apotheker (Moes, E.W., 'De sonderling-heden oft rareyten ende wtgelesen sinnelickheden van Christiaan Porret', in: *Leids Jaarboekje* 2 (1905) 93-100, met name 94; Idem: Jesse, H.J., 'Christoffel Plantijn te Leiden' in: *Leids Jaarboekje* 26 (1933-1934) 1-17, aldaar 2.
- 22 Bijlage 2.4, nrs. 27 en 34.

- 23 RAL, DTB Leiden, inv. 1, f. 4r.
- 24 RAL, SA II, inv. 1289, f. 29r; SA II, inv. 3504, f. 14r; SA II, inv. 472, f. 144r-151v, daarbinnen f. 15r; ONA, inv. 50, f. 198r.
- 25 RAL, SA II, inv. 5153, kaart 2.
- 26 Willem Dircxsz 't Jong kruidenier, huizenbezit in de Breestraat, in het bon Vleeshuis (RAL, SA II, inv. 6612, f. 212v); Vismarkt, in het bon Wanthuis (RAL, SA II, inv. 6611, f. 13v); Lange Bouwenlouwensteeg, in het bon Oost-Marendorp-Landzijde (RAL, SA II, inv. 6625, f. 328r).
- 27 RAL, SA II, inv. 7466, f. 514r; echter, dit kan ook Willem Dircxz Visscher zijn geweest (bijlage 2.4, nr. 28), die in 1581 apotheker werd genoemd en overleed in 1598.
- 28 RAL, ONA, inv. 28, akte 30.
- 29 RAL, SA II, inv. 3989, f. 4r.
- 30 30 oktober 1531: doctores medicinae mr. Huybrecht en mr. Gerijt hadden geneesmiddelen voorgeschreven die waren gemaakt door apotheker Frans Wigghersz (ORA, inv. 53A, f. 60v). 3 december 1548: apotheker Jacob Bartram had geneesmiddelen geleverd op recept van mr. Gerrit doctor (ORA, inv. 42, 1548-1549). Maart 1569: mr. Jan Eijlof en chirurgijn mr. Cornelis Ghijsbrecht hadden een zieke medicijnen voorgeschreven, die door een apotheker waren geleverd (ORA, inv. 50B1, ingebonden bij f. 135).
- 31 Op 4 december 1514 werd meester Claes Gerijtsz berbier genoemd als belend van een halve tuin buiten de Rijnsburgerpoort, aan de Maredijk; hij zal de eigenaar zijn geweest van de tuin daarnaast (Van der Waag, *Grote bewijzen B*, 254). Meester Laurysz chirurgijn woonde in 1561 in de Nobelstraat (thans: Breestraat) en bezat elders in de stad (bon Nicolaasgracht) een tuin van 11 roeden (NA, inv. 3.01.03.1330, via MF-RAL, p. 37, 310). In 1562 kocht meester Jan Meijnaartsz chirurgijn een 'camer' (kleine woning) en tuin in de Jan Vossensteeg (ORA, inv. 67B, f. 131r). Een tuin binnen de stad zal geen *speeltuin* voor recreatie zijn geweest, maar om planten te kweken. Ook stadschirurgijn Symon Pietersz bezat een tuin 'up die graf' in het bon St. Nicolaasgracht, vermeld in 1557. Maar meester Symons Pietersz werd in 1553 chirurgijn én apotheker genoemd, zodat we zijn tuin niet (uitsluitend) kunnen toerekenen aan het beroep chirurgijn (RAL, Klo, inv. 564).
- 32 RAL, ORA, inv. 51B, f. 81v-82r.
- 33 RAL, SA I, inv. 61, f. 90r, 92v.
- 34 Zie hoofdstuk 4, p. 117-118.
- 35 Zie hoofdstuk 5, p. 141. Waarschijnlijk had zijn vader ook al geneeskunde gestudeerd: op 21 oktober 1534 schreef de medische faculteit in Montpellier 'Artus Honius' in ('Artus Honius ?dioc. Germani (Firine)') (Gouron, *Matricule Montpellier*, 71, 73; NB: het vraagteken staat bij Gouron). Dit kan de vader van Jan Artus Honius zijn geweest. Jan Artus werd zelf in 1546 of 1547 geboren (RAL, ONA, inv. 50, f. 56v).
- 36 Bosman, *Inventaris*, 54-55, 61-62. *Dispensaria* en *antidotaria* waren boeken met voorschriften voor het bereiden van geneesmiddelen. Een *herbarium* was een boek over kruiden. Het kan *Den Herbarius in Duytsche* zijn geweest, een van de eerste botanische werken in het Nederlands, uitgegeven ca. 1500 in Antwerpen.
- 37 Bosman, *Inventaris*, 67-68.
- 38 Zie hoofdstuk 4, p. 126.
- 39 Otterspeer, *Groepsportret met Dame I*, 173-174; Molhuysen, P.C., *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidse universiteit, eerste deel, 1574-7 Febr. 1610*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote Serie, 20 ('s-Gravenhage, 1913) 202.
- 40 Jansen/Retèl/Waszink, *Praxis medicinae*, 21-26; Bosman-Jelgersma, H.A., 'Dirck Cluyt, de eerste Leidse hortulanus', in: *Leids Jaarboekje* 83 (1991) 75-88.
- 41 RAL, SA II, inv. 77, f. 203r; Grendel, *Artsenijbereidkunde Gouda*, 38.
- 42 Wittop Koning, *Compendium*, 43; Bosman, *Delftse apothekers*, 14-15.
- 43 Grendel, *Artsenijbereidkunde Gouda*, 38.
- 44 Zie hoofdstuk 5, p. 116-117.
- 45 Egmond, *Limits of Tolerance*, 84.
- 46 Wittop Koning, *Compendium*, 167-178.
- 47 Frijhoff, *Non satis dignitatis*, 398.
- 48 Bosman, *Inventaris*, 54.

- 49 RAL, Gi, inv. 1186, inv. 1187; Overvoorde, *Ordonnanties, 567-569*. De Vries e.a. laten het gilde van de vettewariers bestaan van 1532-1560 (St. Nicolaasgilde) en van 1615-ca. 1811 (Vries e.a., B. de, 'Het economisch leven: spectaculair succes en diep verval', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2002) 84-107, aldaar 100-101). De einddatum 1560 lijkt niet juist, aangezien de vettewariers in 1560 onder het St. Nicolaasgilde in de St. Pieterskerk werden gebracht (RAL, Gi, inv. 1187).
- 50 Het bestuur van het chirurgijngilde sprak op 15 februari 1527 twee oud-bestuursleden aan, onder wie apotheker Pieter Adriaensz (RAL, ORA, inv. 42, 1526-1527; met dank aan J.G. Endhoven).
- 51 Het bestuur van het chirurgijngilde probeerde op 23 februari 1540 24 stuivers op apotheker Pieter Adriaensz te verhalen (ORA, inv. 42, 1539-1540). Dit bedrag kwam overeen met de contributie van het gilde, die vaker in incassoprocedures van gildeleden werd geëist (zie bijvoorbeeld RAL, ORA, inv. 42, 1528-1530, 6 oktober 1528). Dit moet dus de incasso van contributie voor het chirurgijngilde zijn geweest.
- 52 RAL, Klo, inv. 564, regest 2614, 7 maart 1553.
- 53 In RAL, ORA, inv. 42, diverse delen, komt Pieter Adriaensz tussen 1519 en 1544 geregeld voor, steeds als apotheker. In dezelfde delen wordt geen Pieter Adriaensz chirurgijn of barbier genoemd, noch in andere bronnen uit deze periode.
- 54 RAL, SA II, inv. 52, f. 341v-342v.
- 55 Wittop Koning, D.A., *Compendium voor de geschiedenis van de pharmacie in Nederland* (Lochum/Gent, 1986) 30-31; Bosman-Jelgersma, H.A., *Vijf eeuwen Delftse apothekers, een bronnenstudie over de geschiedenis van de farmacie in een Hollandse stad* (Amsterdam, 1979) 10-11; Grendel, *Artsenijbereidkunde Gouda, 17-19*; Abels, *Duizend jaar Gouda, 157*.
- 56 Zie bijlage 2.4. In Leiden wordt naast de apothekers in bijlage 2.4 één keer Jacob Jansz apotheker gedocumenteerd. In 1576 betaalde stadschirurgijn Jan Symonsz namens het Catharinagasthuis ruim drie gulden aan Jacob Jansz apotheker (RAL, Gh, inv. 302, nr. 101, f. 41r). Hij was apotheker Jacop Jansz, zoon van de Leidse chirurgijn Jan Meijnaertsz en broer van chirurgijn Meijner Jansz, en vanaf 1573 poorter van Delft. Hij woonde en werkte in Delft tot eind jaren negentig van de zestiende eeuw (Bosman-Jelgersma, *Delftse apothekers, 71-75*). Ik beschouw de incidentele betaling uit 1576 als onvoldoende grond om hem als een in Leiden actieve apotheker te benoemen.
- 57 Zie bijlage 2.5.
- 58 Cohen, H., *Bijdrage tot de geschiedenis der geneeskruidcultuur in Nederland* (Rotterdam, 1927) 54; Hüffer, *Bronnen abdij Rijnsburg, 744*. In de rekening staat dat de medicijnen werden gekocht 'bi heren Willem' in de apotheek. 'Bi' betekent in het Middelnederlands 'door' of 'via'. Willem kocht dus in de apotheek en was niet zelf de apotheker.
- 59 RAL, SA I, inv. 19, f. 59r. Colaert stond in 1382 in Leiden voor iemand borg.
- 60 Weterings, E.J., Vlist, E. van der, *'Wie maakt me los?' Negen eeuwen Leidse markt* (Leiden, 1996) 31; RAL, HG, inv. 428, f. 57v; SA I, inv. 84, f. 251v; Hamaker, *Keurboeken, 124, 52*. Met dank aan E.T. van der Vlist.
- 61 SA I, inv. 84, f. 251v; Van Kan, *Leids patriciaat, 296*.
- 62 Colaert mocht een apotheek in Den Haag houden, 'dair hi in hebben ende houden sal sulke gereescapen als den apotheker toe behoren' (Engels, *Sociale en medische zorg, 203*; Morren, *Eenige Haagsche doctoren, 247*).
- 63 In 1417 behoorde Colaert tot de personen die bijdroegen aan het onderhoud van twee Leidse bruggen (RAL, SA I, inv. 84, f. 84v, f. 85v). In 1423 bezat het Catharinagasthuis een rente op een huis in de Kerksteeg tegenover Colaerts huis (RAL, Gh, inv. 300) en in 1412/13 en in 1428/29 werd meester Colaerts huis 'aan het kerkhof' genoemd, waarschijnlijk hetzelfde pand (RAL, Ke, inv. 323, 1412/13, f. 5v; 1428/29, f. 6v).
- 64 Janse, *Jacoba van Beijeren, 321-323*.
- 65 RAL, ORA, inv. 51A, f. 16r (1447). In 1449 overleed de weduwe van apotheker Willem van Gulic (Ke, inv. 416, f. 111v; Ke, inv. 418, f. 84r).
- 66 Na het overlijden van zijn vrouw Geerttruid Kerstantsdr wees Gerrit Hugenz aan zijn zoon Hugo (onder meer) voor zijn aandeel in de apotheek 225 gouden Philipsschilden toe. In een opsomming van bezittingen staat ook 'een tuin op de Marendijk' (RAL, Wk, inv. 113A, p. 88, 4 juli 1447).

- 67 Joost Heijnriccx apotheker werd op 21 februari 1470 ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv.21, f. 15v).
- 68 Backer, C.M.E. De, *Farmacie te Gent in de late middeleeuwen. Apothekers en receptuur* (Hilversum, 1990) 18-20.
- 69 Hüffer, *Bronnen abdij Rijnsburg*, 864, 891, 906.
- 70 De Moor, *Leeuwenhorst*, 295.
- 71 De Moor, *Leeuwenhorst*, 263, 270-276, 281; zie hoofdstuk 4, p. 131.
- 72 RAL, Gh, inv. 1128, 1129; Wittop Koning, *Compendium*, 119.
- 73 Wittop Koning, *Compendium*, 31.
- 74 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 39; Van Herwaarden, *Medici*, 139, 271.
- 75 Het dichtsbij (als enige uitzondering) komt de formulering dat de doctores medicinae Philips Codde en Jacob Eversz in 1462/63 'als gezworen meesteren van der stede an genomen' waren (De Boer, *Netwerk*, 62).
- 76 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 115-116, 125-126 ('meester Jan die schoolmeester' was de stadsmedicus Jan van Haarlem).
- 77 RAL, SA I, inv. 61, f. 90r.
- 78 RAL, Gh, inv. 302, nr. 73 (1548/49) en volgende jaren (betalingen door het gasthuis); RAL, SA I, inv. 614, f. 1r (inschrijving als poorter).
- 79 RAL, Gh, inv. 302, nr. 83 (1558/59) t/m Gh, inv. 302, nr. 99 (1574/75).
- 80 RAL, Gh, inv. 302, nr. 99 (1574/75) en volgende jaren; SA, II, inv. 7447, f. 379rv. Betaling aan apotheker Jan Artus van verscheidene kruiden en specerijen: ruim 93 gulden (RAL, Gh, inv. 302, nr. 113, f. 76r, 28 december 1588).
- 81 Ingeschreven als poorter op 27 juni 1571: RAL, SA I, inv. 22, f. 68r. Herkomst uit Amsterdam: RAL, SA II, inv. 1289, f. 3v.
- 82 RAL, SA II, inv. 49, f. 81r-82r.
- 83 Kosten ontleend aan RAL, Gh, inv. 302, nummers 86-88, 92-93, 105, 107, 109, 110-111.
- 84 RAL, SA I, inv. 560, f. 222v.
- 85 RAL, SA I, inv. 643, f. 33ov.

Noten bij hoofdstuk 8

- 1 Zie voor Jan Philipsz en voor diens verzamelhandschrift: Brinkman, H., *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum, 1997); Verbij-Schillings, J., 'Kerk en cultuur', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 151-199, aldaar 190, 192-193.
- 2 Brinkman, *Literatuur in Leiden*, 152.
- 3 Zie hoofdstuk 2, p. 64-65.
- 4 Zie hoofdstuk 4, p. 119-121.
- 5 Zie hoofdstuk 5, p. 161.
- 6 Zie hoofdstuk 1, p. 11.
- 7 Spaans, *Sociale zorg en tolerantie*, 255; Steendijk-Kuypers, *Volksgezondheid Hoorn*, hoofdstuk 2, met name 11-55.
- 8 RAL, SA II, inv. 47, f. 124rv. Een ander voorbeeld: na de twee grote stadsbranden van 1545 betaalde de stad rekeningen van doctores medicinae en chirurgijns die slachtoffers van de branden hadden behandeld, met als argument dat daarmee het 'algemeen welvaren' was gediend (RAL, SA I, inv. 384F, f. 34v-35r, vroedschapsresolutie van 10 november 1545).
- 9 Zie voor de inwoneraantallen hoofdstuk 1, tabel 1.1, p. 30.
- 10 Boer, D.E.H. de, 'Het Leids medisch "netwerk" omstreeks 1465', in: *Leids Jaarboekje 76* (1984) 60-76.
- 11 Rond 1400 woonden ongeveer 5000 mensen in Leiden. Dat aantal nam in veertig jaar toe tot ca. 6000 inwoners. Een groei van 20%, of gemiddeld 25 inwoners per jaar. In de volgende veertig jaar, van 1440 tot 1480, versnelde die bevolkingstoename van 6000 tot 14.000 mensen, een groei van 235%, een aanwas van gemiddeld ca. 200 mensen per jaar.

- 12 Koningsberger en Van Maanen voerden in 2009 en 2010 een polemiek over de invloed van de denkbeelden van Vives op de ontwikkelingen in de Leidse armenzorg op het eind van de zestiende eeuw, in het bijzonder aan de hand van het *Armenrapport* van 1577. Koningsberger meende dat de invloed van Vives op de inrichting van de Leidse armenzorg gering was. Hij zag vooral continuïteit in het beleid voor de armenzorg. Van Maanen legde daarentegen het accent op nieuwe ontwikkelingen die het *Armenrapport* inzette en betoogde dat het rapport wortelde in het werk van Vives (Koningsberger, V., 'Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 21 (2009) 35-60; Maanen, R. van, 'Jan van Hout, het Armenrapport en Vives', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 22 (2010) 21-36); Niet, J. de, *Ziekentroosters op de pastorale markt, 1550-1880* (Rotterdam, 2006) 27-42.

Noten bij bijlagen

- 1 Overzicht duurtiejaren op basis van: Brand, *Sociale omstandigheden*, 114-119; Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 78-81; Noordegraaf, L., *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen, 1985).
- 2 Blok, *Hollandsche stad*, deel I, 98-104, 168-173.
- 3 RAL, Ke, inv. 416, f. 24r, f. 26r, f. 27r, f. 28r, f. 33r; De Boer, *Graaf en grafiek*, 87-88.
- 4 RAL, Ke, inv. 323 (reeks rekeningen van de St. Pieterskerk).
- 5 De Boer, *Graaf en grafiek*, 89.
- 6 RAL, Gh, inv. 334, no. 16, f. 24v.
- 7 De Boer, *Graaf en grafiek*, 90.
- 8 RAL, Ke, inv. 416, f. 61r, 6 juli 1420.
- 9 Blok, *Hollandsche stad*, deel I, 102-103.
- 10 RAL, Ke, inv. 416, f. 75-76rv. Enkele vermeldingen van sterfgevallen 'per epidimiam' en 'epidimialiter'.
- 11 RAL, Ke, inv. 323.
- 12 Berg, B. van den, *De Pieterskerk in Leiden* (Utrecht, 1992) 20-21; Hartog, E. den, Veerman e.a., J. (red.), *De Pieterskerk in Leiden: bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*, deel I: Bouwgeschiedenis (Zwolle, 2011) 33, 70-71.
- 13 RAL, Ke, inv. 416, f. 114v, f. 116r.
- 14 Hij overleed 'pestilentia tactus' (RAL, Ke, inv. 416, f. 131r).
- 15 Zij overleed 'peste tocta' (RAL, Ke, inv. 416, f. 151r).
- 16 RAL, Gh, inv. 334, nr. 57, f. 50v.
- 17 Verdeling over het jaar 1472: 1 dode in januari, 1 in februari, 2 in maart, 2 in april, 3 in mei, 1 in juni, 2 in oktober, 2 in november en 1 in december.
- 18 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 225, vermelden voor Amsterdam pest in 1471, met als eerste daaropvolgende pestjaar 1480 (in Gouda).
- 19 Steendijk-Kuypers, *Volksgezondheid Hoorn*, 382.
- 20 Backer, C. De, 'Maatregelen tegen de pest te Diest in de vijftiende en zestiende eeuw', in: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999) 183-209, aldaar 184.
- 21 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 80; Brand, *Sociale omstandigheden*, 115.
- 22 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 225.
- 23 Brand, *Sociale omstandigheden*, 115; Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 80.
- 24 RAL, Gh, inv. 51.
- 25 Waarschijnlijk was er in maart 1483 sprake van onderregistratie, want één sterfgeval in die maand lijkt wel erg weinig.
- 26 RAL, Ke, inv. 417, vermeldingen van pest of een epidemie onder meer: oktober 1492 (f. 157r), augustus 1493 (f. 155v), mei 1494 (f. 155v), juli 1494 (f. 157r).
- 27 Brand, *Sociale omstandigheden*, 115.
- 28 Hoofdstuk 2, p. 51.
- 29 Hoofdstuk 2, p. 51-54.

- 30 Opmerkelijk genoeg in (het niet meegerekende) jaar 1504 slechts 26, en informatie over 1503 ontbreekt.
- 31 Fruin, R. (red.), *Informacie up den staet faculteyt ende gelegenthey van de steden ende dorpen van Hollandt ende Vrieslant (...). gedaen inde jare MDXIV* (Leiden, 1866) 244.
- 32 Daarnaast 139 uit de Pietersparochie en 10 uit de Onze Lieve Vrouweparochie (RAL, SA I, inv. 589, f. 1v-14r).
- 33 Vergelijk Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 56.
- 34 RAL, Ke, inv. 417, f. 181r.
- 35 RAL, SA I, inv. 387, f. 47r-49r.
- 36 RAL, HG, inv. 1560 (1515/16).
- 37 RAL, SA I, inv. 387, f. 48v, f. 80v-81r, f. 89v.
- 38 RAL, HG, inv. 1560 t/m HG, inv. 1567.
- 39 Brand, *Sociale omstandigheden*, 115.
- 40 RAL, SA I, inv. 387, los vel tussen f. 89-f. 90 (3 juli 1525).
- 41 RAL, SA I, inv. 387, f. 89v.
- 42 RAL, SA I, inv. 384A, los vel tussen f. 50-f. 51.
- 43 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 225.
- 44 RAL, SA I, inv. 387, f. 89v, f. 134v-135r, f. 136v.
- 45 Hoofdstuk 2, p. 56-58.
- 46 Opmerkelijk is dat de reeks overleden *fautores* van de Pancras al in 1528 piekt en dat de reeks graven op het kerkhof van het St. Catharinagasthuis niet piekt in 1529/30.
- 47 RAL, SA I, inv. 610, f. 63r.
- 48 Van de (bekende) erflaters van het Catharinagasthuis uit rekeningjaar 1529 was de verhouding: 47% mannen en 53% vrouwen. Het gemiddelde van de jaren 1527-1528, 1530 t/m 1534: 50% mannen en 50% vrouwen (RAL, Gh, inv. 302, nrs. 53-56, 62). Het Heilige Geest-huis geeft over 1529: 54% mannen en 46% vrouwen. Het gemiddelde over de jaren 1527-1528 en 1530-1531: 43% mannen en 57% vrouwen (RAL, HG, inv. 1572 t/m 1576). De gegevens zijn niet eenduidig. Die van het Catharinagasthuis suggereren extra sterfte in 1529 onder vrouwen, die van het Heilige Geesthuis (met minder waarsneringen) juist niet. We concluderen dat de sterfte onder vrouwen in de zomer van 1529 zijn sporen in de sterftepiek van dat jaar moet hebben achtergelaten, zonder daarvan een groot deel uit te maken.
- 49 Ligtenberg, *Armezorg*, 294; Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 81; Brand, *Sociale omstandigheden*, 117.
- 50 RAL, Gh, inv. 302, nr. 63.
- 51 RAL, SA I, inv. 388, f. 216v-217r (24 oktober 1556).
- 52 Noordegraaf/Valk, *Gave Gods*, 226.
- 53 RAL, SA I, inv. 388, f. 299r, f. 304v, f. 310r.
- 54 RAL, SA I, inv. 388, f. 309v-310r.
- 55 Van Eeghen, *Dagboek Wouter Jacobsz*, 443.
- 56 Wijsenbeek, Th., *Honger*, 3 Oktoberlezing (Den Haag, 2006) 28-29.
- 57 Pollmann, J.S., *Herdenken, berinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw*, 3 Oktoberlezing (Leiden, 2008) 8-15, 23.
- 58 Koppenol, J., *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam, 2002) 24, 81; Van Maanen, *Leidse bevolkingsaantallen*, 50-52.
- 59 Groenveld, S., 'Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand, 1566-1574', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 201-211, aldaar 211; De Boer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 16; op de gevel van het Leidse stadhuis staat een inscriptie, met de volgende tekst van Jan van Hout: '[...] Na sVVarte hVnger noot/GebraCht hadde ter doot/BI naest ses dVIsent MensChen[...]'. Orlers noemt hetzelfde getal: 'bijnaest zesduysent menschen [...] gebracht had tot de doot', zich baserend op deze inscriptie (Orlers, *Beschrijvinge Leyden*, 1614, 114).
- 60 RAL, SA II, inv. 3505; Van Maanen, *Leidse bevolkingsaantallen*, 51.
- 61 Van Maanen, *Leidse bevolkingsaantallen*, 51-52.
- 62 RAL, Gh, inv. 302, nr. 112, f. 15r-16r. De uitbetalingen in 1587 van de testamenten per maand: 13 in het eerste half jaar, waarvan 5 in mei, en 9 in het tweede halfjaar (een ongedateerde uitbetaling was waarschijnlijk in juni of juli).

- 63 RAL, ORA, inv. 51A, f. 114r.
- 64 Zo trouwde in 1592 in Leiden de chirurgijn Jacob Blondeel en verscheen hij een jaar later voor een Leidse notaris. Echter, Jacob Blondeel was een Haagse chirurgijn, die in Leiden met een Leidse vrouw trouwde en haar daar later in een zaak over haar familie vertegenwoordigde (RAL, DTB Leiden, inv. 3, f. 27r; ONA, inv. 21, f. 178rv; Morren, *Eenige Haagsche doctoren*, 254).
- 65 Die grote twijfel bestaat bijvoorbeeld over chirurgijn mr. Jacop Robbertsz uit Den Haag die in 1537 voor drie jaar uit Leiden werd verbannen. Dit vonnis wekt de indruk dat een Haagse chirurgijn voor een vergrijp in Leiden werd veroordeeld. Het is bovendien de enige gedocumenteerde vermelding van deze chirurgijn. Kortom, het is niet voldoende aannemelijk is dat hij als chirurgijn in Leiden heeft gewerkt (RAL, ORA, inv. 4H, f. 138v-139r).
- 66 Zie voor de gasthuismoeder: hoofdstuk 3, p. 81.
- 67 Zo zal *Fytgen moer* uit de volkstelling van 1574 waarschijnlijk Fije Crijgers zijn geweest, de gasthuismoeder van Lopsen (De Boer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 92; vergelijk RAL, Gh, inv. 302, nr. 81, inkomsten, rubriek 1 (1556/57) en nr. 92, inkomsten, rubriek 1 (1567/68)).
- 68 Op 17-7-1516 kreeg meester Adriaen, licentiaat in medicijnen, vrijstelling van de bieraccijns voor tien vaten per jaar (SA I, inv. 383, f. 204r). Op 9-3-1543 was mr. Adriaen Pot doctor in medicijnen betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1542-1543). Hij overleed voor 25-9-1544, toen zijn nalatenschap werd verdeeld (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 37).
- 69 Op 4-8-1553 was mr. Adriaen van Vossenholen partij in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1553-1554, p. 22). Het belastingkohier 1557 noemt meester Adriaen van Vossenholen, bon Vleeshuis (SA I, inv. 992, f. 79v).
- 70 Op 19-5-1553 eiste Andries Salomon betaling voor reeds geleverde pillen. Op dezelfde datum eiste een patiënt een aan Salomon betaald honorarium terug vanwege een niet succesvolle medische behandeling (Bangs, *Andries Salomonsz*, 2; ORA, inv. 42, 1552-1553, twee posten op 19-5-1553). Het belastingkohier 1557 noemt meester Andries doctoir, bon Vleeshuis (SA I, inv. 992, f. 78v). Op 8-3-1561 procedeerde Andries Salomon uit Leiden, 'zich noemende doctor medicinae', voor de Grote Raad te Mechelen tegen de schout van Leiden (*Leidenaars voor de Grote Raad*, 221). NB: De Grote Raad vonniste dat Andries Salomon geen doctor medicinae was. Hij functioneerde wel enige tijd als zodanig in Leiden.
- 71 Op 6-4-1484 werd mr. Bouwen Jansz van Woerden, doctor in medicijnen, ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 123v). In 1486/87 kreeg mr. Bouwen Jansz van Rotterdam (zoals hij ook werd genoemd) laken van het stadsbestuur (SA I, inv. 560, f. 172v).
- 72 Mr. Clais van der Geest, doctor in medicinen, werd op 3-2-1484 ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 123r). Hij overleed in 1506/07 (SA I, inv. 586, f. 2r).
- 73 Op 17-7-1516 kreeg meester Clement Jansz, doctor in medicijnen, vrijstelling van de bieraccijns voor tien vaten per jaar (SA I, inv. 383, f. 204r). Op 18-11-1527 was mr. Clement doctor in medicinen betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1526-1527). Hij overleed vóór 9-8-1529, toen jonkvrouw Margriete, de weduwe van mr. Clement doctor in medicinen, werd genoemd (ORA, inv. 42, 1528-1530).
- 74 Op 26-8-1532 eiste Dirck Ghijsbrechtsz goudsmit van mr. Cornelis Dircxz van Dordrecht, licentiaat in de medicinen, achterstallige huishuur en toekomstige huishuur tot 1 november 1532 (ORA, inv. 42, 1532-1533). Op 18-11-1532 eiste Dirck Ghijsbrechtsz goudsmit van mr. Cornelis van Dordrecht, licentiaat in de medicinen, opnieuw reeds verschuldigde huishuur en toekomstige huishuur tot 1 mei 1533; tot in januari 1533 werd geprocedeerd (ORA, inv. 42, 1532-1533).
- 75 Cornelis Pietersz verbleef in december 1532 in Leiden (volgens de inleiding van zijn boek *Annotatiunculae* etc., signatuur UB Leiden 631G7). Op 10-11-1546 behandelde de vroedschap het verzoek om een wedde van doctor in medicijnen Cornelis van der Heyden, die in Leiden wilde komen wonen (SA I, inv. 384G, f. 7rv). Cornelis Pietersz publiceerde in 1547 als *medicyn* te Leiden een almanak voor 1548 (Jansen-Sieben, *Repertorium*, 10). Cornelis van der Heyden overleed voor 10-10-1569, toen in Leiden een zaak rond zijn erfenis speelde (ORA, inv. 43G).
- 76 Op 6-9-1521 eiste mr. Cornelis Wel doctor van coman Dirck Jansz dat hij een scheidsmuur zou maken tussen hun beide erven (ORA, inv. 42, 1518-1522). Mr. Cornelis Wel doctor in medicinen was de begunstigde van een in 1520/21 gekochte (Leidse) lijfrente (SA I, inv. 601, f. 28r). Mr. Cornelis Wel doctor in medicinen overleed, in Leiden of elders, voor 13 september 1525 (SA I, inv. 605, f. 159r en f. 158v).

- 77 Op 16-1-1478 werd mr. David Maria de jood ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 34r). In 1515/16 ontving het weeshuis een legaat van mr. David doctor (HG, inv. 1560) en in 1515 werd Jacoba, de weduwe van mr. David, genoemd (SA I, inv. 1173, nr.1, bon Over 't hof, f. 1r).
- 78 Op 8-10-1590 gaf het stadsbestuur Dirck Jansz van Leeuwarden toestemming in Leiden werkzaam te zijn in de medicijnen en de chirurgie (Gi, inv. 357).
- 79 Op 22-1-1537 werd meester Gerijt Bertels, 'medecijnmeester tot Leiden', in rechte aangesproken (ORA, inv. 42, 1536-1537).
- 80 Gerrit de Bont werd in 1536 geboren, in Rijswijk (Gelderland) (Kroon, *Geneeskundig onderwijs*, 91-92). Op 3-8-1573 betaalde het stadsbestuur 18 pond aan Gerrit de Bont (SA I, inv. 643, f. 331v). Gerrit de Bont overleed op 15-9-1599 (Kroon, *Geneeskundig onderwijs*, 91-92).
- 81 Op 20-10-1531 eiste mr. Gerijt doctor in medicinen geld voor een door hem verrichte behandeling (ORA, inv. 42, 1530-1532). Het belastingkohier 1575 vermeldt mr. Gerijt Lanslot, bon Vleeshuis (NA, inv. 3.01.03.1290S, p. 92).
- 82 Ghijsbrecht van Dam werd ca. 1567 geboren (SA II, inv. 7471, f. 726v). Het kohier 1600 noemt mr. Ghijsbrecht van Dam, bon Kerkvierendeel (SA II, inv. 3989, f. 84r). Op 20-11-1600 kocht mr. Ghijsbrecht van Dam, doctor in medicinen, oud 33 jaar, een lijfrente (SA II, inv. 7471, f. 726v). Op 14-7-1601 legde mr. Ghijsbrecht van Dam, medicinae doctor, poorter van Leiden, voor een notaris een verklaring af (ONA, inv. 65, f. 133v).
- 83 Op 25-8-1531 was mr. Huybrecht doctor in medicinen partij in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1530-1532). Op 27-9-1568 verleende mr. Hubrecht de Jonge Jacobsz doctor in medicinen een volmacht aan zijn procesvertegenwoordiger (ORA, inv. 85+2, 1564-1575). Op 27-3-1571 werden de erfgenamen van mr. Huybrecht Jacobsz de Jonge doctor in medicinen genoemd (ORA, inv. 53C, f. 211rv).
- 84 In 1462/63 werd meester Jacob Evers als stadsmedicus aangenomen (SA I, inv. 528, f. 97v; De Boer, *Netwerk*, 62). Op 5-11-1465 was Jacop Evert partij bij een zoen (ORA, inv. 2C, f. 118r).
- 85 De volkstelling 1581 vermeldt mr. Jacob Roeloffs van Overijssel chirurgijn, bon Rapenburg (SA II, inv. 1289, f. 105v). Op 20-10-1590 werd mr. Jacob van der Werchorst, licentiaet in de medicijnen, in een notariële akte genoemd (ONA, inv. 55, f. 171rv). In 1494 werd mr. Jacob van der Werchorst 'medicene doctor' en 'medicinae doctor ende chirurgijn' genoemd (ONA, inv. 58, f. 48r-f. 49r). Het kohier 1600 vermeldt mr. Jacob Roelofs van de Werchorst, bon Rapenburg (SA II, inv. 3989, f. 53r).
- 86 Jan Adriaensz Exalto werd ca. 1546 geboren (ONA, inv. 8, akte 2; ONA, inv. 22, akte 47). Op 2-1-1579 legde mr. Jan Arentsz chirurgijn bij een notaris een verklaring af (ONA, inv. 8, akte 2). Het belastingkohier 1581 vermeldt mr. Jan Adriaensz Broeders chirurgijn, bon Over 't hof (SA II, inv. 3504, f. 32v). Op 9-2-1585 werd mr. Jan Arentsz, licentiaet in de medicijnen, in een notariële akte genoemd (ONA, inv. 13, akte 32). Op 3-12-1587 werd hij aangeduid als mr. Jan Arentsz Exalto, doctor in de medicijnen (ONA, inv. 16, akte 322). Op 25-2-1594 legde mr. Jan Exalto, doctor in de medicijnen, een verklaring af bij een notaris (ONA, inv. 22, akte 47). In 1600 werd de weduwe van mr. Jan Arentsz Exalto genoemd (SA II, inv. 3989, f. 36r).
- 87 Jan Eijloff werd op 28-7-1528 geboren (ONA, inv. 55, f. 123v). Op 3-3-1569 schreef mr. Jan Eijloff aan een patiënt medicijnen voor (ORA, inv. 50B1, ingebonden bij f. 135). Op 5-8-1569 was mr. Jan Eijloff 'doctoer in medecijnen' betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 43G, 1569-1570). Vriendelijke mededelingen J.G. Endhoven. Op 31-7-1590 maakte mr. Jan Eijloff 'medicus' een testament (ONA, inv. 55, f. 123v).
- 88 Jan Florijsz werd op 23-10-1470 voor de eerste en op 5-1-1481 voor de tweede keer ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 17r, f. 41r). Op 23-1-1483 woonde hij in Keulen, waar hij hoogleraar was (Tervoort, *Iter Italicum*, 119). In 1489/90 ontving het St. Catharinagasthuis een legaat van mr. Jan Florijsz doctor, die in Keulen was overleden (Gh, inv. 302, nr. 19).
- 89 Op 22-2-1442 zegde het stadsbestuur mr. Jan Gheen, rector van de Grote School, de dienst op (SA I, inv. 84, f. 274v). De laatste betaling van het stadsbestuur aan mr. Jan Gheen vond in 1466/67 plaats (SA I, inv. 537, f. 64r).
- 90 Op 1-5-1399 benoemde het stadsbestuur Jan van Haarlem tot rector van de Leidse Grote School. Hij mocht zijn 'practike van medicinen' voortzetten (SA I, inv. 84, f. 278v-279r). Op 20-9-1410 kreeg mr. Jan van Haarlem een herbenoeming als rector en stadsmedicus (SA I, inv. 84, f. 277v).

- 91 Op 17-3-1477 werd mr. Jan Willemsz doctor in de medicijnen ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 32v).
- 92 In 1417/18 liet de moeder van mr. Jan van Woerden geld na aan de Pieterskerk (Ke, inv. 323, 1417/18, f. 17v). In 1425/26 en 1426/27 ontving mr. Jan van Woerden wijn en kleding van de stad (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel II, 77-78, 87, 176, 194).
- 93 Jan van Zeist werd ca. 1460 in Leiden geboren (De Moor, *Van Zeist*, 163). In 1490/91 kreeg mr. Jan van Zeist laken van het stadsbestuur (SA I, inv. 562, f. 205v). Hij overleed in 1534 (De Moor, *Van Zeist*, 166).
- 94 Op 3-3-1594 schreef doctor medicinae Jason van der Hove zich bij de Leidse universiteit in (database *Album Studiosorum 1575-1812*, vriendelijke mededeling van mw. M. Zoeteman).
- 95 Johannes Heurnius werd op 25-1-1543 geboren in Utrecht. Hij werd in 1581 benoemd tot hoogleraar geneeskunde en vestigde zich op 31-10-1581 in Leiden. Hij overleed op 11-8-1601 (Kroon, *Geneeskundig onderwijs*, 92-93).
- 96 Meester Lambrecht Claisz doctor in medicijnen werd op 29-10-1482 ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 43v).
- 97 Mr. Philips Bertelmeesz werd ca. 1438 geboren (De Moor, *Leeuwenhorst*, 282). Op 4-10-1469 gaf de bisschop van Utrecht toestemming tot ruil van bedieningen tussen meester Philips Bertelmeesz doctor medicinae als vicaris van het altaar van Onze Lieve Vrouw in de Pancraskerk in Leiden, met de vicarie van de parochiekerk in Muilkerk (Ke, inv. 1065). In 1477 was mr. Philips Bertelmeesz doctor schuldeiser van een boedel (ORA, inv. 51B, f. 205v). In 1498/99 ontving het St. Catharinagasthuis een legaat van mr. Philips Bertelmeesz (Gh, inv. 302, nr. 28).
- 98 Op 19-7-1446 werd mr. Philips Jacobsz Codde genoemd als debiteur (Wk, inv. 113A, p. 33). Hij overleed op 24-11-1471 (Bloys van Treslong Prins, *Genealogische gedenkwaardigheden*, 183).
- 99 De volkstelling 1581 noemt mr. Pieter de Graef doctor in de medicijnen uit Kamerik, bon Zevenhuizen (SA II, inv. 1289, f. 70r).
- 100 Doctor medicinae Pieter Jan Copenzz, met woonplaats Leiden, kocht op 18-10-1489 van de stad Leiden een lijfrente (SA I, inv. 562, f. 67v).
- 101 Pieter Pauw werd in 1564 geboren in Amsterdam. Hij werd op 9-2-1589 benoemd tot hoogleraar geneeskunde aan de universiteit te Leiden. Hij overleed op 1-8-1617 (Kroon, *Geneeskundig onderwijs*, 97-99).
- 102 Op 23-11-1556 behandelde het stadsbestuur het verzoek van mr. Pouwels Lantman om een salaris (SA I, inv. 385, f. 56v). Op 31-3-1558 wezen schepenen een definitief vonnis in de zaak van mr. Pouwels Lantman (ORA, inv. 42, 1556-1557, post van 5-4-1557, met marginale aantekening van 31-3-1558).
- 103 Rembert Dodoens werd in 1517 geboren te Mechelen. Hij werd in december 1582 benoemd tot hoogleraar geneeskunde aan de universiteit te Leiden. Hij overleed op 10-3-1585 (Kroon, *Geneeskundig onderwijs*, 95).
- 104 Meester Seyn medicus overleed in 1508/09 (SA I, inv. 589, f. 10v). Op 8-10-1509 was Baart, de weduwe van mr. Seyn, bij een rechtszaak betrokken (ORA, inv. 42, 1506-1515). Op 30-3-1520 speelde een rechtszaak over nagelaten goederen van Seyn doctor (ORA, inv. 42, 1518-1522).
- 105 De volkstelling 1581 noemt Willem van Asperen, schutter, met zijn vrouw en twee kinderen, bon Zevenhuizen (SA II, inv. 1289, f. 61r). Op 30-12-1589 verklaarden twee vrouwen op verzoek van Willem van Asperen dat hij hen had genezen (ONA, inv. 54, f. 225v-226v). Op 29-11-1590 gaf het stadsbestuur Willem van Asperen toestemming om in Leiden op de gebieden medicijnen en chirurgie werkzaam te zijn (SA II, inv. 46, f. 19v-20v, f. 37r).
- 106 Op 1-9-1586 schreef doctor medicinae Willem Henricus of Hendriksz (*Guillelmus Henricus*), afkomstig uit Middelburg, zich bij de universiteit in (database *Album Studiosorum 1575-1812*, vriendelijke mededeling van mw. M. Zoeteman).
- 107 Op 25-8-1573 betaalde het stadsbestuur mr. Abraham Gerritsz chirurgijn voor het behandelen van een soldaat met een schotwond (SA I, inv. 643, f. 342v).
- 108 Mr. Adriaen Adamsz chirurgijn had op 8-11-1551 een huis op de Uiterste gracht in eigendom (ORA, inv. 73, f. 71v). Op 9-11-1573 ontving mr. Adriaen Adamsz chirurgijn een vergoeding van het stadsbestuur voor de behandeling van gewonde soldaten (SA I, inv. 643, f. 347v). In 1574 woonde mr. Adriaen

- Adamsz chirurgijn in het bon Burchtstreng (SA I, inv. 679, katern 3, f. 3r). In dit bon woonde in 1581 Geertgen Woutersdr, de weduwe van mr. Adriaen chirurgijn (SA II, inv. 3504, f. 55r).
- 109 Het belastingkohier 1557 vermeldt mr. Arien barbier, bon Zevenhuizen (SA I, inv. 992, f. 42v). Adriaen Pietersz chirurgijn werd op 23-9-1560 in rechte aangesproken. Hij woonde op de hoek van de Nieuwsteeg, in het bon Zevenhuizen (ORA, inv. 42, 1560-1561). In 1567/68 ontving stadschirurgijn Adriaen van der Heyden een wedde (SA I, inv. 638, f. 26v). In 1568/69 ontving Elisabeth Pouwelsdr, de weduwe van mr. Adriaen, samen met Meynert Jansz chirurgijn het op 1-11-1568 vrijgevalen loon van stadschirurgijn Adriaen Pietersz (SA I, inv. 639, f. 29v).
- 110 Mr. Aelbrecht Franssen werd ca. 1575 geboren (ONA, inv. 69, f. 83r; ONA, inv. 28, akte 125). Op 4-9-1600 en 22-9-1600 werd mr. Aelbrecht Franssen chirurgijn, wonende in Leiden, genoemd in notariële akten (ONA, inv. 69, f. 83r; ONA, inv. 28, akte 125).
- 111 Op 18-5-1459 werd Aelbrecht Jacopsz barbier als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 20, f. 126r). In februari en maart 1489 trok stadschirurgijn meester Aelbrecht mee op een krijgstoct naar Schiedam. Meester Aelbrecht barbier woonde in het bon Nieuwland (SA I, inv. 1028, f. 2v, f. 10v).
- 112 Mr. Aelbrecht Pietersz van der Hage werd ca. 1566 geboren (ONA, inv. 61, f. 30rv). Op 7-1-1593 werd mr. Aelbert Pietersz van der Hagen chirurgijn tot pestmeester benoemd (SA I, inv. 61, f. 126r; SA II, inv. 923, f. 70v-71v). Op 23-7-1599 kreeg Aelbrecht een loonsverhoging (SA II, inv. 49, 71rv). In 1599/00 ontving Evertgen Jansdochter, de weduwe van mr. Pieter van der Hagen, de op 31-12-1599 vrijgevalen wedde van de pestmeester (SA II, inv. 7469, f. 190rv).
- 113 In 1438-1439 droeg Arnt barbier bij aan een collecte van de Heilige Geest (HG, inv. 3250, bon Want-huis). Op 23-9-1454 had mr. Aernt barbier wegens scheren en medische behandelingen een vordering op een boedel (ORA, inv. 51A, f. 118r, f. 119r).
- 114 Aernt barbier woonde in 1497/98 in het bon Maredorp Rijnzijde (SA I, inv. 578, f. 85v). Zijn vrouw Fye stierf in 1505/06 (SA I, inv. 585, f. 4r).
- 115 Op 24-7-1367 werd Aernt Aerntsz barbier van Schiedam ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 19, f. 10v).
- 116 Op 10-10-1434 overleed Arnt Claasz *cyurgicus* (Ke, inv. 416, f. 91r). Vriendelijke mededeling van B.N. Leverland †.
- 117 Op 15-2-1593 wezen de burgemeesters een honorarium uit de armenkas toe aan mr. Aernout Pietersz, chirurgijn en barbier (SA II, inv. 145, f. 76r). Mr. Aernt Pietersz Catteau chirurgijn werd op 6-11-1601 als pestmeester aangenomen (SA II, inv. 7470, 182rv).
- 118 Op 19-6-1579 sloot mr. Andreas Herls een behandelovereenkomst met een patiënt over de behandeling van hoofdpijn en een oogaandoening (ONA, inv. 66A, akte 351). Vriendelijke mededeling J.G. Endhoven.
- 119 Op 30-8-1600 stelde het stadsbestuur mr. Anthonis de Blijde aan als pestmeester (SA II, inv. 923, f. 298v-299r). Anthonis de Blijde overleed in november 1601 (SA II, inv. 7470, f. 182r). Mr. Antonis, pestmeester, wonende Mandemakerssteeg, werd op 2-11-1601 begraven in de Pieterskerk (SA II, inv. 1313, f. 14r).
- 120 Mr. Anthonis Jansz vorderde op 19-9-1530 arbeidsloon voor een medische behandeling (ORA, inv. 42, 1530-1532).
- 121 Op 12-9-1411 overleed een zoon van meester Arnold chirurgijn (Ke, inv. 416, f. 51r). Op 1-8-1423 overleed Lijsbeth, de vrouw van Arnold chirurgijn (Ke, inv. 416, f. 72v; Ke, inv. 418, f. 94r). Op 18-8-1449 overleed de weduwe van Arnold barbier (Ke, inv. 416, f. 111v; Ke, inv. 418, f. 84r). Vriendelijke mededeling van B.N. Leverland †.
- 122 Op 16-12-1519 eiste mr. Baernt Luytgenz barbier van een patiënt betaling van arbeidsloon (ORA, inv. 42, 1518-1522). Op 20-7-1542 werd mr. Baernt Luytgenz van Vollenhoef barbier poorter (SA I, inv. 22, f. 20r). In 1569/70 betaalde het leprooshuis mr. Baernt barbier voor scheren (Gh, inv. 1342, nr. 11, f. 17v).
- 123 Op 17-4-1597 liet het stadsbestuur mr. Bartholomeus Fredric oculist toe om in Leiden te werken op het gebied van de oogheelkunde (SA II, inv. 48, f. 142v).
- 124 Op 28-8-1514 eiste het bestuur van het chirurgijngilde dat mr. Bartout chirurgijn zijn bijdrage aan het gilde zou betalen. Op 20-10-1514 en 13-11-1514 probeerde mr. Bartelt scermer achterstallig loon voor medische behandelingen te innen (ORA, inv. 42, 1506-1515).

- 125 In 1574 werd Beijer van Mijnen op kosten van het gewest tot chirurgijn binnen Leiden benoemd. Hij moest alle gewonden binnen het leger behandelen (Morren, *Eenige Haagsche doctoren*, 243; Resolutie van de Staten van Holland van 10-12-1574).
- 126 Op 25-5-1462 stond Berwout Claesz barbier borg bij de inschrijving van een nieuwe poorter (SA I, inv. 21, f. 3r).
- 127 Mr. Bouwen Jacobsz werd ca. 1555 geboren (ONA, inv. 58, f. 222r). Bouwen Jacobsz chirurgijn uit Leiden ging op 4-4-1579 in ondertrouw met Niesgen Coenedr uit Amsterdam (DTB Leiden, inv. 1, f. 74v). Op 21-2-1600 trad mr. Boudewijn Jacobsz chirurgijn voor schepenen op bij de overdracht van onroerend goed (ORA, inv. 67DD-II, f. 160r).
- 128 Op 3-5-1599 verklaarde mr. Jacob van der Werchorst (bijlage 2.1, nr. 18) dat hij mr. Christiaan van Berckel ongeveer drie jaar zowel in de medicinen als in de chirurgie had geschoold en dat Christiaan een goede chirurgijn was (ONA, inv. 63, f. 94v). In april 1602 woonde mr. Christiaan van Berckel chirurgijn in Noordwijk (DTB Leiden, inv. 4, f. 176v).
- 129 Op 9-6-1514 eiste het bestuur van het chirurgijngilde dat mr. Christoffel en zijn broer mr. J(ohannes? – RL) (bijlage 2.2, nr. 63) hun bijdrage aan het gilde zouden voldoen. Op 24-7-1514 werd mr. Christoffel in een rechtszaak genoemd (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 130 Clais Boeyenz barbier woonde in 1497/98 en in 1501/02 in het bon Zevenhuizen (SA I, inv. 578, f. 56r; SA I, inv. 581, f. 39v). Op 16-11-1509 woonde mr. Claes barbier in de Nieuwsteeg, in het bon Zevenhuizen (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 131 Clais Dircxz barbier bezat/bewoonde in 1446 een huis in de Breestraat (Gh, inv. 303, nr. 1). In 1477/78 ontving het weeshuis een legaat van mr. Clais barbier (HG, inv. 1528, f. 25r).
- 132 Op 21-4-1476 werd Clais Gerijtsz barbier poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 30v). Meester Clais barbier woonde in 1497/98 in het bon Overmare Rijnzijde (SA I, inv. 578, f. 94r). Op 8-11-1526 werd mr. Claes Gerijtsz barbier als borg genoemd (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 277-278).
- 133 De rekening van het St. Catharinagasthuis over 1553/54 vermeldt mr. Claes Gerrit surgijn (Gh, inv. 302, nr. 78, inkomsten, rubriek 7). Op 30-1-1563 trad mr. Claes Gerijtsz chirurgijn op in een rechtszaak (Blécourt, A.S. de, Wijs, J.J.A., 'Kenningboek der stad Leiden 1553-1570', *Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht*, derde reeks, no. 6 (Utrecht, 1936) 118).
- 134 Mr. Clais barbier woonde in 1501/02 en in 1515 in het bon Burchtstreng (SA I, inv. 581, f. 44r; SA I, inv. 1173, nr. 1, Burchtstreng, f. 4r). Op 25-8-1514 werden mr. Claes Goossens barbier en zijn vrouw in rechte aangesproken (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 135 Op 15-3-1527 was mr. Clais Jansz barbier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1526-1527). Op 15-9-1546 kreeg Clais Jansz van Wesip geld van het stadsbestuur voor de behandeling van gewonden (SA I, inv. 626, f. 45rv).
- 136 Mr. Clais woonde in 1501/02 in het bon Gasthuis (SA I, inv. 581, f. 42v). In 1505 verkocht het St. Catharinagasthuis aan Claes Pietersz barbier een huis in het Noordeinde bij het Heilige Geesthuis, waarin mr. Clais barbier in 1511/12 nog steeds woonde (Gh, inv. 304; Gh, inv. 302, nr. 36, los vel in rubriek 13).
- 137 Op 19-5-1464 werden de rechten van de kinderen van mr. Claas Spuyt die barbier en wijlen Lijsbet Jansdr Suermond vastgelegd (Wk, inv. 113A, p. 231). Op 7-1-1467 werd mr. Claas Spruyt ingeschreven als poorter van Leiden. Borg was schepenen Hüge Spruyt (SA I, inv. 21, f. 22r).
- 138 Het belastingkohier 1544 noemt mr. Coen barbier, bon Zevenhuizen (NA, Archief Staten van Holland voor 1572, inv. 275, f. 13v).
- 139 De stadsrekening over 1568/69 noemt chirurgijn Cornelis Claesz (SA I, inv. 639, f. 29v). Idem, de rekening over 1572/73 (SA I, inv. 643, f. 36r).
- 140 Mr. Cornelis Dirckxz werd ca. 1515 geboren (ORA, inv. 76A-1, f. 209r-210v). Op 1-8-1534 noemde mr. Dirc Pietersz chirurgijn in zijn testament zijn zoon Cornelis Dirckxz barbier (ORA, inv. 76A-1, f. 223rv). Cornelis Dircx barbier kocht op 3-9-1540 een huis met erf in de Nieuwsteeg (ORA, inv. 73, f. 1r). Op 11-5-1543 werd de weduwe van mr. Cornelis Dircxz barbier genoemd (ORA, inv. 42, 1543) en op 13-9-1543 noemde mr. Dirc Pietersz chirurgijn in zijn testament de weeskinderen van zijn overleden zoon Cornelis Dirckxz barbier (ORA, inv. 76A-2, f. 2v).
- 141 Op 11-5-1549 bezat mr. Cornelis Dircksz barbier een woning in Marendorp (ORA, inv. 73, f. 50v).

- Het belastingkohier 1557 vermeldt mr. Cornelis Dircksz barbier, bon Wanthuis (SA I, inv. 992, f. 9v).
- 142 Op 30-6-1542 trad mr. Cornelis Evertsz chirurgijn op in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1542-1543). Het belastingkohier 1557 vermeldt mr. Cornelis Evertsz barbier, bon Overmare Rijnszijde (SA I, inv. 992, f. 69r). De volkstelling van 1574 noemt Burgen, de weduwe van mr. Cornelis Evertsz (De Boer/ Van Maanen, *Leiden in 1574*, 119).
- 143 Mr. Cornelis Ghijsbrechtsz barbier stond op 11-12-1548 borg bij de aankoop van een huis (ORA, inv. 73, f. 48r). Op 20-3-1569 schreef mr. Cornelis Ghijsbrecht aan een patiënt medicijnen voor (ORA, inv. 50B1, ingebonden bij f. 135). Op 1-5-1571 werd Aechgen Ottendr vermeld, de weduwe van mr. Cornelis Ghijsbrechtsz chirurgijn (Wk, inv. 1317).
- 144 Cornelis Jansz barbier woonde in 1497/98 in het bon Wolhuis (SA I, inv. 578, f. 28v). Meester Cornelis barbier overleed in 1523/24 in het Catharinagasthuis (Gh, inv. 302, nr. 48, ontvangsten, rubriek 2).
- 145 Op 21-2-1551 werd mr. Cornelis Jansz als stadschirurgijn genoemd (SA I, inv. 74, 21-2-1551). Op 112-1558 betaalde het St. Catharinagasthuis stadschirurgijn mr. Cornelis diens jaarsalaris (Gh, inv. 302, nr. 82, uitgaven, rubriek 20).
- 146 Mr. Cors Dircxz Vougen werd ca. 1561 geboren (ONA, inv. 22, akte 47). In februari 1583 verzocht mr. Cors Dircxz chirurgijn het stadsbestuur om een wedde (SA I, inv. 61, f. 92r). Op 26-2-1601 werd mr. Cornelis Dircxz Vougen benoemd tot stadschirurgijn (SA II, inv. 7470, f. 180v).
- 147 Het maanboek van de Heilige Geest over 1462 noemt mr. Daems (HG, inv. 1773). Meester Adam Gerijtsz barbier had in juli 1471 een vordering op een boedel (ORA, inv. 51B, f. 90r). De stadsrekening over 1484-1486 noemt mr. Daem barbier (SA I, inv. 943, f. 6r).
- 148 Het belastingkohier 1583 noemt Damiaen van Nieuwpoort barbier, bon Overmare Landzijde (SA II, inv. 472, f. 144r-151v, daarbinnen f. 87r). In 1600 werd mr. Damiaen voorgedragen als bestuurslid van het chirurgijngilde (SA II, inv. 923, f. 36r (in 1590: Damiaen Weynson), f. 215v (in 1598: Damiaen Damiaensz), f. 292v (in 1600)).
- 149 Mr. Dirck barbier, bijgenaamd 'tvroungen', overleed in 1508/09 (SA I, inv. 589, f. 6v). In 1522/23 overleed Alijdtgen meester Dircxz weduwe alias tvroungen (Gh, inv. 302, nr. 47, rubriek testamenten).
- 150 Op 7-6-1520 trad mr. Dirck barbier op de Hogewoerd op in een rechtszaak (op 26-1-1526 als mr. Dirck Aertsz barbier en op 27-4-34 als mr. Dirck Aertsz chirurgijn op de Hogewoerd) (ORA, inv. 42, 1518-1522; inv. 42, 1526-1527; inv. 42, 1533-1535). Op 9-2-1570 trad Dirck Adriaensz chirurgijn op als voogd voor zijn kleinzoon, na het overlijden van zijn zoon mr. Huych Dircksz chirurgijn (bijlage 2.2, nr. 78) (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 98). In 1574 woonde meester Dirck Aerts in het bon Nieuwland (De Boer/ Van Maanen, *Leiden in 1574*, 68). De belastinglijst van 1575 vermeldt de erfgenamen van mr. Dirck chirurgijn, bon Hogewoerd (NA, inv. 3.01.03.1290S, p. 123-124).
- 151 In 1455 mocht Dirc mr. Boudewijnsz zijn barbierrspullen behouden toen de boedel van zijn overleden vader werd geveild (ORA, inv. 51A, f. 122v). Mr. Dirc Bouwensz barbier kocht in 1470 barbierrspullen uit de nalatenschap van Gerijt barbier (bijlage 2.2, nr. 54) (ORA, inv. 51B, f. 81v-82r).
- 152 In 1438-1439 droeg Dirc barbier bij aan een collecte van de Heilige Geest (HG, inv. 3251, bon Gasthuis). Dirc Gerijtsz barbier bezat in december 1462 een recht op een boedel (ORA, inv. 51A, f. 162v).
- 153 Dirc Ghijsbrecht Symonsz barbier werd op 7-7-1417 ingeschreven als poorter van Leiden (SAI, inv. 20, f. 56r).
- 154 Dirc Jansz barbier was op 31-1-1464 partij bij een zoen (ORA, inv. 2C, f. 109r). Mr. Dirck Jansz woonde in 1481 in het bon Wanthuis (ARA, Rekrek, inv. 178, f. 81r; Rekrek, inv. 179, f. 43r), evenals in 1499/00 (mr. Dirck Jansz) en 1501/02 (mr. Dirck barbier) (SA I, inv. 580, f. 36r; SA I, inv. 581, f. 32v).
- 155 Dirck Pietersz barbier huurde in 1501/02 een huis (SA I, inv. 581, f. 20v). Op 19-10-1543 was mr. Dirck Pietersz chirurgijn bij de Blauwe Steen nog in leven (ORA, inv. 42, 1543). In 1543/44 ontving het weeshuis een legaat van mr. Dirck Pietersz (HG, inv. 1586) en op 9-2-1545 werden de erfgenamen van mr. Dirck Pietersz chirurgijn genoemd (ORA, inv. 42, 1544-1545).
- 156 De belastinglijst 1575 noemt Evert Quirijnsz barbier, bon Vleeshuis (NA, inv. 3.01.03.1290S, p. 88).
- 157 Mr. Ewout Wel ontving op 19-10-1478 een betaling (ORA, inv. 42, 1477-1491, f. 10v). Op 2-1-1520 liet Ewout Wel zijn testament opmaken (ORA, inv. 76A-1, f. 13r-15v). In 1526/27 ontving het St. Catharinagasthuis een legaat van mr. Ewout Wel, op 4-5-1526 werd de opvolger van mr. Ewout Wel als lid van de vroedschap benoemd en op 9-10-1526 werden de erfgenamen van Ewout Wel genoemd (Gh, inv.

- 302, nr. 51, rubriek testamenten; SA I, inv. 384A, f. 79v; Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 276). NB: mogelijk identiek aan mr. Ewout Willemsz (bijlage 2.2, nr. 52).
- 158 Ewout Willemsz barbier werd op 9-5-1474 als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 21, f. 26v). NB: mogelijk identiek aan mr. Ewout Wel (bijlage 2.2, nr. 51).
- 159 De volkstelling 1574 vermeldt mr. Gerijt chirurgijn, bon Hogewoerd (De Boer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 73). De volkstelling 1581 noemt de weduwe van mr. Gerijt barbier (SA II, inv. 1289, f. 145v).
- 160 Op 28-11-1463 werd Gerijt Dircxz die barbier ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 5v). De nalatenschap van Gerijt barbier werd in 1470 geveild (ORA, inv. 51B, f. 81v-82r).
- 161 De vrouw van Gerijt barbier op de Hogewoerd stierf in 1508/09 (SA I, inv. 589, f. 2v). Op 24-9-1543 was mr. Gerijt Heijnricxz chirurgijn op de Hogewoerd betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1543). Op 23-4-1556 was Gherijt Heijnricxz chirurgijn nog in leven (De Blécourt/Wijs, *Kenningboek 1553-1570*, 45). In het belastingkohier 1557 staat de weduwe van mr. Gerijt barbier, bon Hogewoerd (SA I, inv. 992, f. 61v).
- 162 In 1462 had Gerijt Jansz barbier een recht op een huis op de Hooigracht (HG, inv. 1773). Mr. Gerijt Jansz barbier werd op 9-10-1480 poorter van Leiden, maar betaalde geen poortgeld en bleef buiten de stad (SA I, inv. 21, f. 40r).
- 163 Op 24-7-1461 werd Gerijt Kerckman als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 21, f. 12v). Op 23-12-1463 was mr. Gerijt Kerckman barbier partij bij een zoen (ORA, inv. 2C, f. 108v). In 1474 stond mr. Gerijt Kerckman barbier enkele malen borg voor nieuwe poorters (SA I, inv. 21, f. 26r, f. 26v, f. 32v, f. 44v, f. 123r). In 1497/98 woonde Gerijt Kerckman in het bon Wanthuis (SA I, inv. 578, f. 31v).
- 164 In 1515 woonde Gerijt Pietersz barbier in het bon Burchtstreng (SA I, inv. 1173, nr. 1, Burchtstreng, f. 3v).
- 165 Op 20-6-1513 legde mr. Gerijt Willemsz barbier samen met de weesmeesters beslag op een pand op de Hogewoerd (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 166 Het St. Catharinagasthuis betaalde op 14-2-1574 een schuld aan mr. Ghijsbert barbier (Gh, inv. 302, nr. 98, rubriek allerhande uitgaven). Mr. Ghijsbert Willemsz was in 1599 deken van het chirurgijngilde en stond in 1600 op de voordracht voor een bestuursfunctie (SA II, inv. 923, f. 259r, f. 292v).
- 167 Gijsbrecht Jansz barbier werd in 1466 poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 9v). In 1483/84 was hij belast met het opmeten van de daken waarvoor het stadsbestuur subsidie gaf voor het dekken met leien of pannen (SA I, inv. 557, f. 158v).
- 168 Op 15-11-1527 eiste mr. Govert Jansz betaling van achterstallig arbeidsloon voor de behandeling van een kind (ORA, inv. 42, 1526-1527). Op 5-5-1531 vorderde mr. Govert van Bretten Jansz arbeidsloon vanwege een medische behandeling (ORA, inv. 42, 1530-1532).
- 169 Op 9-6-1514 eiste het bestuur van het chirurgijngilde dat mr. Christoffel en zijn broer mr. J(ohannes? RL) (bijlage 2.2, nr. 23 en nr. 63) hun bijdragen aan het gilde zouden voldoen of ieder 25 plakken zouden betalen. Op 24-7-1514 werden in een rechtszaak mr. Hans en mr. Christoffel genoemd (ORA, inv. 42, 1506-1515). Kennelijk was deze mr. Hans de eerder genoemde broer 'mr. J' van mr. Christoffel.
- 170 Mr. Guiliaem Jacopsz werd ca. 1549 geboren (ONA, inv. 50, f. 145v). Op 19-7-1585 legde mr. Guiliaem Jacopsz en mr. Jan Meesz, 'chirurgijns der stede van Leiden', een verklaring af over een patiënt die zij in juni 1585 hadden behandeld (ONA, inv. 50, f. 145v).
- 171 Mr. Harman Barentsz werd ca. 1552 geboren (ONA, inv. 10, f. 277rv). Mr. Harman Baerntsz van Aecken chirurgijn werd op 25-10-1582 en 14-3-1593 genoemd in notariële akten (ONA, inv. 10, f. 277rv; ONA, inv. 57, f. 53rv). Op 22-8-1594 trad de weduwe van mr. Harman van Aecken op in een rechtszaak (ORA, inv. 45K, f. 90r).
- 172 Mr. Harman barbier werd op 16-3-1518 als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 21, f. 146v). Mr. Harman Florijnsz chirurgijn werd op 30-12-1558 genoemd als belend in de Coddesteeg (ORA, inv. 73, f. 120r).
- 173 Herman Jansz barbier stond op 30-9-1472 borg voor een nieuwe poorter (SA I, inv. 21, f. 21r). Op 5-3-1507 was mr. Harman barbier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 174 Op 7-5-1593 werd Harman van Otten ingeschreven als poorter van Leiden (SA II, inv. 1266, f. 87r). Op 21-5-1593 verzochten ouders toestemming aan het gerecht om twee kinderen door mr. Herman van Otten, breuk- en steensnijder, te laten opereren (SA II, inv. 46, f. 316r). Het belastingkohier 1600 vermeldt mr. Harman van Otten, bon Nieuwland (SA II, inv. 3989, f. 57v).

- 175 Op 2-6-1531 spraken schuldeisers mr. Heijnrick Gerijtsz barbier aan (op dezelfde dag werd hij ook 'mr. Heijnrick van Delft chirurgijn op de Hogewoerd' genoemd) (ORA, inv. 42, 1530-1532). Op 28-2-1533 was Heijnrick Gerritsz barbier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1532-1533).
- 176 In 1468/69 stelde het stadsbestuur Heijnrick Harmansz aan als stadschirurgijn (SA I, inv. 541, f. 66v). In 1528/29 behandelde mr. Heijnrick Harmansz een lekenzuster van het klooster Leeuwenhorst (De Moor, *Leeuwenhorst*, 289). Op 3-12-1529 werd Duyff Jansdr, de weduwe van Heinric Harmansz, genoemd (ORA, inv. 42, 1528-1530).
- 177 Op 2-10-1539 en 5-3-1543 was mr. Heynrick Heynricxz chirurgijn betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1539-1540; inv. 42, 1542-1543). Op 15-2-1541 werd Heyndrick Heyndricxz 'chirurgijn of barbier' uit Amsterdam als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 22, f. 13r). Op 10-2-1554 kocht mr. Heynrick Heynricxz chirurgijn een huis in de Breestraat (ORA, inv. 73, f. 90v).
- 178 Op 7-6-1512 eiste mr. Hendrick Paeu vergoeding van arbeidsloon vanwege een medische behandeling en werd op zijn beurt voor schulden aangesproken. Op 14-6-1512 was mr. Hendrick Paeu betrokken bij incassozaken (ORA, inv. 42, 1506-1518).
- 179 Op 15-4-1527 werd in de vroedschap gemeld dat chirurgijn mr. Heijnrick Brouwer, geboren in Arnhem en laatstelijk werkzaam in Spiers (Duitsland), in Leiden was komen wonen (SA I, inv. 384A, f. 87r). Op 2-8-1529 sprak een ontevreden patiënt mr. Heijnrick van Spiers voor de Leidse rechtbank aan (ORA, inv. 42, 1528-1530). Op 26 januari en 4 maart 1532 was Heijnrick van Spiers bij rechtszaken in Leiden betrokken (ORA, inv. 42, 1530-1532). In 1554/55 verrichte 'mr. Hendrik van Spiers uit Leiden' een borstamputatie bij een non van het klooster Leeuwenhorst (De Moor, *Leeuwenhorst*, 287).
- 180 Mr. Heijnrick Willemsz was op 2-10-1435 partij bij een zoen, naar aanleiding van een medische behandeling die hij had verricht (ORA, inv. 2C, f. 1v).
- 181 Huge Aerntsz barbier werd op 18-1-1476 poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 30r). Hij was waarschijnlijk de mr. Huge barbier die in de jaren 1497/98-1501/02 in het bon Wanthuis woonde (SA I, inv. 578, f. 31r; SA I, inv. 581, f. 31v). Hij kan de Huge barbier op de Hooigracht zijn geweest die in 1508/09 30 pond naliet (zie ook Huge Jansz; bijlage 2.2, nr. 76) (SA I, inv. 589, f. 9v).
- 182 Huge Jansz barbier werd in 1501/02 poorter van Leiden (SA I, inv. 581, f. 1r). Hij kan de Huge barbier op de Hooigracht zijn geweest die in 1508/09 30 pond naliet (zie ook Huge Aerntsz; bijlage 2.2, nr. 75) (SA I, inv. 589, f. 9v).
- 183 Op 23-6-1573 betaalde de stad mr. Huybrecht Giellisz voor de behandeling van gewonde soldaten (SA I, inv. 643, f. 325r). De volkstelling 1574 noemt mr. Huijbrecht barbier, bon Zevenhuizen (De Boer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 44).
- 184 Het belastingkohier 1561 noemt Huych Dirxz barbier, bon Hogewoerd (NA, inv. 3.01.03.1330, via MF-RAL, p. 193). Op 10-10-1569 trad mr. Huijch Dircxz chirurgijn op als voogd voor zijn zoon Vranck (ORA, inv. 43G). Op 9-2-1570 handelde Dirck Adriaensz chirurgijn (bijlage 2.2, nr. 44) als voogd voor zijn kleinzoon Vranck; zijn zoon mr. Huych Dircksz was inmiddels overleden (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 98).
- 185 In 1399/00 ontving mr. Jacob een wedde van de stad (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 115-116, 126).
- 186 Jacop barbier woonde in 1470/71 in het Noordeinde (dat kan zowel het bon Gasthuis als het bon Vleeshuis zijn geweest) (SA I, inv. 543, f. 164v). In 1481 woonde meester Jacop in het bon Gasthuis (NA, *Rekrek*, inv. 179, f. 45v). In 1497/98 woonde Jacop barbier in het bon Gasthuis (SA I, inv. 578, f. 63v).
- 187 Mr. Jacob Adriaansz barbier was op 11-10-1510 betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1506-1515). Jacop Adriaensz barbier woonde in 1515 in het bon Levendaal (SA I, inv. 1173, nr. 1, Levendaal, f. 1v). Op 22-10-1518 vorderde de man van een patiënte de aan mr. Jacop Adriaensz betaalde kosten voor een medische behandeling terug (ORA, inv. 42, 1518-1522). Op 28-11-1519 werden de erfgenamen van mr. Jacob barbier genoemd (ORA, inv. 42, 1518-1522).
- 188 Op 3-12-1540 en 13-12-1540 werd mr. Jacop van Noertich (Noordwijk) chirurgijn in rechte aangesproken (ORA, inv. 42, 1540-1541). Op 13-3-1542 eiste mr. Jacop van Noertich chirurgijn betaling van door hem verrichte medische behandelingen en verstrekte geneesmiddelen; de aangeklaagde man stelde op dezelfde dag een vordering in tegen mr. Jacop Aerntsz chirurgijn (ORA, inv. 42, 1541-1542).

- 189 Mr. Jacop Dircxz Heij werd ca. 1572 geboren (ONA, inv. 58, f. 268v). Op 7-5-1597 legde mr. Jacob Dircxz Heij chirurgijn een verklaring af bij een notaris (ONA, inv. 61, f. 80r). Op 12-8-1600 trad mr. Jacob Dircxz chirurgijn in Leiden op bij een notaris (ONA, inv. 64, f. 145r).
- 190 Mr. Jacop Gerijtsz barbier uit Sassenheim werd op 9-10-1480 poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 40r). Mr. Jacop barbier woonde in 1497/98 in het bon Overmare Rijnzijde (SA I, inv. 578, f. 95r). Op 4-12-1528 trad mr. Jacop Gerijtsz chirurgijn op als grootvader in een voogdijzaak (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 295). Op 3-8-1535 werd de weduwe van mr. Jacop Gerijtsz chirurgijn genoemd (ORA, inv. 76A-1, f. 237r).
- 191 Jan barbier woonde in 1497/98 op de Broertgensgracht, in het bon Rapenburg (in de St. Pietersparochie) (SA I, inv. 578, f. 53r). Jan barbier en zijn vrouw overleden in 1508/09. Zij woonden in de St. Pietersparochie (SA I, inv. 589, f. 7v).
- 192 Jan barbier en zijn moeder overleden in 1508/09. Zij woonden op de Hooigracht, in de St. Pancrasparochie (SA I, inv. 589, f. 12v).
- 193 Op 21-2-1579 werd mr. Jan Adriaensz genoemd als chirurgijn in stadsdienst (SA I, inv. 74, f. 190r; SA II, inv. 7451, f. 51v-52r). Mr. Jan Adriaensz van der Cel overleed op 11-8-1589 (SA II, inv. 7461, f. 69rv).
- 194 Meester Jan van Brederode woonde in 1481 in het bon Zevenhuizen (NA, Rekrek, inv. 178, f. 80r). Het Catharinagasthuis noteerde in 1496/97 de ontvangst van een legaat van meester Jan van Brederode barbier (Gh, inv. 302, nr. 26, inkomsten, rubriek 3). Echter, in de rekening over 1495/96 werd meester Jan van Brederode al bij de legaten genoemd, maar was zijn naam doorgestreep (Gh, inv. 302, nr. 25, inkomsten, rubriek 3). Kennelijk was Jan van Brederode al overleden in 1495/96. De weduwe van mr. Jan van Brederode woonde in 1497/98 in het bon Burchtstreng (SA I, inv. 578, f. 67).
- 195 Op 26-6-1531 en 6-10-1531 vorderde mr. Jan Coel chirurgijn van Zwol arbeidsloon voor een medische behandeling (ORA, inv. 42, 1530-1532).
- 196 Op 17-2-1468 werd mr. Jan Dircxz barbier poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 23v). Mr. Jan Dircxz barbier kocht in 1470 spullen uit de nalatenschap van Gerijt barbier (bijlage 2.2, nr. 54) (ORA, inv. 51B, f. 81v-82r).
- 197 Mr. Jan Florijsz barbier was op 17-5-1464 partij bij een zoen (ORA, inv. 2C, f. 110v). Op 22-3-1480 stond mr. Jan Florijsz barbier borg voor een nieuwe poorter (SA I, inv. 21, f. 38v).
- 198 In augustus 1451 had Jan Gerijtsz barbier een vordering op een boedel (ORA, inv. 51A, f. 80r). In 1482/83 ontving het St. Catharinagasthuis een legaat van mr. Jan Gheritzz barbier (Gh, inv. 302, nr. 12, inkomsten, rubriek 3).
- 199 Mr. Jan Harmansz chirurgijn werd op 3-7-1518 als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 21, f. 147r). Op 13-12-1521 was mr. Jan Harmansz barbier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1518-1522). Op 5-11-1529 was mr. Jan Harmansz barbier reeds overleden (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 299).
- 200 Op 7-1-1485 was Jan die Hase barbier partij in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1477-1491, f. 45v). In 1490/91 ontvingen Jan de Hase en zijn vrouw Lijsbeth Willem Eggertsdr een uitkering op basis van een in 1489 gekochte lijfrente (SA I, inv. 562, f. 64r).
- 201 Op 17-10-1519 was mr. Jan Hugenz barbier partij bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1518-1522). Idem, op 2-8-1529, mr. Jan Huygenz chirurgijn in de Nieuwsteeg (ORA, inv. 42, 1528-1530). Op 15-12-1542 werd Adriaantgen, de weduwe van mr. Jan barbier, in de Nieuwsteeg, genoemd (ORA, inv. 42, 1542-1543).
- 202 Op 11-2-1460 werd Jan Jacopsz barbier ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 1v).
- 203 Op 8-4-1519 werd op de goederen van mr. Jan Jansz barbier beslag gelegd vanwege huurschulden (ORA, inv. 42, 1518-1522). Van 21-2-1540 tot 21-2-1557 werd mr. Jan Jansz barbier genoemd als koster van de Onze Lieve Vrouwekerk (SA I, inv. 74). In 1581 verbleef de weduwe van mr. Jan Jansz koster in het St. Elisabethgasthuis (SA II, inv. 1289, f. 286r).
- 204 Op 6-7-1562 eiste Jan Johachimus chirurgijn van een patiënt betaling van een door hem verrichte medische behandeling (ORA, inv. 42, 1561-1562). Op 30-8-1563 werd mr. Joachim 'chirurgijn of steensnijder' in rechte aangesproken (ORA, inv. 43A, f. 45rv).
- 205 Mr. Jan die Joeden werd op 7-9-1447 als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 20, f. 100v). Mr. Jan die Juede werd op 9-7-1466 strafrechtelijk veroordeeld, in een rechtszaak naar aanleiding van een door hem verrichte medische behandeling (ORA, inv. 4B, f. 179v-180r; De Boer, *Netwerk*, 68).

- 206 Op 12-8-1507 was mr. Jan Lambrechtsz barbier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1506-1515). Jan Lambrechtsz barbier uit Alkmaar kreeg in 1511/12 een boete (SA I, inv. 591, f. 15v).
- 207 Mr. Jan Meesz werd ca. 1541 geboren (ONA, inv. 50, f. 145v). Op 5-8-1569 was Jan Meesz chirurgijn betrokken in een geschil met burenen (ORA, inv. 43G). In 1573 noemde hij zich Jan Meesz van Assendelft, chirurgijn (SA I, inv. 1341). Jan Meesz van Assendelft overleed in 1602 (Noordam, D.J., *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum, 1994) 38).
- 208 Op 15-2-1527 was mr. Jan Meynertsz barbier partij bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1526-1527). Mr. Jan barbier bij de Rode Steen betaalde in 1538/39 voor de verpleging van zijn zieke kinderen in het gasthuis Lopsen (Gh, inv. 302, nr. 63, inkomsten, rubriek 1). In 1547/48 ontving mr. Jan Meijnaertsz (mr. Jan bij de Rode Steen) een wedde als stadschirurgijn (SA I, inv. 628, f. 39v; SA I, inv. 74, 21-2-1558). Op 17-12-1568 ontving het St. Catharinagasthuis geld van de erfgenamen van mr. Jan Meijnaertsz (Gh, inv. 302, nr. 93, f. 4v).
- 209 Mr. Jan Meynertsz van der Hem was in 1595 één van de kandidaten voor het bestuur van het chirurgijngilde (SA II, inv. 923, f. 114v). In maart 1599 woonde mr. Jan Meijnaertsz chirurgijn, afkomstig uit Leiden, in Alkmaar (DTB Leiden, inv. 197, f. 53v).
- 210 Mr. Jan Pietersz barbier deed in 1518 mee aan de Leidse stadslosterij (SA I, inv. 988, f. 12v). In 1536/37 ontving het weeshuis een legaat van mr. Jan Pietersz barbier (HG, inv. 1579).
- 211 Jan Post barbier was op 3-11-1463 betrokken bij een zoen (ORA, inv. 2C, f. 108r). Op 20-4-1501 erkenden Jan Post en zijn vrouw het bestaan van een schuld (SA I, inv. 1768, regest 1140). Op 3-2-1507 werd Truye, de weduwe van Jan Post, genoemd (SA I, inv. 1899, regest 1201).
- 212 In 1438-1439 droeg mr. Jan Rutgersz bij aan een collecte van de Heilige Geest (HG, inv. 3250, bon Wanthuis). In 1487/88 ontving het St. Catharinagasthuis een legaat van mr. Jan Rutgersz (Gh, inv. 302, nr. 17, inkomsten, rubriek 3).
- 213 In de periode juni 1590-oktober 1592 kregen inwoners van Leiden een aantal keren toestemming om door meester Jan van Ruijlen uit Amsterdam in Leiden operaties te laten uitvoeren (SA II, inv. 46, f. 18r, f. 23r, f. 209v, f. 217rv, f. 241v, f. 249v).
- 214 Mr. Jan Symonsz Hieck werd ca. 1545 geboren (ONA, inv. 46, f. 79v-80v). Op 21-2-1570 werd mr. Jan Symonsz genoemd als assistent van zijn vader, stadschirurgijn mr. Symon Pietersz (SA I, inv. 74, f. 128v, f. 153r, f. 158r). Later werd hij mr. Jan Symonsz Hieck genoemd (bijvoorbeeld SA II, inv. 49, f. 44v-45r, 29-4-1599). In februari 1601 kreeg mr. Jan Symonsz voor drie jaar een herbenoeming als stadschirurgijn (SA II, inv. 7470, f. 180v). Hij overleed uiterlijk in 1606 (Wk, inv. 1643).
- 215 Mr. Jan Pouwels werd ca. 1550 geboren (ONA, inv. 58, f. 265r). Op 14-11-1591 verzocht mr. Jan Pauwelsz van Hattum chirurgijn om zijn zalven binnen Leiden te mogen verkopen. Op 5-12-1591 besloot het gerecht dat Jan binnen Leiden mocht komen wonen (SA II, inv. 46, f. 147r, f. 154r). Het belastingkohier 1600 vermeldt mr. Jan van Hattum paracelsist, bon Over 't hof (SA II, inv. 3989, f. 40r).
- 216 Op 29-5-1476 kreeg mr. Jan van Wesip een aanstelling als stadschirurgijn en op 31-7-1476 werd mr. Jan Lambrechtsz van Wesip als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 552, f. 156rv; SA I, inv. 21, f. 31r). In 1531/32 ontving het St. Catharinagasthuis een legaat van mr. Jan Wezep (Gh, inv. 302, nr. 56).
- 217 Mr. Jan Willemsz barbier werd op 28-2-1392 als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 19, f. 92r).
- 218 Mr. Jan Sweers werd ca. 1552 geboren (ONA, inv. 30, akte 48). Op 18-4-1600 legde mr. Jan Zweers van Gennip chirurgijn, residerende in Leiden, een verklaring af over een patiënt (ONA, inv. 64, f. 76r). Op 2-4-1602 werd mr. Jan Zweers chirurgijn nogmaals genoemd in een notariële akte (ONA, inv. 30, f. 48r).
- 219 Op 11-9-1531 trad mr. Joost Jacopsz chirurgijn op in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1530-1532). In 1546/47 was mr. Joost Jacopsz aangesteld als stadschirurgijn (SA I, inv. 627, f. 35r).
- 220 In 1467 werd mr. Joost Jansz barbier genoemd als stiefvader (Wk, inv. 113A, p. 241, 4-3-1467). Op 29-12-1475 kocht Joost Jansz barbier delen van huizen op de Papengracht (SA I, inv. 1566, regest 874).
- 221 In 1517 stond mr. Joost Vrancken borg (ORA, inv. 4F, f. 119v). Op 1-12-1544 was mr. Joost Vrancken chirurgijn betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1544-1545).
- 222 In 1596 werd mr. Joost van der Zwallem benoemd tot bestuurslid van het chirurgijngilde (SA II, inv. 923, f. 139v). Op 8-9-1600 betaalde het stadsbestuur een restant salaris aan pestmeester mr. Joost van Zwalmen (SA II, inv. 7469, f. 191rv).

- 223 In 1573 behandelde mr. Joris Oistermans chirurgijn in een noodhospitaal in Leiden gewonde en zieke soldaten van Willem van Oranje (ONA, inv. 4, akte 397, verklaring van 11-12-1575; datering 1573 vanwege de verwijzing naar de heer Van Batenburg, die in 1573 legeraanvoerder in Holland was).
- 224 In 1468/69 ontving mr. Kerstant Dircxz barbier van de stad subsidie om leien op het dak van zijn huis te leggen (SA I, inv. 541, f. 86v). Op 17-1-1499 kwamen mr. Kerstant Dircxz barbier en zijn vrouw met het klooster Lopsen overeen dat zij daar na hun dood begraven zouden worden (Klo, inv. 110, f. 95v, regest 1945).
- 225 Op 15-6-1545 eiste het chirurgijngilde van mr. Lambrecht de verschuldigde bijdrage aan het gilde, omdat hij zich dagelijks bezig hield met het 'meesteren ende cureren' van verscheidene personen. Op 22-6-1545 eiste mr. Lambrecht Danelsz van chirurgijn mr. Dirck op de Hogewoerd betaling vanwege een onderzoek aan Dircks oog (ORA, inv. 42, 1544-1545).
- 226 Lambrecht Jansz barbier werd op 30-9-1472 poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 21r). Lambrecht barbier eiste op 7-3-1487 achterstallig arbeidsloon voor een medische behandeling (ORA, inv. 42, 1477-1491, f. 56v).
- 227 Op 17-2-1515 was mr. Liewijn barbier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 228 Op 13-6-1561 werd mr. Louweris Dircxz chirurgijn gemaand tot het betalen van een achterstallige boete aan het chirurgijngilde (ORA, inv. 42, 1560-1561). Het belastingkohier 1561 noemt mr. Laurysz chirurgijn, bon Wolhuis (NA, inv. 3.01.03.1330, via MF-RAL, p. 37). De volkstelling 1574 noemt de kinderen van 'mr. Louweress', eveneens in het bon Wolhuis (DeBoer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 36); mr. Louwerijs Dircxz was toen kennelijk al overleden.
- 229 In 1510 was het huis van mr. Louwerijs barbier belend van een huis in de Breestraat, in het gedeelte dat Noordeinde werd genoemd (ORA, inv. 51C, f. 276v). Op 17-2-1512 stond Louris Gijsbrechtsz barbier borg voor een nieuwe poort (SA I, inv. 21, f. 129v).
- 230 Maarten Jansz barbier woonde in 1481 en 1515 in het bon Overmare Rijnzijde (in 1481: NA, Rekrek, inv. 178, f. 3v; Rekrek, inv. 179, f. 2r. In 1515: (Martijn barbier) SA I, inv. 1173, nr. 1, Overmare Rijnzijde, f. 2v).
- 231 In 1498/99 had het St. Catharinagasthuis Mathijs als pokmeester in dienst (Gh, inv. 302, nr. 28, uitgaven, rubriek 3).
- 232 Op 4-8-1533 was Mathijs Vranckenz chirurgijn betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1532-1533; vriendelijke mededeling J.G. Endhoven). Op 14-8-1553 sprak een crediteur mr. Mathijs Vranckenz barbier aan (ORA, inv. 42, 1553-1554, p. 47). Het belastingkohier 1557 noemt de 'kinderen van mr. Thijs barbier in de Nieuwsteeg' (SA I, inv. 992, f. 41v); mr. Mathijs was toen kennelijk al overleden.
- 233 Meijnert Jansz barbier kocht op 22-1-1561 een huis in het Noordeinde bij de St. Anthonisbrug (ORA, inv. 67A, f. 83rv). In 1574 woonde mr. Meinnaert Jansz in het bon Marendorp Landzijde (De Boer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 111). Op 13-7-1579 werden de kinderen van de toen al overleden Meynaert Jansz chirurgijn in een notariële akte genoemd (ONA, inv. 8, akte 178).
- 234 Op 11-10-1382 was mr. Mychiel betrokken bij een geschil over een door hem uitgevoerde behandeling (ORA, inv. 2A, f. 75r; Van Herwaarden, *Medici*, 139). Op 20-1-1398 legde mr. Michiel de verkoop van een rente vast (Overvoorde, *Inventaris gasthuizen*, p. 234, met verwijzing naar Gh, inv. 456, regest 232).
- 235 Op 11-2-1597 legden stadschirurgijn Jan Symonsz Hiecx en pestmeester Aelbrecht Pietersz van der Hage een verklaring af over Michiel Florisz chirurgijn, hun 'medebroeder' in het chirurgijngilde (ONA, inv. 61, f. 30rv). Op 19-04-1602 was mr. Michiel Florysz chirurgijn getuige bij een ondertrouw (DTB Leiden, inv. 4, f. 177r).
- 236 Ot Jansz barbier woonde in 1481 in het bon Wanthuis (NA, Rekrek, inv. 178, f. 81v; Rekrek, inv. 179, f. 43v).
- 237 Op 16-6-1529 werd Otte Govertsz chirurgijn, geboren in Steenwijk, ingeschreven als poorter van Leiden (ORA, inv. 21, f. 167r). Op 15-11-1538 was mr. Otto chirurgijn zelf partij en op 31-5-1540 was Marijten Jacobsdr, de weduwe van mr. Otto chirurgijn, partij bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1538-1539; inv. 42, 1539-1540).
- 238 Op 7-10-1594 kreeg meester Peter Capito toestemming om twee operaties in Leiden uit te voeren (SA II, inv. 145, f. 99v).

- 239 Volgens het belastingkohier 1575 bewoonde mr. Pieter chirurgijn in het bon Zevenhuizen een huurwoning (NA, inv. 3.01.03.1290S, p. 37). NB: niet identiek aan mr. Pieter Jansz (van Egmont; bijlage 2.2, nr. 140), die volgens het belastingkohier 1575 in het bon Wanthuis woonde. Mogelijk wel identiek aan mr. Pieter Adriaensz (bijlage 2.2, nr. 134), die voor het eerst met dat patroniem in 1577 werd gedocumenteerd.
- 240 Mr. Pieter Adriaensz Cant werd ca. 1553 geboren (ONA, inv. 61, f. 149r). Op 12-3-1577 werden huis en erf op de Hogewoerd van mr. Pieter Adriaensz chirurgijn genoemd (ORA, inv. 67F, f. 130v). In 1595 legde mr. Pieter Adriaensz Cant de chirurgijnseed af (SA II, inv. 923, f. 114v). Op 13-9-1597 legde mr. Pieter Adriaensz chirurgijn een verklaring af voor een notaris (ONA, inv. 61, f. 49r).
- 241 Mr. Pieter Bruijneel werd ca. 1543 of ca. 1550 geboren (vergelijk ONA, inv. 56, f. 99v-100r; ONA, inv. 58, f. 54rv). De volkstelling 1581 vermeldt Pieter Bruijneel barbier uit Nieuwkerk in Vlaanderen, die volgens eigen opgave sinds ca. 1576 in Leiden woonde (SA II, inv. 1289, f. 50v). Mr. Pieter Bruijneel chirurgijn was van 29-10-1590 tot ca. Pinksteren 1594 bij mr. Jacob Roelofs van der Werchorst (bijlage 2.1, nr. 18) in de leer (ONA, inv. 60, f. 192v). Op 14-3-1594 legde mr. Pieter Bruijneel *chirurgus* voor een notaris een verklaring af (ONA, inv. 58, f. 54rv).
- 242 Medio 1529 was mr. Pieter Dircxz als chirurgijn betrokken bij een onderzoek naar een besmettelijke ziekte onder zwangere vrouwen (SA I, inv. 610, f. 63r). NB: mogelijk identiek aan nr. 137 uit bijlage 2.2, echter tussen 1529 en 1539 ontbreekt documentatie over een chirurgijn Pieter Dircxz.
- 243 Op 19-12-1539 was mr. Pieter Dircxz barbier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1539-1540). Hij werd op 14-7-1542 als 'mr. Pieter Dircxz chirurgijn van Buycksloot' ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 22, f. 17v). In 1567/68 werd mr. Pieter Dircxz als stadschirurgijn genoemd (SA I, inv. 73, f. 111r). Op 9-2-1570 werden de erfgenamen van mr. Pieter, in leven stadschirurgijn, genoemd (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 98).
- 244 Mr. Pieter Gerijtsz barbier kocht in 1470 barbiersbenodigdheden uit de nalatenschap van Gerijt barbier (bijlage 2.2, nr. 54) (ORA, inv. 51B, f. 81v-82r). Mr. Pieter bij de Blauwe Steen overleed in 1503/04 (SA I, inv. 583, f. 2r).
- 245 Pieter Heinrichsz barbier kreeg in 1468/69 subsidie voor het aanbrengen van leien op zijn dak (SA I, inv. 541, f. 94r). In 1493/94 ontving het weeshuis een legaat van mr. Pieter barbier (HG, inv. 1539, rubriek testamenten).
- 246 Op 21-5-1540 was mr. Pieter Jansz barbier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1539-1540). Mr. Pieter Jansz van Egmont chirurgijn werd op 14-7-1542 poorter van Leiden (SA I, inv. 22, f. 17v). Het belastingkohier 1575 noemt mr. Pieter chirurgijn, bon Wanthuis (NA, inv. 3.01.03.1290S, p. 46). Het belastingkohier 1576 vermeldt de erven van mr. Pieter Jansz chirurgijn, bon Wanthuis (SA II, inv. 3971, f. 24v).
- 247 In januari 1592 en in 1595 legde mr. Pieter Lambroeck (in 1592: mr. Pieter Lambroeck van Beveren) de chirurgijnseed af (SA II, inv. 923, f. 53r, f. 114v).
- 248 Op 2-10-1539 en 26-4-1540 werd mr. Pieter Pietersz chirurgijn aangesproken in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1539-1540).
- 249 In 1428/29 betaalde Pieter barbier de Pieterskerk een pond was als zoengeld (Ke, inv. 323, 1428/29, f. 17v). In 1433/34 was mr. Pieter, de zoon van mr. Rutger, aangesteld als stadschirurgijn (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel II, 386-387). Meester Pieter barbier woonde in 1481 in het bon Wolhuis (NA, Rekrek, inv. 178, f. 90v).
- 250 Mr. Pieter vuyte Wyck (= Beverwijk, zie SA I, inv. 594, f. 91r) kocht in oktober 1507 samen met Cornelis Ziericx een huis achter het stadhuis (SA I, inv. 587, f. 14v). Op 25-4-1530 was mr. Pieter wte Wijck chirurgijn betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1528-1530). Op 7-1-1541 werd zijn weduwe, Balich Aarntsdr, genoemd (ORA, inv. 42, 1540-1541).
- 251 Mr. Reijnier barbier komt voor op een ledenlijst van de St. Nicolaasbroederschap (datering lijst: vóór 1429); hertog Albrecht keurde in 1394 de statuten van deze broederschap goed (Van Kan, *Leids patriciaat*, 77-78). Het maanboek van het Catharinagasthuis van 1446 vermeldt het huis van mr. Reijner barbier (Gh, inv. 303, nr. 1). NB: hij kan in 1446 al overleden zijn geweest, de namen in maanboeken werden niet steeds geactualiseerd.
- 252 Het belastingkohier 1561 vermeldt mr. Reyer Jansz chirurgijn, bon Overmare Landzijde (NA, inv.

- 3.01.03.1330, p. 396). Op 23-8-1571 stond mr. Reyer Jansz chirurgijn voor iemand borg (Osinga, M.D., Gelinck, W.S., 'Kenningboek der stad Leiden 1570-1580, *Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, tweede reeks*; 1e stuk: 1570/1574, no. 23 ('s-Gravenhage, 1928) 146-147).
- 253 Reyer barbier kreeg in 1512/13 een boete (SA I, inv. 592, f. 17v). Op 4-2-1521 werd mr. Reyer Willemsz barbier in een rechtszaak genoemd en op 28-4-1536 Agnies Huygendr, de weduwe van mr. Reyer barbier (ORA, inv. 42, 1518-1522; 1535-1536).
- 254 Op 12-1-1526 vorderde mr. Ritsaert barbier arbeidsloon voor een medische behandeling. Idem, als mr. Ritsaert Jacobsz chirurgijn op 18-9-1531. Op 12-8-1538 was mr. Ritsaert chirurgijn nog betrokken bij een rechtszaak, op 16-9-1538 werd Neeltgen, de weduwe van mr. Ritsaert Jacobsz, genoemd (ORA, inv. 42, 1526-1527; inv. 42, 1530-1532; inv. 42, 1538-1539).
- 255 Op 14-8-1577 kocht mr. Robert Jordijn chirurgijn een huis op de Middelste Gracht (ORA, inv. 67F, f. 201v).
- 256 Op 23-7-1454 kocht Roel barbier goederen uit een boedel (ORA, inv. 51A, f. 114r).
- 257 Op 26-11-1512 was Roelof barbier partij in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 258 In 1407/08 betaalde mr. Rutger achterstallig kerkgeld aan de Pieterskerk (Ke, inv. 323, 1407/08, f. 16v, f. 17v). In 1412/13 ontving mr. Rutger een wedde als stadschirurgijn (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 260). In 1428/29 ontving mr. Rutger geld voor een door hem verrichte medische behandeling (Ke, inv. 323, 1428/29, f. 37v).
- 259 In 1426/27 betaalde 'jonge meester Rutger' kerkgeld aan de Pieterskerk (Ke, inv. 323, 1426/27, f. 19v). In 1448/49 werd mr. Rutger genoemd als broer van mr. Willem Rutgersz (SA I, inv. 522, f. 106v). In 1464/65 kreeg mr. Rutger een half groen laken van het stadsbestuur (SA I, inv. 567, rekening 1464/65, f. 12v).
- 260 Op 9-6-1531 vorderde mr. Sebastiaen chirurgijn arbeidsloon voor een medische behandeling (ORA, inv. 42, 1530-1532).
- 261 In 1545/46 ontving Symon Jansz barbier een betaling van de stad (SA I, inv. 626, f. 42v-43r). Symon Jansz van der Mye chirurgijn overleed in 1587 (Lamet, *Patriciate Leiden*, 406). Op 6-7-1587 ontving het weeshuis een legaat van mr. Symon Jansz (HG, inv. 1622).
- 262 Op 24-7-1542 was Symon Pietersz chirurgijn partij in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1542-1543). In 1576/77 ontving mr. Symon Pietersz een wedde als stadschirurgijn (SA II, inv. 7448, f. 95v).
- 263 In juni en juli 1578 behandelde het stadsbestuur het verzoek van mr. Valentijn Ruusworm van Smalcand, steensnijder en oculist, om zich in de stad te mogen vestigen (SA II, inv. 471, f. 114v-115v, f. 119rv). Op 23-05-1585 werd *medicus spagiricus* (= paracelsist RL) Valentijn Ruusworm vrijgesteld van het betalen van een stedelijke heffing (SA II, inv. 44, f. 348v).
- 264 De Heilige Geest had in 1464 (verschenen 1465) een vordering op mr. Walich (HG, inv. 1778). Walich barbier woonde in 1481 in het bon Marendorp Landzijde (NA, Rekrek, inv. 178, f. 18v; NA, Rekrek, inv. 179, f. 43v).
- 265 Mr. Wermhout barbier kreeg in 1493/94 een boete (SA I, inv. 576, f. 12r). Op 16-10-1497 werd het huis met erf van mr. Wermhout Dircxz barbier verkocht (ORA, inv. 51C, f. 171r).
- 266 Op 14-10-1530 probeerde een crediteur achterstallige en toekomstige huishuur te verhalen op de bezittingen van mr. Wijnert barbier (ORA, inv. 42, 1530-1532).
- 267 De boetelijst 1481 noemt meester Willem Claesz 'brouwer ende barbier' in het bon Burchtstreng (NA, Rekrek, inv. 178, f. 51r). Op 5-11-1529 vorderde Claes Willemsz geld van een man wiens vrouw was behandeld door zijn vader Willem Claesz chirurgijn (ORA, inv. 42, 1528-1530); chirurgijn Willem Claesz was in 1529 kennelijk al overleden. NB: de toevoeging 'brouwer' in de boetelijst van 1481 bij barbier Willem Claesz moet berusten op een persoonsverwisseling met brouwer Willem Claesz, die in deze lijst onder het bon Gansoord wordt genoemd (NA, Rekrek, inv. 178, f. 39r).
- 268 In 1391/92 en in 1399/00 kreeg mr. Willem Gerijtsz een wedde als stadschirurgijn (Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen*, deel I, 39, 115-116, 126).
- 269 Mr. Willem Gerijtsz barbier woonde in 1497/98 (Willem Gerijtsz) en in 1501/02 (mr. Willem barbier) op de Hogewoerd (SA I, inv. 578, f. 33v; SA I, inv. 581, f. 33r). Op 23-12-1513 was mr. Willem barbier betrokken bij rechtszaken (ORA, inv. 42, 1506-1515).

- 270 Op 1-4-1599 werd Willem Ghijsbrechtsz chirurgijn genoemd als schutter (SA II, inv. 15, f. 190v, datering op f. 176v). Begin 1600 was mr. Willem Ghijsbrechtsz een van de kandidaten voor benoeming in het bestuur van het chirurgijngilde (SA II, inv. 923, f. 292v).
- 271 In 1433/34 was mr. Willem, de zoon van mr. Rutger, aangesteld als stadschirurgijn (SA I, inv. 519, f. 56v). In 1475/76 ontving het St. Catharinagasthuis een legaat van mr. Willem Rutgersz (Gh, inv. 302, nr. 8, inkomsten, rubriek 2).
- 272 Op 6-11-1553 werd mr. Willem Woutersz chirurgijn door een schuldeiser aangesproken (ORA, inv. 42, 1553-1554, p. 250-251).
- 273 Op 15-6-1545 eiste het bestuur van het chirurgijngilde dat Wit Wessels van der Goude contributie aan het gilde zou betalen, omdat hij in Leiden dagelijks als barbier werkte (ORA, inv. 42, 1544-1545).
- 274 Op 14-7-1542 werd mr. Wouter Cornelisz chirurgijn uit Den Haag poorter van Leiden (SA I, inv. 22, f. 17v). In 1561 woonde mr. Wouter barbier in het bon Wanthuis (NA, inv. 3.01.03.1330, via MF-RAL, p. 30).
- 275 In de jaren 1497/98-1501/02 woonde Wouter barbier in het bon Gasthuis (SA I, inv. 578, f. 66r; SA I, inv. 581, f. 43r). In 1506/07 was meester Wouter Heynricksz aangesteld als stadschirurgijn (SA I, inv. 586, f. 44r). Op 8-5-1531 eiste 'oude' meester Wouter Henrijkscz chirurgijn zijn arbeidsloon voor een behandeling op (ORA, inv. 42, 1530-1532). Mr. Wouter barbier overleed in 1537/38 (Gh, inv. 302, nr. 62, inkomsten, rubriek 3).
- 276 Mr. Wouter 'de jonge' woonde in 1501/02 in het bon Hogewoerd (SA I, inv. 581, f. 33r). Op 26-5-1531 sprak jonge mr. Wouter Henrijkscz chirurgijn een leverancier aan (ORA, inv. 42, 1530-1532). Op 17-6-1532 werd Alijd, de weduwe van jonge mr. Wouter Hendriksz genoemd en op 13-9-1535 noemde (oude) Wouter Hendriksz (bijlage 2.2, nr. 169) in zijn testament de kinderen van zijn overleden broer 'jonge' mr. Wouter Hendriksz (ORA, inv. 42, 1532-1533; inv. 42, 1535-1536).
- 277 Ijsbrant Heinricxz barbier werd op 15-6-1474 poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 26v). Mr. Ijsbrant barbier woonde in 1515 in het bon Maredorp Rijnzijde (SA I, inv. 1173, nr. 1, Maredorp Rijnzijde, f. 3r).
- 278 Ijsbrant Jansz barbier werd op 23-10-1408 als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 20, f. 31v).
- 279 Op 2-10-1551 sprak apotheker Jacob Bartram jonkvrouw Agniese van Bloemendale meesterse aan, om betaling van bij hem gehaalde 'materialia' (ORA, inv. 42, 1551-1552).
- 280 In 1385 werd Beatrijs *die bloetlaetster* genoemd (De Boer, *Leiden in de Middeleeuwen*, 44).
- 281 Op 21-6-1532 werd Cecilia de meesterse aangesproken om enkele schulden te voldoen (ORA, inv. 42, 1532-1533). NB: Mogelijk was 'Cecilia' een verschrijving, en bedoelde de schrijver 'Cornelie' (bijlage 2.2, nr. 176).
- 282 Op 20-11-1531 eiste de Utrechtse kannunik mr. Jan Beyensz zijn geld terug van jonkvrouw Cornelie meesterse, de vrouw van mr. Cornelis van Hovelen, omdat de medische behandeling die Cornelie hem had gegeven niet was geslaagd (ORA, inv. 42, 1530-1532). Op 29-4-1532 begon een bakker een incasso-procedure om uit de goederen van mr. Cornelis van Hovelen betaling van geleverd brood te krijgen (ORA, inv. 42, 1530-1532).
- 283 Op 18-6-1509 werd Griet de meesterse genoemd in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 284 In 1476/77 kreeg Grietgen *de laetster* geld van het Heilige Geesthuis (HG, inv. 1527, f. 23r).
- 285 In 1415 en 1417 werd Hilleten (Hille) *die bloetlaetster* genoemd (ORA, inv. 50A1, f. 149v, f. 180r; De Boer, *Leiden in de Middeleeuwen*, 44).
- 286 Op 4-8-1536 en op 23-2-1540 eiste het bestuur van het chirurgijngilde dat 'Katrijn van Groningen' (1536) resp. 'Katerijna meesterse wonende op het Pieterskerkhof' (1540), achterstallige contributie aan het gilde zou betalen (ORA, inv. 42, 1536-1537; 1539-1540).
- 287 Op 21-11-1544 was jonkvrouw Marie van der Horst meesterse betrokken bij een rechtszaak en op 12-12-1544 probeerde het St. Ursulaklooster achterstallige huishuur van jonkvrouw Marie van der Horst meesterse te innen (ORA, inv. 42, 1544-1545). NB: Marie van der Horst was mogelijk identiek aan Marie Jansdr (bijlage 2.2, nr. 182).
- 288 Op 2-12-1510 eiste Marie Jansdr betaling voor het meesteren van een man (ORA, inv. 42, 1506-1515). Op 2-12-1538 werd vermeld dat Marie Jansdr, gehuwd met Jan Gerritsz, een medische behandeling had verricht (ORA, inv. 42, 1538-1539). Op 28-3-1544 wilde Pieter Claesz van Haarlem geleend geld

- en mondkosten van het voorgaande jaar verhalen op de bezette goederen van Simon en Marijgen 'diemen zeyt te wesen meesteres vande pocken' (ORA, inv. 42, 1543-1544). NB: Marie Jansdr was mogelijk identiek aan Jonkvrouw Marie van der Horst (bijlage 2.2, nr. 181).
- 289 In 1517/18 deed het klooster Lopsen enkele betalingen aan Neeltgen *die laetster* (Kl, inv. 125, 1517/18).
- 290 Op 24-1-1519 vorderde meesteres Sophie achterstallig arbeidsloon en op 4-3-1519 was Sophie de meesteres betrokken bij een andere rechtszaak (ORA, inv. 42, 1518-1522).
- 291 Op 4-8-1536 eiste het bestuur van het chirurgijns-gilde dat Zweetgen Jansdr op het Steenschuur achterstallige contributie aan het gilde zou betalen (ORA, inv. 42, 1537-1536).
- 292 Op 30-10-1551 was Adriana Adriaensdr het vroedwif als eiseres betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1551-1552).
- 293 Op 21-8-1599 werd Adriaentgen Pietersdr voor één jaar aangesteld als pestvroedvrouw (SA II, inv. 7468, f. 166v-167r; inv. 49, f. 81r-82r).
- 294 Alijdt moer vroedwif woonde in 1497/98 in het bon Hogewoerd (SA I, inv. 578, f. 38r). Op 6-8-1520 was Alijt tvroetwif betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1518-1522).
- 295 Circa 1405 moest vroedvrouw Scoon Alijt vanwege schulden haar huis en erf verkopen (ORA, inv. 50A1, f. 51r, ongedateerde vermelding tussen posten uit 1404 en 1406). Schoon Alijt die vroevrou overleed in 1418 (Ke, inv. 416, f. 57v; Ke, inv. 418, f. 26r; vriendelijke mededeling van B.N. Leverland †).
- 296 Vroedvrouw Alijt Boeyens had in 1468 een vordering op een boedel (ORA, inv. 51B, f. 37r).
- 297 Op 9-12-1527 was Dieuwermoer tvroetwif betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1526-1527). Op 16-3-1528, 20-3-1528 en 20-4-1528 speelde een kwestie rond de achtergelaten goederen van Dieuw Jansdr tvroedwifff (Dieuwermoer) (ORA, inv. 42, 1528-1530).
- 298 Op 5-2-1545 werd Dirckgen Louwerijsdr aangesteld als stadsvroedvrouw (SA I, inv. 384F, f. 21v-22r). In 1573/74 ontving zij voor de laatste keer salaris (SA I, inv. 644, f. 46v).
- 299 Het belastingkohier 1544 noemt Dirckgen Vassendr vroevrouwe, bon Rapenburg (NA, Archief Staten van Holland voor 1572, inv. 275, f. 37r). NB: mogelijk identiek aan Dirckgen Louwerijsdr (bijlage 2.3, nr. 7). De naam Dirckgen Vassendr komt slechts één keer voor, terwijl Dirckgen Louwerijsdr van 1545 tot 1573/74 bijna elk jaar wordt genoemd. 'Vassendr' kan een verschrijving zijn door de opsteller van het belastingkohier.
- 300 Dirckgen Woutersdr werd geboren ca. 1533 (SA II, inv. 49, f. 81r). Op 21-8-1599 werd Dirckgen Woutersdr voor één jaar aangenomen als pestvroedvrouw (SA II, inv. 7468, f. 166rv; inv. 49, f. 81r-82r). In augustus 1600 verzocht Dirckgen Woutersdr vergeefs om verlenging van haar aanstelling (SA II, inv. 49, f. 184v-185r).
- 301 Fye moeder (moer) woonde in 1481 met haar zoon Lambrecht in het bon Rapenburg (NA, Rekrek, inv. 178, f. 74r, inv. 179, f. 39v). Het stadsbestuur gaf op 16-8-1491 aan Fye moeder tvroetwifff onthefing van de bieraccijns voor 2½ vat bier per kwartaal (SA I, inv. 382, f. 302v). Deze accijnsvrijstelling werd ook vastgelegd (tussen 1494-1506) op naam van Fye Jansdr, de vrouw van Jan Pietersz (SA I, inv. 959, tussen f. 3-f. 4). Het St. Catharinagasthuis betaalde tussen 1504 en 1518 een schuld aan Fye Jansdr de meesteres (Gh, inv. 304, laatste folio).
- 302 In 1497/98 woonde Geerte moer in het bon Maredorp Landzijde (SA I, inv. 578, f. 89v). In 1499/00 betaalde het Catharinagasthuis drie groten aan 'Gaerte muer' (Gh, inv. 302, nr. 29, uitgaven, rubriek 13). Deze betaling staat in de rubriek 'algemene uitgaven', niet in de rubriek 'lonen' van het gasthuispersoneel. Wellicht was zij de Geertruid die in 1494/95 als moeder in het pesthuis werkte, zij kan echter ook een vroedvrouw zijn geweest.
- 303 In 1547/48 ontving vroedvrouw Geerte Thijmansdr van het stadsbestuur een wedde (SA I, inv. 628, f. 40v). Op 6-6-1561 was Geerte vroumoers betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1560-1561).
- 304 In 1505/06 overleed Gherijtgen 't vroedwif (SA I, inv. 585, f. 3v).
- 305 In 1469 werd 'Griete 't Vriessche vroetwif' voor een misdrijf vervolgd (De Boer e.a., *Hutspot, haring en wittebrood*, deel 2, 39; ongeannoteerd). In (februari en juli) 1470 had 'Griete dat grote vroedwifff' een vordering op een nagelaten boedel (ORA, inv. 51B, f. 81r).
- 306 In 1497/98 woonde Griete moer in het bon Wollhuis (SA I, inv. 578, f. 29r). Op 29-10-1512 werden Grietgen moers goederen aangeslagen voor huurschulden (ORA, inv. 42, 1506-1515).
- 307 Op 28-9-1556 sprak Grietgen vroumoeder een debiteur aan (ORA, inv. 42, 1556-1557). Het belasting-

- kohier 1561 noemt Griete vroumoeder, bon Wolhuis (NA, inv. 3.01.03.1330, p. 46).
- 308 De belastinglijst van 1497/98 noemt 'Haes moer', bon Overmare Landzijde (SA I, inv. 578, f. 98r). In 1498/99 ontving het St. Catharinagasthuis een legaat van Haes Jacop Willemsz muer (Gh, inv. 302, nr. 28, rubriek testamenten).
- 309 Hillegonda Cornelisdr werd geboren ca. 1556 (SA II, inv. 47, f. 126r). De volkstelling 1581 noemt Hillegont moer (SA II, inv. 1289, f. 202r). In oktober 1601 ontving Hillegonda Cornelisdr vroedvrouw als stadsvroedvrouw een wedde (SA II, inv. 7470, f. 183v).
- 310 Op 2-9-1482 overleed Iete moer (van de Uiterstegracht in Leiden) in het Catharinagasthuis (Gh, inv. 51).
- 311 De volkstelling 1574 noemt Janne muer, bon Maredorp Landzijde (De Boer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 111). Op 13-2-1587 behandelde het stadsbestuur een verzoek om ondersteuning van vroedvrouw Janneken, de weduwe van Jan de Nielees. Zij onderhield op dat moment twee kinderen (SA II, inv. 44, f. 517r). Op 22-2-1604 werd Janneken moer, wonende op het Rapenburg, begraven in de Pieterskerk (SA II, inv. 1313, f. 57v).
- 312 Op 31-1-1541 was Janneken tvroetwijff betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1540-1541).
- 313 Op 11-4-1577 legde Joosgen Cornelisdr vroedvrouw haar eed af als stadsvroedvrouw (SA II, inv. 7448, f. 96v-97r). In 1597/98 ontving vroedvrouw Joosgen Cornelisdr van het stadsbestuur een wedde (SA II, inv. 7467, f. 156v-157r). De stadsrekening over 1598/99 vermeldt dat zij uit Leiden was vertrokken (SA II, inv. 7468, f. 165v).
- 314 Op 5-4-1524 vergaderde de vroedschap over het aanbod van vroedvrouw Kathelijne Dolcx om in Leiden te komen werken. Op 20-9-1524 werd zij voor één jaar aangenomen (SA I, inv. 384A, f. 49r, f. 56r). Zij overleed op 4-1-1539 (SA I, inv. 621, f. 46v).
- 315 In 1497/98 woonde Tryn moeder tvroedwijf in het bon Zevenhuizen (SA I, inv. 578, f. 55v). In 1520 bezat het Catharinagasthuis een rente op een huis op de Voldersgracht van Katrijnmoer 't vroetwijf (Gh, inv. 303, nr. 72).
- 316 Catharina Pietersdr werd geboren ca. 1537 (ONA, inv. 56, f. 19v). Op 26-1-1591 trad Catharina Pietersdr van der Heide vroedvrouw op als getuige voor een notaris (ONA, inv. 56, f. 19v). Idem, op 2-6-1599 (ONA, inv. 63, f. 119r).
- 317 Catrijn Cornelisdr werd geboren ca. 1557 (SA II, inv. 47, f. 126r). In 1576/77 ontving vroedvrouw Catrijn Cornelisdr ruim 13 pond Hollands van het stadsbestuur voor haar diensten (SA II, inv. 7448, f. 97r). In oktober 1601 ontving zij als stadsvroedvrouw een wedde (SA II, inv. 7470, f. 184r).
- 318 In 1544 woonde Coenemoer t'vroetwijf in het bon St. Nicolaasgracht (NA, Archief Staten van Holland voor 1572, inv. 275, f. 57r).
- 319 Hoewel daartoe in februari 1595 door het stadsbestuur uitgenodigd, legde vroedvrouw Laurensgeen geen eed af als stadsvroedvrouw. Zij was, aldus het stadsbestuur, uit Leiden vertrokken (SA II, inv. 47, f. 126r, f. 377v-378r).
- 320 In 1497/98 woonde vroedvrouw Lijsbeth in het bon Vleeshuis (SA I, inv. 578, f. 62r).
- 321 Een vertegenwoordiging van het stadsbestuur beweerde begin 1595 naast andere vroedvrouwen, onder wie vroedvrouw Lijsbeth Aertnsdr (bijlage 2.3, nr. 31), ook vroedvrouw Lijsbeth gecontracteerd te hebben (SA II, inv. 47, f. 126r). Dit blijkt overigens niet uit de stadsrekeningen.
- 322 Lijsbeth Aertnsdr werd geboren ca. 1546 (SA II, inv. 47, f. 126r). Op 13-12-1587 legde Elisabeth Aertnsdr, vroedvrouw een verklaring af over het vaderschap van een kind, zoals zij dat tijdens de bevaling van de kraamvrouw had gehoord (ONA, inv. 52, f. 293v-294r). In oktober 1601 ontving Lijsbeth Aertnsdr als stadsvroedvrouw een wedde van het stadsbestuur (SA II, inv. 7470, f. 183rv).
- 323 Op 16-9-1556 werd Lijsbeth Gerrijtsdr aangesteld als stadsvroedvrouw (SA I, inv. 385, f. 51r). In 1564/65 kreeg Lijsbeth Gerrijtsdr van het stadsbestuur een wedde (SA I, inv. 637, f. 51r).
- 324 De man van vroedvrouw Margriete Wechels werd op 30-7-1463 ingeschreven als poorter (SA I, inv. 21, f. 5r). Op 10 oktober 1473 deed de stad de laatste betaling aan Margriete Wechels van haar wedde (SA I, inv. 549, f. 94v, f. 118v; De Boer, *Netwerk*, 73).
- 325 Op 12-9-1567 kreeg Marijngen vroumoers een boete (ORA, inv. 43E). In 1570 ontving vroedvrouw Marie Cornelisdr een wedde van de stad (SA I, inv. 640, f. 28v). In 1581 woonde vroedvrouw Maritgen moer in het bon Kerkvierendeel (SA II, inv. 1289, f. 170r).

- 326 Op 31-10-1530 werd Marijtgen moeder van twee kinderen genoemd in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1530-1532). In 1536 werd zij Marie respectievelijk Maritgen Scamer de Meesen weduwe genoemd (SA I, inv. 384D, f. 12v; SA I, inv. 619, f. 63v). In oktober 1537 gooide een man bij Marijtgen twee kinderen de ramen in (ORA, inv. 4H, f. 138v).
- 327 Op 8-7-1539 nam de vroedschap vroedvrouw Marijtgen Adriaensdr uit Den Haag aan als stadsvroedvrouw (SA I, inv. 384D, f. 63rv). Marijtgen Adriaensdr overleed op 1-4-1559 (SA I, inv. 630, f. 44r).
- 328 Marijtgen Cornelisdr werd geboren ca. 1569 (ONA, inv. 156, akte 86). Op 9-4-1599 stelde het stadsbestuur Marijtgen Cornelisdr aan als stadsvroedvrouw (SA II, inv. 7469, f. 193rv). In juli 1601 ontving Marijtgen Cornelisdr een wedde als stadsvroedvrouw (SA II, inv. 7470, f. 184rv).
- 329 Op 11-1-1557 sprak een crediteur Maximiliana 't vroedwif aan (ORA, inv. 42, 1556-1557). Op 5-9-1565 ontving het Onze Lieve Vrouwegasthuis een legaat van Maximiliana (Gh, inv. 966, nr. 10).
- 330 Rusgen Tonisdr werd geboren ca. 1557 (ONA, inv. 21, akte 115). Rusgen Tonisdr legde op 13-6-1593 bij een notaris een verklaring af (ONA, inv. 21, akte 115). In augustus 1600 verlengde het stadsbestuur de aanstelling van Rusgen Tonisdr als pestvroedvrouw met een jaar (SA II, inv. 49, f. 179r).
- 331 In 1497/98 woonde Schalck moeder in het bon Overmare Landzijde (SA I, inv. 578, f. 97v).
- 332 Truye vroedvrouw woonde in 1497/98 en 1498/99 in het bon Burchtstreng (SA I, inv. 578, f. 69r; SA I, inv. 579, f. 45v).
- 333 Yde Jacobsdr werd geboren ca. 1533 (ONA, inv. 52, f. 293v-294r). Op 5-8-1565 stelde de vroedschap Yde Jacobsdr vroedvrouw aan als stadsvroedvrouw (SA I, inv. 386, f. 16r). Yde Jacobsdr overleed op 9-1-1599 (SA II, inv. 7468, f. 165r).
- 334 In januari 1483 overleed Zoete moeder uit Leiden in het St. Catharinagasthuis (Gh, inv. 51).
- 335 In 1497/98 woonde Zwaan moeder in het bon Overmare Landzijde (SA I, inv. 578, f. 96r).
- 336 Op 25-4-1463 erkende Aelbrecht Maes een schuld (SA I, inv. 1797, regest 7444). Op 2-1-1487 werden schulden van Aelbrecht Maes apotheker geregistreerd (ORA, inv. 51C, f. 53r).
- 337 Christiaan Porret leefde van 1554-1627 (Jelgersma, *Lotgevallen apothekersleerling*, 67-69). Christiaan Perret, afkomstig uit Parijs, werd op 15-12-1582 als poorter ingeschreven (SA I, inv. 22, f. 83v). Het belastingkohier 1583 noemt Christiaan Porret apotheker, bon Gasthuis (SA II, inv. 472, f. 144r-151v, daarbinnen f. 22r). Idem, het belastingkohier 1600 (SA II, inv. 3989, f. 29v).
- 338 Op 25-1-1536 werden huwelijkse voorwaarden opgemaakt voor het huwelijk van Claes Cornelisz apotheker met Geertgen Huygensdr (Wk, inv. 1107c). Claes Cornelisz apotheker overleed in 1586 (Bosman-Jelgersma, *Inventaris Leidse apotheek*, 51).
- 339 In september 1382 stond Dirk Poes Jansz van Leiden borg voor Colaart (SA I, inv. 19, f. 59r). In januari 1386 belendde Colaart een huis in de Maarmanssteeg (HG, inv. 428, f. 57v). Op 31-10-1404 werd Colaart Jacopsz poorter (SA I, inv. 20, f. 18r). Hij leefde wellicht nog in 1426/27, toen zijn huis in de Kerkesteeg werd genoemd (Gh, inv. 334, nr. 39, f. 2v). Vriendelijke mededeling van E.T. van der Vlist.
- 340 Cornelis apotheker leverde in 1493/94 papier aan de stad (SA I, inv. 576, f. 48v). Op 18-10-1540 maakten Cornelis Claesz apotheker en zijn vrouw een testament (ORA, inv. 76A-1, f. 309r). In 1542/43 ontving het weeshuis een legaat van Cornelis apotheker (HG, inv. 1585, rubriek testamenten).
- 341 De rekening van het St. Catharinagasthuis over 1453/54 noemt Dirc Aerntsz apotheker (Gh, inv. 334, nr. 52, f. 73v). Dirc Aerntsz apotheker had op 12-7-1462 een recht op een boedel (ORA, inv. 51A, f. 160r).
- 342 Op 3-4-1560 werd Dirc Baernts apotheker ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 22, f. 51r). Op 8-3-1584 trad Dirc Baernts apotheker op als voogd voor zijn vrouw Aefgen Heijen (SA II, inv. 44, f. 269r). Op 27-3-1593 verkocht Aefgen Heijendr, de weduwe van Dirck Baernts apotheker, hun huis in het bon Wolhuis (SA II, inv. 6611, f. 93r).
- 343 Dirck Cornelisz apotheker werd op 29-7-1557 veroordeeld voor een overtreding bij de productie van laken (ORA, inv. 4I, f. 34v). Dirck Cornelis Claesz apotheker overleed op 25-12-1562 (SA I, inv. 635, f. 60r).
- 344 Op 13-6-1530 was Frans Wiggersz apotheker partij bij een arbeidsconflict (ORA, inv. 42, 1528-1530). Het belastingkohier 1557 noemt mr. Frans Wiggersz (mr. Frans apotheker) (SAI, inv. 992, f. 86v, f. 98v). Hij overleed voor 9-8-1559, toen zijn weduwe Heyltgen Jorisdr werd genoemd (ORA, inv. 85+1, 1559-1561).
- 345 Op 4-7-1447 werd de apotheek van Gerrit Hugenz genoemd (Wk, inv. 113A, p. 88). In 1468 verkocht

- Gerijt Hugenz apotheker een huis met tuin aan de Rijndijk (Gh, inv. 1413, regest 1784).
- 346 Hendrik Cornelisz maakte op 12-7-1543 huwelijkse voorwaarden op voor zijn huwelijk met Cornelia Dirck Pietersdr, en bracht daarbij zijn apotheek in (ORA, inv. 76B, nr. 165). Op 25-6-1554 was Heijnrick Cornelisz apotheker partij bij de verkoop van twee huisjes (DeBlécourt/Wijs, *Kenningboek 1553-1570*, 14). Hij overleed voor 30-10-1556, toen zijn weduwe Neeltgen Dirckdr werd genoemd (ORA, inv. 42, 1556-1557).
- 347 De Leidse apotheker Jacob leverde op 3-12-1468 geneesmiddelen aan de deken van Voorne (De Moor, *Leeuwenhorst*, 277-278).
- 348 Apotheker Jacob Bartram werd op 15-7-1530 als poorter van Leiden ingeschreven (SA I, inv. 21, f. 168v). Op 1-9-1553 trad apotheker Jacob Bartram op in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1553-1554, p. 87). Op 14-8-1554 bracht zijn dochter Helena Jacob Bartramsdr bij haar huwelijk een apotheek in. Jacob trad niet op als getuige, kennelijk was hij al overleden (Wk, inv. 436a). Het belastingkohier 1557 noemt de weduwe van Jacop apotheker (SA I, inv. 992, f. 38v, f. 39r).
- 349 Op 27-3-1528 sprak een vrouw Jacop Jacobsz apotheker in rechte aan, omdat hij bij haar een kind had verwekt (ORA, inv. 42, 1528-1530).
- 350 Het belastingkohier 1588 noemt Jacob Pietersz apotheker, bon Zevenhuizen (SA II, inv. 3982, f. 31r). In 1599 werd hij Jacob Pietersz Onderwater genoemd (SA II, inv. 49, f. 82r). Op 13-6-1603 werd Jacob Pietersz apotheker in de Pieterskerk begraven (SA II, inv. 1313, f. 41r).
- 351 Jan Artus Honius werd ca. 1547 geboren (ONA, inv. 50, f. 56v). Op 27-6-1571 werd mr. Jan Artus Hovius ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 22, f. 68r). Op 31-12-1601 betaalde het St. Catharinagasthuis mr. Jan Artus voor het leveren van geneesmiddelen (Gh, inv. 302, 1601, f. 84r). Mr. Jan Artus werd tussen 22 en 29 maart 1602 in de Pieterskerk begraven (SA II, inv. 1313, f. 21r). NB: zijn naam komt als Honius en, minder vaak, Hovius voor.
- 352 Op 29-1-1466 werden de weeskinderen van wijlen Jan Dirckx apotheker genoemd (Wk, inv. 113A, p. 78).
- 353 Op 22-2-1558 stond Jan Pietersz apotheker borg (ORA, inv. 82A). In 1573/74 kocht het St. Catharinagasthuis bij Jan Pietersz van der Heyden specerijen en 'materialen' (Gh, inv. 302, nr. 98, f. 63r). De volkstelling 1574 vermeldt Jan Pietersen apotheker, bon Wanthuis (DeBoer/Van Maanen, *Leiden in 1574*, 31).
- 354 Joost Heijnricxz apotheker werd op 21-2-1470 ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 15v). Het St. Catharinagasthuis en het weeshuis ontvingen in 1501/02 legaten van Joost apotheker (Gh, inv. 302, nr. 31, rubriek testamenten; HG, inv. 1547, inkomsten, rubriek 3).
- 355 Lambert Jheronimusz apotheker, woonplaats Leiden, ging op 6-9-1591 in ondertrouw met Sara Caspers Coolhaes uit Leiden (DTB Leiden, inv. 2, f. 160r).
- 356 Lourys de apotheker verstrekte in 1508 een lening aan de stad (SA I, inv. 587, f. 23r). Louwerijs Louwerijsz apotheker huurde vanaf 17-11-1516 voor vijf jaar de wijnkraan (SA I, inv. 597, f. 3r). Op 9-3-1526 werd de weduwe van Lauris apotheker genoemd (ORA, inv. 42, 1526-1527).
- 357 Op 6-5-1556 trad Mees Cornelisz apotheker op als voogd voor zijn moeder (ORA, inv. 73, f. 102v). Op 25-5-1584 regelde Mees Cornelisz apotheker voor een notaris een zaak voor zijn broer, de apotheker Claes Cornelisz (ONA, inv. 12, akte 148). Op 25-2-1598 was Mees Cornelisz apotheker al overleden (ONA, inv. 26, akte 30).
- 358 Pieter Adriaensz van der Heyden werd in 1506/07 ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 586, f. 1r). Pieter Adriaensz apotheker was op 18-8-1544 betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1543-1544). Op 17-8-1547 werd Machteld Cornelisdr, de weduwe van Pieter Adriaensz van der Heyde apotheker, genoemd (Van der Waag, *Grote Bewijzen B*, 55-56).
- 359 Het belastingkohier 1544 vermeldt Pieter Claesz apteker appelcoper, bon Wanthuis (NA, Archief Staten van Holland voor 1572, inv. 275, f. 9rv). Op 4-12-1553 trad Kerstijna, de weduwe van Pieter Claesz appelcopers, op als beheerder van de nagelaten goederen van Pieter Claesz (ORA, inv. 42, 1553-1554, p. 318).
- 360 Op 14-8-1554 maakten Pieters Jansz apotheker en Helena Jacob Bartramsdr huwelijkse voorwaarden op. Helena bracht een in de Nieuwsteeg gelegen apotheek in, kennelijk het bedrijf van haar overleden vader Jacob Bartram (bijlage 2.4, nr. 13) (Wk, inv. 436a; vriendelijke mededeling A. van der Tuijn). Het belastingkohier 1588 noemt Pieter Jansz apotheker, bon Zevenhuizen (SA II, inv. 3982, f. 31r). Op 11-

- 10-1590 werden de erfgenamen van Pieter Jansz apotheker genoemd (SA II, inv. 46, f. 19rv).
- 361 Op 8-10-1503 maakte Wigger Joostenz huwelijkse voorwaarden op (*Leidenaars voor de Grote Raad*, 85-86). Het weeshuis ontving in 1541/42 een legaat van Wigger Joostenz apotheker (HG, inv. 1584, rubriek testamenten). Op 15-6-1543 was Lijsbeth, de weduwe van Wigger Joostenz apotheker, betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1543).
- 362 De stadsrekening over 1596/97 noemt Willem Dircxz de Jonge apotheker (SA II, inv. 7466, f. 514r). Idem het belastingkohier 1600, bon Wanthuis (SA II, inv. 3989, f. 4r). NB: mogelijk was hij (ook) kruidenier (zie hoofdstuk 7, p. 208-209).
- 363 De volkstelling 1581 noemt Willem Dircxz Visscher apotheker, bon Wanthuis (SA II, inv. 1289, f. 11v). Willem Dircxz Visscher overleed op 3-11-1598 (Wk, inv. 783ff, f. 3r).
- 364 Willem Gerijtsz apotheker werd op 3-1-1475 ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 28r). Hij overleed in 1506/07 (SA I, inv. 586, f. 2r).
- 365 In 1447 had Willem van Gulic een vordering op een boedel (ORA, inv. 51A, f. 16r). Op 18-8-1449 overleed de weduwe van apotheker Willem van Gulic (Ke, inv. 416, f. 111v; Ke, inv. 418, f. 84r).
- 366 Op 15-9-1450 werd Ijsbrant Heijnricxz apotheker ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 20, f. 106r). Ijsbrant Heijnricxz overleed op 3-5-1479 (Wittop, *Compendium*, 32; volgens bord Jeruzalemgangers in het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden).
- 367 Het belastingkohier 1573 noemt Adriaen Cornelis Willemsz kruidenier, bon Gasthuis (SA I, inv. 1346a, p. 24). Hij werd in 1574 Adriaen de Milde kruidenier genoemd (SA I, inv. 679, deel 1, f. 7r). Het belastingkohier 1576 noemt Adriaen Cornelisz de Milde, bon Gasthuis (SA II, inv. 3971, f. 12v).
- 368 Op 23-4-1582 legde Aelbert Cornelisz kruidenier, wonende in Leiden, bij een notaris een verklaring af (ONA, inv. 10, akte 89).
- 369 Andries Claesz apotheker ging op 18-6-1575 in ondertrouw met Margriete Claesdr (DTB Leiden, inv. 1, f. 4r). De belastingkohieren 1581 en 1583 vermelden Andries Claesz kruidenier, bon Vleeshuis (SA II, inv. 3504, f. 14r; SA II, inv. 472, f. 144r-151v, daarbinnen f. 15r). Op 22-10-1585 trad Andries Claesz cruydenier op voor een notaris (ONA, inv. 50, f. 198r). NB: mogelijk was hij (ook) apotheker (zie hoofdstuk 7, p. 208-209).
- 370 Anthoni van der Bosch werd geboren ca. 1543 (ONA, inv. 27, akte 169). Op 15-10-1599 legde Anthoni van den Bosch kruidenier, wonende in Leiden, bij een notaris een verklaring af (ONA, inv. 27, akte 169). Het belastingkohier 1600 vermeldt Anthoni van den Bosch kruidenier, bon Maredorp Landzijde (SA II, inv. 3989, f. 107v).
- 371 Cornelis Cornelisz Goes werd geboren ca. 1549 (ONA, inv. 59, f. 67v). Op 14-11-1580 kocht Cornelis Cornelisz Goes kruidenier een huis op de Nieuwe Rijn (ORA, inv. 67H, f. 169rv). Het belastingkohier 1600 vermeldt Cornelis Cornelisz Goes kruidenier, bon Wanthuis (SA II, inv. 3989, f. 4r).
- 372 Op 27-11-1555 verkocht Cornelis Dircxz kruidenier een huis (ORA, inv. 73, f. 98v). Op 10-2-1593 trad Cornelis Dircxz kruidenier bij een notaris op als voogd (ONA, inv. 21, akte 35). Op 8-10-1597 verscheen Stijntgen Willeboortsdr, de weduwe van Cornelis Dircxz kruidenier, voor een notaris (ONA, inv. 68, akte 43).
- 373 Cornelis de kruidenier woonde in 1501/02 in het bon Gasthuis (SA I, inv. 581, f. 43r). Cornelis Jansz kruidenier was op 13-9-1508 en 6-5-1538 partij in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1506-1515; inv. 42, 1537-1538).
- 374 Donaes Ruwaert kocht in 1600 een huis in het bon Over 't hof (SA II, inv. 6613, f. 356r). Het belastingkohier 1600 vermeldt Donaes kruidenier, bon Over 't hof (SA II, inv. 3989, f. 2v).
- 375 Het belastingkohier 1600 vermeldt Gerijt Andriesz Tromper kruidenier, bon Wanthuis (SA II, inv. 3989, f. 3r).
- 376 Ghijsbrecht Dircksz kruidenier was op 20-4-1543 partij in een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1542-1543). In 1597 ontving het weeshuis een legaat van Ghijsbrecht Dircksz kruidenier (HG, inv. 1632, rubriek testamenten).
- 377 Jan Egberts kruidenier stond op 16-3-1518 borg voor een nieuwe poorter (SA I, inv. 21, f. 146v).
- 378 Op 3-3-1541 werd Jan Gerijtsz van Haerlem specerijman poorter van Leiden (SA I, inv. 22, f. 13v; SA I, inv. 623, f. 1v). Op 12-9-1544 was Jan Gerijtsz kruidenier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1543-1544).

- 379 Het belastingkohier 1600 vermeldt Joris Christiaensz kruidenier, bon Wanthuis (SA II, inv. 3989, f. 5v).
- 380 Op 13-2-1542 was Lambrecht Jansz kruidenier betrokken bij een rechtszaak (ORA, inv. 42, 1541-1542). In 1552 vluchtte Lambrecht Jansz kruidenier om geloofsredenen uit Leiden (Knappert, *Hervorming Leiden*, 199-200). NB: hoewel hij in de belastinglijst 1544 als Lambrecht Jansz *apotheker* staat, is hij in bijlage 2.5 opgenomen als kruidenier (zie hoofdstuk 7, p. 208).
- 381 Op 17-3-1598 trad Matheus de Hoest van Antwerpen, residerende in Leiden, op voor een notaris (ONA, inv. 62, f. 61v-62r). Het belastingkohier 1600 vermeldt Matheus de Hoest kruidenier, bon Wolhuis (SA II, inv. 3989, f. 11r).
- 382 Op 22-1-1527 werd Pouwels Jansz kruidenier ingeschreven als poorter van Leiden (SA I, inv. 21, f. 164v). Op 3-3-1561 werden de erfgenamen van Pouwels Jansz kruidenier genoemd (ORA, inv. 42, 1560-1561).
- 383 Op 22-6-1595 en 13-4-1599 legde Robert Comans kruidenier, wonende in Leiden, een verklaring af bij een notaris (ONA, inv. 59, akte 144; ONA, inv. 27, akte 57). Het belastingkohier 1600 noemt Robert Comans, bon Nieuwland (SA II, inv. 3989, f. 57r).
- 384 Sebastiaan Cornelisz, een kruidenier uit Amsterdam, verkocht in 1536 kruiden en oliën op de Leidse markt (ORA, inv. 42, 1536-1537, 24-7-1536).
- 385 Het belastingkohier 1581 vermeldt Willem Jacobsz kruidenier, bon Wanthuis (SA II, inv. 3504, f. 1v). Willem Jacobsz van der Heyde kruidenier woonde in 1601 op de Vismarkt, bon Wanthuis (Moerman, I.W.L., 'De Vismarkt', in: *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 95-112, aldaar 109).

Literatuur

- Abels e.a., P.H.A.M. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum, 2002).
- Ackerknecht, E.H., *A Short History of Medicine* (Baltimore/London, 1992; zesde druk).
- Andel, M.A. van, 'Plague regulations in the Netherlands', *Janus. Archives internationales pour l'Histoire de la Médecine et la Géographie Médicale* 21 (1916) 410-444.
- Andel, M.A. van, 'De chirurgijn in dienst der justitie', *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde* 12 (1932) 90-94.
- Andel, M.A. van, *Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers. De chirurgijngilden en de praktijk der heilkunde (1400-1800)* (Amsterdam, 1941).
- Annotatiunculæ aliquot Cornelii Petri Leydeni physici in quattuor libros Dioscoridis Anazarbei* (Antwerpen, 1533).
- Arrizabalaga, J., Henderson, J., French, R., *The Great Pox. The French Disease in Renaissance Europe* (New Haven/London, 1997).
- Backer, C. De, 'Maatregelen tegen de pest te Diest in de vijftiende en zestiende eeuw', in: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999) 183-209.
- Backer, C.M.E. De, *Farmacie te Gent in de late middeleeuwen. Apothekers en receptuur* (Hilversum, 1990).
- Bailly, M.C. le, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum, 2001).
- Baker, B.J., Armelagos, G.J., 'The origin and antiquity of syphilis. Paleopathological diagnosis and interpretation', *Current Anthropology* Vol. 29 No. 5 dec 1988, 703-720; comments and reply 720-737.
- Banga, J., *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland* (Leeuwarden, 1868; facsimilé-uitgave Schiedam, 1975).
- Bangs, J.D., 'Andries Salomonsz., a converted "Rabbi and Doctor" in Leiden (1553-1561)', in: *Jewish Social Studies*, Vol. 40, No. 3/4 (Summer-Autumn 1978) 271-286.
- Bangs, J.D., *Cornelis Engebrechtsz.'s Leiden. Studies in Cultural History* (Assen, 1979).
- Beek, H.H., *Waaanzin in de Middeleeuwen* (Haarlem, 1969).
- Bejczy, I., 'Het christelijk humanisme van Juan Luis Vives', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1999-2000* (2001) 19-29.
- Benedictow, O.J., *The Black Death, 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge, 2004).
- Berg, B. van den, *De Pieterskerk in Leiden* (Utrecht, 1992).

- Beukers, H., 'Clinical Teaching in Leiden from Its Beginning until the End of the Eighteenth Century', *Clio Medica* Vol. 21 (1987-1988) numbers 1-4, 139-152.
- Bik, J.G.W.F., *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Assen, 1955).
- Blécourt, A.S. de, Wijs, J.J.A., *Kenningboek der stad Leiden 1553-1570*, Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, derde reeks, no. 6 (Utrecht, 1936).
- Blécourt, W. de, Frijhoff, W., Gijswijt-Hofstra, M. (red.), *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twintigste eeuw* (Hilversum, 1993).
- Blécourt, W. de, Huisman, F., Velden, H. van der, 'De medische markt in Nederland, 1850-1950', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 25 (1999) nr. 4, 361-382.
- Bloch, I., *Der Ursprung der Syphilis. Eine medizinische und kulturgeschichtliche Untersuchung*, I+II (Jena, 1901, 1911).
- Blockmans e.a., W.P., 'Tussen crisis en welvaart: sociale veranderingen 1300-1500', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 4 (Bussum, 1980) 42-86.
- Blockmans, W.P., 'The social and economic effects of plague in the Low Countries 1349-1500', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 58 (1980) 833-863.
- Blockmans, W.P., *De herleving van de Middeleeuwen* (Leiden, 1988).
- Blockmans, W., Hoppenbrouwers, P., *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam, 2002).
- Blok, P.J. (red.), *Leidsche rechtsbronnen uit de Middeleeuwen*, Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oude vaderlandsche recht, eerste reeks, nr. 6 ('s-Gravenhage, 1884).
- Blok, P.J., 'De tijd der stichting van het Catharijnegasthuis te Leiden', in: *Handelingen en mededelingen van de maatschappij der Nederlandsche letterkunde 1907-1908* (Leiden, 1908) 129-132.
- Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad, deel I: De Middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1919-1920; 2e druk).
- Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad, deel II: Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijkse heerschappij* ('s-Gravenhage, 1912; 2e druk).
- Bloys van Treslong Prins, P.C., *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Zuid-Holland*, deel IIa (Utrecht, 1922).
- Boekenoogen, G.J., 'Namen en wapens van Leidse chirurgijns', in: *Leidsch Jaarboekje* 21 (1927-1928) 78-101.
- Boer, D.E.H. de, 'De verhouding Leiden-Rijnland. Veranderingen in een relatie 1365-1414', in: *Economisch en sociaal historisch jaarboek* 38 (1975) 48-72.
- Boer, D.E.H. de, *Graafen grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ca. 1345 en ca. 1415* (Leiden, 1978).
- Boer, D.E.H. de, 'Het St. Stevenshofje tot het einde van de 18e eeuw', *Leidse hofjes* (73-79) 73, deel 2, 25-37.
- Boer e.a., D.E.H. de, 'Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun misdaad en straf', in: Boer e.a., D.E.H. de (red.), *Hutspot, haring en wittebrood*, deel 2 (Leiden, 1981).
- Boer, D.E.H. de, Luyendijk-Elshout, A.M., 'Tien eeuwen Leiden, Leienaars en hun ziekten', in: Boer e.a., D.E.H. de (red.), *Hutspot, haring en wittebrood*, deel 12 (Leiden, 1981).

- Boer, D.E.H. de, 'Te meysteren als si wat seers hadden', *Fibula* 22 (1981) afl. 3, 11-16.
- Boer, D.E.H. de, "'Te Vongelinc geleit". Sociale en economische problemen in Leiden aan het eind van de middeleeuwen', in: Boer, D.E.H. de (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Leiden, 1982) 7-22.
- Boer, D.E.H. de, 'Het Leids medisch "netwerk" omstreeks 1465', in: *Leids Jaarboekje* 76 (1984) 60-76.
- Boer, D.E.H. de, Van Maanen, R.C.J., *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden, 1986).
- Boer, D.E.H. de, 'Trecker, treckt met goe couragie'. Een systematische uitgave van het trekingsregister van de Leidse loterij van 1596 (interne publicatie RU Leiden, 1989; RAL, Bibliotheek, nr. LB 72413-4 foliodeel).
- Boer, D.E.H. de, 'Leiden in de Middeleeuwen', in: Moes, J.K.S., Vries, B.M.A. de (red.), *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht, 1991) 33-45, 198-200.
- Boer, D. de, Bostoen, K., 'Sorte non sorte. De deelname van de Leidse elite aan de Gasthuisloterij in 1596', in: Jongste, J. de, Roding, J., Thijs, B. (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1999) 218-241.
- Boer, D. de, 'Met de slee door het ijs en andere wonderen', in: Graaf, C. de, Netiv, A. (red.), *Erudiete overpeinzingen. Bijdragen over de stad en zijn omgeving bij het afscheid van Rudi van Maanen* (Leiden, 2006) 28-33.
- Boer, D.E.H. de, 'De ontдорping van de stad. Leiden rond 1300', in: *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 33-61.
- Boesman, Th., *De examens in de chirurgijngilden* (Utrecht, 1942).
- Bos e.a., K.I., 'A draft genome of *Yersinia pestis* from victims of the Black Death', *Nature* 478 (27 October 2011) 506-510.
- Bosman-Jelgersma, H.A., *Vijf eeuwen Delftse apothekers, een bronnenstudie over de geschiedenis van de farmacie in een Hollandse stad* (Amsterdam, 1979).
- Bosman-Jelgersma, H.A., 'De lotgevallen van een apothekersleerling in het 17de-eeuwse Leiden', in: *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 62-81.
- Bosman-Jelgersma, H.A., 'Dirck Cluyt, de eerste Leidse hortulanus', in: *Leids Jaarboekje* 83 (1991) 75-88.
- Bosman-Jelgersma, H.A., 'De inventaris van een Leidse apotheek uit het jaar 1587', in: *Leids Jaarboekje* 86 (1994) 51-68.
- Bosman-Jelgersma, H.A., 'Pieter van Foreest en de paracelsisten', in: *Petrus Forestus Medicus* (z.p, z.j., [1996]) 324-329.
- Bosman-Jelgersma, H.A., 'De stichting van de Leidse universiteit', in: *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 125-128.
- Bostoen, K., *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum, 2009).
- Brand, H., 'A medieval industry in decline. The Leiden drapery in the first half of the sixteenth century', in: Boone, M., Prevenier, W. (red.), *Drapery production in the late medieval Low Countries. Markets and strategies for survival (14th-16th centuries)* (Leuven/Apeldoorn, 1992) 121-147.
- Brand, H., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn, 1996).

- Brand, A.J., 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 113-149.
- Brand, H., 'Een pre-industriële samenleving onder spanning. Leiden rond 1500', in: *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 94-120.
- Bridson, E., 'The English "sweate" (Sudor Anglicus) and Hantavirus pulmonary syndrome', *British Journal of Biomedical Science* 58 (2000) 1-6.
- Brinkman, H., *Dichten uit liefde. Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum, 1997).
- Buisman, J., Engelen, A.F.V. van (red.), *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 3, 1450-1575* (Franeker, 1998).
- Burgers, J.W.J., Dijkhof, E.C. (red.), *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287* (Hilversum, 1995).
- Burri, R., *Die delfter Pest von 1557 nach den Beobachtungen von Petrus Forestus* (Zürich, 1982).
- Cantor, N.F., *In the Wake of the Plague: The Black Death and the Europe it made* (New York, 2001).
- Carasso-Kok, M. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Een stad uit het niets. Tot 1578* (Amsterdam, 2004).
- Catti aborigenes Batavorum, dat is: De Katten, de voorouders der Batavieren, ofte de twee Katwijken*, tweede vermeerderde druk, uitgegeven door mr. P. van der Schelling (Leiden/Amsterdam, 1745; 1e druk Leiden, 1697).
- Coerbergh van den Braak, A.J., *Meer dan zes eeuwen Leids Gymnasium* (Leiden, 1997; 2e druk).
- Cohen, H., *Bijdrage tot de geschiedenis der geneeskruidcultuur in Nederland* (Rotterdam, 1927).
- Cohn Jr., S.K., *The Black Death Transformed. Disease and Culture in Early Renaissance Europe* (Londen, 2002).
- Cordfunke, E.P.H., Hugenholtz, F.W.N., Sierksma, K. (red.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen, 1988).
- Creighton, C., *History of Epidemics in Britain* (Cambridge, 1894).
- Cronijck van Zeelandt eertydts beschreven door d'Heer Johan van Reygersbergen, nu verbeterd ende vermeerderd door Marcus van Boxhorn* (Middelburg, 1644, tweede druk; oorspronkelijke uitgave 1551).
- Daelemans, F., 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *AAG-bijdragen* 9 (1975) 137-216.
- Daems, W.F., *Boec van medicinen in Dietsche. Een Middelnederlandse compilatie van medischfarmaceutische literatuur* (Leiden, 1967).
- Damen, M.J.M., 'Geven door te schenken. De functie van wijngeschenken in Leiden (14de-16de eeuw)', *Holland. Historisch Tijdschrift* 38 (2006) 271-288.
- Delva, A., *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen, met uitgave van het Brugse Liber Trotula* (Brugge, 1983).
- Dillen, J.G. van, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam, eerste deel, 1512-1611*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 69 ('s-Gravenhage, 1929).
- Dols, M.W., *The Black Death in the Middle East* (Princeton, 1977).

- Dongen, J.A. van, 'De Incunabelen en Postincunabelen in de Bibliotheek van de Maatschappij (XVII)', *Medisch Contact* 21 (1966) nr. 4, 84-85.
- Drogendijk, A.C., *De verloskundige voorzieningen in Dordrecht van 1500 tot heden* (Amsterdam, 1935).
- Dijkstra, M.F.P., Brandenburgh, C.R. (red.), *Bodemonderzoek en bouwhistorie in Leiden 1, Leiden – Aalmarktsschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St. Catharinagasthuis* (Leiden, 2010).
- Ebbing Wubben, S., *Leven als doodverklaarden. Leprozenzorg in Europa (500-1800)* (Zeist, 1993).
- Eeghen, I.H. van (red.), *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) prior van Stein*, eerste deel, Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, vierde serie, nr. 5 (Groningen, 1959).
- Egmond, F., 'Limits of Tolerance: Justice and Anti-Semitism in a Sixteenth-Century Dutch Town', *Jewish History*, volume 8, numbers 1-2 (1994) 73-94.
- Ekkart, R.E.O., 'Een Leidse loterijkaart uit de zestiende eeuw', in: *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 112-122.
- Engels, M.-C., *Haagse gasthuizen door de eeuwen heen. Het St. Nicolaasgasthuis, het Sacramentsgasthuis, het Oude Mannengasthuis nader bekeken* (Den Haag, 2004).
- Engels, M.-C., 'Sociale en medische zorg', in: Smit, J.G. (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 1, Vroegste tijd tot 1578* (Zwolle, z.j. [2004]) 181-214.
- Essed, W.F.R., *Over den oorsprong der syphilis. Een kritisch-historische-epidemiologische studie tevens ontwerp eener nieuwe theorie* (Amsterdam, 1933).
- Everdingen e.a., J.J.E. van, *Pinkhof geneeskundig woordenboek* (Houten, 2006).
- Faber, J.A., *Dure tijden en hongersnoden in preïndustrieel Nederland* (Amsterdam, 1976).
- Fabrega Jr, H., 'Psychiatric Stigma in the Classical and Medieval Period: A Review of the Literature'. *Comprehensive Psychiatry*, vol. 31, no. 4 (1990) 289-306.
- Fabricius, J., *Syphilis in Shakespeare's England* (Londen, 1994).
- Fockema Andreae, S.J., 'Een Hollandsche grondheerlijkheid (Valkenburg)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 13 (1934) 437-448.
- Fokker, A.A., 'De syphilis in de Nederlanden', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 5 (1861) 451-472.
- Foreest, Pieter van, *Opera Omnia (Observationum et curationum medicinalium ac chirurgicarum libri XLIII)* (Frankfort, 1634).
- Frijhoff, W.Th.M., "'Non satis dignitatis ...". Over de maatschappelijke status van geneeskundigen tijdens de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 379-406.
- Frijhoff, W., Nusteling, H., Spies, M. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum, 1998).
- Frijhoff, W., Prak, M. (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld. 1578-1650* (Amsterdam, 2004).
- Fruin, R. (red.), *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vriesland om daerna te reguleeren de nyeuwwe schiltalee, gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden, 1866).
- Fruin, J.A., Pols, M.S. (red.), *Het rechtsboek van Den Briel beschreven in vijf tractaten door*

- Jan Matthijssen*, Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandse recht, eerste reeks, no. I ('s-Gravenhage, 1880).
- Gent, M.J. van, 'Hoeken en Kabeljauwen in Leiden 1477-1481. Een nieuw overzicht', in: *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 35-61.
- Getz, F., 'Black Death and the silver lining: meaning, continuity and revolutionary change in histories of mediaeval plague', *Journal of the History of Biology* 24 (1991) 265-289.
- Geyl, A., 'Bijdrage tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs in Leiden in de 2de helft der 16de eeuw', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 55 II (1911) 824-832.
- Geyl, A., 'Beschouwingen en mededeelingen over vroedvrouwen uit de 15de tot en met de 18de eeuw', *Medisch Weekblad* (1911) 2-131 (overdruk in: RAL, Bibliotheek, nr. LB 30175 portefeuille).
- Gottfried, R.S., *Epidemic disease in Fifteenth Century England. The Medical Response and Demographic Consequences* (Leicester, 1978).
- Gouron, M. (red.), *Matricule de l'université de médecine de Montpellier* (Genève, 1957).
- Green, M.H., *Women's Healthcare in the Medieval West: Texts and Contexts* (Aldershot, 2000).
- Greilsammer, M., 'The midwife, the priest, and the physician: the subjugation of midwives in the Low Countries at the end of the Middle Ages', *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 21:2 (1991) 285-329.
- Grendel, E., *De ontwikkeling van de artsenijsbereidkunde in Gouda tot 1865* (Gouda, 1957).
- Groenveld, S., '*Van vyanden und vrienden bedroevet*'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*, 3 Oktoberlezing (Den Haag, 2001).
- Groenveld, S., Jongste, J.A.F. de, 'Bestuur en beleid', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2002) 54-83.
- Groenveld, S., 'Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse Opstand, 1566-1574', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 201-211.
- Haan, S.W.M.A. den, *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme wees- en kinderbuis te Leiden 1334-1979* (Leiden, 1990).
- Hamaker, H.G., *De Middeneeuwse keurboeken van de stad Leiden* (Leiden, 1873).
- Hartog, E. den, Veerman e.a., J. (red.), *De Pieterskerk in Leiden: bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle, 2011).
- Harvey, B., *Living and dying in England 1100-1540. The Monastic Experience* (Oxford, 1993).
- Hecker, J.F.C., *Die Volkskrankheiten des Mittelalters* (Berlin, 1865; oorspronkelijke uitgave 1844).
- Henderson, J., *The Renaissance Hospital. Healing the body and healing the soul* (New Haven/Londen, 2006).
- Hens e.a., H. (red.), *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603* (Tilburg, 1978).
- Herwaarden, J. van, *Opgelegde bedevaarten. Een studie over de praktijk van het opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen* (ca. 1300-ca. 1550) (Assen/Amsterdam, 1978).
- Herwaarden, J. van, e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum, 1996).
- Herwaarden, J. van, 'De middeleeuwse Sebastiaanverering in de Nederlanden', in: Laar, P. van

- de, Margy, P.J., Santing, C. (red.), *Een profane pelgrimage naar de middeleeuwen. Opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (Hilversum, 2005) 109-117.
- Herwaarden, J. van, 'Medici in de Nederlandse samenleving in de late Middeleeuwen (veertiende-zestiende eeuw)', in: Laar, P. van de, Margy, P.J., Santing, C. (red.), *Een profane pelgrimage naar de middeleeuwen. Opstellen van prof. dr. Jan van Herwaarden over geloof en samenleving in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (Hilversum, 2005) 129-154; 268-275; noten.
- Heurnius, J., *Het Noodigh Pest-Boeck van D. Joannes Heurnius, Doctor ende Professor der Medecijnen. In de Universiteyt tot Leyden*. Uitgegeven door Christoffel Guyot (Leiden, 1600).
- Heuvel, H.M. van den, 'De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811', *Rijnland. Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken* (dubbeljaargang 1977-1978; Leiden, 1978).
- Heijden, M. van der, Schmidt, A., 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 4 (2007) nr. 4, 3-34.
- Hionidou, V., 'Why do people die in famines? Evidence from three island populations', *Population Studies* 56 (2002) 65-80.
- Hoepelman e.a., I.M., *Microbiologie en infectieziekten* (Houten/Mechelen, 2002).
- Hoorn, C.M. van, *Levinus Lemnius 1505-1568. Zestiende-eeuws Zeeuws geneesheer* (Kloosterzande, 1978).
- Houtzager, H.L., *Medicyns, vroedwyfs en chirurgyns: schets van de gezondheidszorg in Delft en beschrijving van het Theatrum Anatomicum aldaar in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam, 1979).
- Houtzager, H.L., 'Stadsgeneesheer te Delft', in: Bosman-Jelgersma, H.A. (red.), *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 99-103.
- Hüffer, M., *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg, 1133-1574* (Nijmegen, 1922).
- Hüffer, M., (red.), *Bronnen voor de geschiedenis der abdij Rijnsburg*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie, XXXI en XXXII, 2 delen (Den Haag, 1951).
- Huisman, F., *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam, 1992).
- Huisman, F., Santing, C., 'Geneeskunde in de samenleving', in: Huisman, F., Santing, C. (red.), *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900* (Rotterdam, 1997) 11-22.
- Huisman, F., Warner, J.H. (red.), *Locating Medical History. The Stories and Their Meanings* (Baltimore, 2004).
- Huisman, T., *The Finger of God. Anatomical Practice in 17th-Century Leiden* (Leiden, 2008).
- Huizenga, E., *Een nuttelijke practijcke van cirurgien. Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818* (Hilversum, 1997).
- Huizenga, E., *Tussen empirie en autoriteit. De Middeleeuwse chirurgieën in de veertiende en vijftiende eeuw en hun maatschappelijke context* (Hilversum, 2003).
- Huizenga, E., *Bitterzoete balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2004).

- Hut, L.J., Poslavsky, A., Loois, H., Woord, B. van der, *De Willem Arntsz Stichting 1461-1961* (Utrecht, z.j. [1961]).
- Jacobi Castrici Hasebrociani Physici Antverpieni de sudore Epidemiali quem Anglicum vocant, ad Medicos Gandenseis Epistola, Antverpiae per Joannem Grapheum mense Octobri Anno MDXXIX* (Antwerpen, 1529).
- Jacobi, H.W., 'Het geld van de Republiek', *Leidschrift* 13 (1998) nr. 2, 117-133.
- Janse, A., *Een pion voor een dame. Jacoba van Beijeren 1401-1436* (Amsterdam, 2009).
- Jansen, J.M.M., *Zevenhonderd jaar Sint Jacobs-gasthuis te Schiedam* (Schiedam, 1982).
- Jansen, J.M.L., Retèl, P.M., Waszink jr., J.H., *Praxis medicinae nova ratio. Medisch onderwijs aan de Leidse academie van 1575 tot 1650*. Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek nr. 12 (Leiden, 1992).
- Jansen-Sieben, R., 'Middel nederlandse vakliteratuur', in: Keil, G., Assion, P. (red.), *Fachprosa-forschung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur* (Berlijn, 1974) 24-69.
- Jansen-Sieben, R., *Repertorium van de Middel nederlandse artes-literatuur* (Utrecht, 1989).
- Jansma, T.S., 'Het overwicht van de laat-middeleeuwse stad t.a.v. haar agrarisch ommeland in het bijzonder toegelicht met de verhouding Leiden en Rijnland', in: *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 93-108.
- Jensma, Th.W., *Het sacrament der zieken. Zevenhonderd jaar Gast- of Ziekenhuis te Dordrecht* (Dordrecht, 1985).
- Jesse, H.J., 'Christoffel Plantijn te Leiden', in: *Leids Jaarboekje* 26 (1933-1934) 1-17.
- Jongkees, A.G., *Staat en kerk in Holland onder de Bourgondische hertogen, 1425-1477* (Groningen, 1942).
- Jordan, W.C., *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century* (Princeton, 1996).
- Jordan, W.C., *Europe in the High Middle Ages* (Londen, 2002).
- Kalof, L. (red.), *A cultural history of the human body. Vol. 2: In the Mediaeval Age* (Oxford/New York, 2010).
- Kalof, L., Bynum, W. (red.), *A cultural history of the human body. Vol. 3: In the Renaissance* (Oxford/New York, 2010).
- Kam, J.G. (red.), *Het Memorieboek van de Heilige Geest te Leiden, aangelegd in 1386* (z.j., z.p.).
- Kan, F.J.W. van, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum, 1988).
- Kappelhof, T., 'The Foundation of Reinier van Arkel, the Oldest Dutch Madhouse. An urban solution for a social problem', in: Vijselaar, J. (red.), *Dolhuizen – madhouses. Chapters from the history of madhouses in Europe 1400-1800* (Utrecht, 1995) 1-19.
- Kaptein, H., *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600: conjunctuur en continuïteit* (Hilversum, 1998).
- Karlsson, G., 'Plague without rats: the case of fifteenth-century Iceland', *Journal of Medieval History* XXII (1996) 263-284.
- Kerkhoff, A.H.M., *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse Leger* (Nijmegen, 1976).
- Kersbergen, L.C., *Geschiedenis van het St. Elisabeth of Groote Gasthuis te Haarlem* (Haarlem, 1931).
- Ketting, G.N.A., *Bijdrage tot de geschiedenis van de lepra in Nederland* ('s-Gravenhage, 1922).

- Kieckhefer, R., *Magic in the Middle Ages* (Cambridge, 2001).
- Knappert, L., *De opkomst van het protestantisme in een Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het Beleg* (Leiden, 1908).
- Koningsberger, V., 'Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 21 (2009) 35-60.
- Koppenol, J., 'Jacht op een jongeling van "cleyne verstant": het omstreden auteurschap van het Leidse Armenrapport (1577)', *Holland. Historisch Tijdschrift* 27 (1995) 13-30.
- Koppenol, J., *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum, 1998).
- Koppenol, J., *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam, 2002).
- Korst, J.K. van der, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland ca. 1200-1960* (Utrecht, 1988).
- Kossmann-Putto, J.A., 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (Haarlem, 1982) 254-267.
- Kroon, J.E., *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidseche Universiteit 1575-1625* (Leiden, 1925).
- Kuyk, J. van, 'Lijst van Nederlanders, studenten te Orléans (1441-1602)', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap* 34 (1913) 293-347.
- Laaken, P.U. van der, *Magistraatslijsten 1260-1641* (Leiden, 1987; RAL, Bibliotheek, nr. 15077).
- Ladan, R., Netiv, A.H., 'Leiden 1445. Hoeken in verzet', in: *Leids Jaarboekje* 80 (1988) 25-49.
- Ladan, R., 'De Engelse zweetziekte in Leiden', in: *Leids Jaarboekje* 85 (1993) 51-55.
- Lamet, S.A., *Men in Government: the Patriciate of Leiden 1550-1600* (Massachusetts, 1979).
- Leeuwen, C.G. van, 'Opvattingen omtrent ziektes en zieken in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen. Een eerste aanzet', in: *In de schaduwen van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland, aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero* (Utrecht, 1986).
- Leeuwen, M.H.D. van, Schuurman, A., 'Groepsdwang of liefdegift. Armenzorg en liefdadigheid in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) nr. 4, 369-375.
- Leidenaars voor de Grote Raad (1470-1580)*, Leidse werkgroep van amateur(rechts)historici (Leiden, 1981).
- Leff, G., 'The trivium and the three philosophies', in: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe. I, Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1992) 307-336.
- Lepra in de Nederlanden (12^{de}-18^{de} eeuw)*. Uitgave Algemeen Rijksarchief Brussel (Brussel, 1989).
- Lesger, C., 'Hiërarchie en spreiding van regionale verzorgingscentra. Het centrale plaatsensysteem in Holland benoorden het IJ omstreeks 1800', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 128-153.
- Leupen, S.M.C., 'Het Leidse Cellebroedersklooster', in: *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 33-49.
- Leverland, B.N., 'Het Sint Elisabethgasthuis in de Kamp', in: *Leids Jaarboekje* 62 (1970) 51-68.
- Leverland, B.N., Maanen, R.C.J. van, *De Leidse veemarkt* (Leiden, 1976).
- Leverland (†), B.N., *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum, 2000).

- Lieburg, M.J. van, 'De syfilitische patiënt in de geschiedenis van het Nederlandse ziekenhuiswezen voor 1900', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 8 (1982) 156-179.
- Lieburg, M.J. van, 'De genees- en heelkunde in de Noordelijk Nederlanden, gezien vanuit de stedelijke en chirurgijnsgilde-ordonnanties van de 16e eeuw', *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 6 (1983) 169-184.
- Lieburg, M.J. van, 'Over de stadsmedicus in de Noord-Nederlandse steden van de 16e eeuw. Een bijdrage tot de kennis van het medisch leven ten tijde van de Delftse stadsmedicus Pieter van Foreest (1521-1597)', in: Houtzager, H.L. (red.), *Pieter van Foreest. Een Hollandse medicus in de zestiende eeuw. Bundeling van de voordrachten gehouden op het symposium ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Pieter van Foreeststichting* (Amsterdam, 1989) 41-72.
- Ligtenberg, Chr., *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* ('s-Gravenhage, 1908).
- Lindberg, D.C., *Pioniers van de westerse wetenschap. De Europese wetenschappelijke traditie in filosofische, religieuze en institutionele context, 600 v.C.-1450 n. C.* (Amsterdam, 1995).
- Linde e.a., K., 'St John's wort for depression – an overview and meta-analysis of randomised clinical trials', *British Medical Journal* 1996; 313:253-258 (3 August).
- Lindeboom, G.A., *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde* (Rotterdam, 1993; bewerkt door M.J. van Lieburg).
- Lois, S., *Cronycke ofte korte waere beschrijvinge der stad Rotterdam* ('s-Gravenhage, 1746).
- Lombarts, R.W.G., 'Jan Rose, een Zeeuws-Bourgondische scharnier in de kanselarij van het Hof van Holland (1428-1447)?', in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden, 1989) 144-147.
- Loopstra, L.E., 'De Leidse Commanderie van de Duitse Orde in de middeleeuwen', in: *Leids Jaarboekje* 76 (1984) 33-59.
- Luijk, M. van, '"Ter eeren ende love Goodes". Religieuze lekenbroeder- en zusterschappen te Leiden, 1386-1572', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 10 (1998) 23-58.
- Lusingh Scheurleer, Th., Fock, C.W., Dissel, A.J. van, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht*, 6 delen (Leiden, 1986-1992).
- Luyendijk-Elshout, A.M., 'The Caecilia hospital in Leiden (1600-1672)', *Proceedings of the XXII International Congress of the History of Medicine*. London, 29 september 1972, Vol. 1 (1974) 312317.
- Luyendijk-Elshout, A.M., 'De duisternis rondom Vesalius. Het veranderend patroon der geneeskunde in de Lage Landen in de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 85 (1972) 390-404.
- Maanen, R.C.J. van, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *BMGN* 93 (1978) 1-42.
- Maanen, R.C.J. van, 'De ongemakkelijke verhouding tussen Leiden en Rijnland', in: *Holland. Historisch Tijdschrift*, 28 (1996) 139-148.
- Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002).
- Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2003).
- Maanen, R.C.J. van, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2003) 16-41.

- Maanen, R.C.J. van, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis*, 3 Oktoberlezing (Den Haag, 2004).
- Maanen, R.C.J. van, *Doorgaande beweging* (Leiden, 2004).
- Maanen, R.C.J. van, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16^e en 17^e eeuw. Enkele kanttekeningen', in: *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 41-70.
- Maanen, R. van, 'Jan van Hout, het Armenrapport en Vives', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 22 (2010) 21-36.
- Maréchal, G., 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (Haarlem, 1982) 268-280.
- Margry, P.J., Caspers, C.M.A., *Bedevaartplaatsen in Nederland. Noord- en Midden-Nederland* (Hilversum, 1997).
- Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ±1390-1477* (Leiden, 1985).
- Marsilje, J.W., 'Bestuur en rechtswezen', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 59-93.
- Marsilje, J.W., 'Het economische leven', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 95-111.
- Meerkamp van Embden, A. (red.), *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1424; 1424-1434)*, 2 delen, Werken van het Historisch Genootschap, 3e serie, 32, 34 (Amsterdam, 1913-1914).
- Mieris, F. van, *Beschryving der stad Leyden*, drie delen (Leiden, 1762-1784).
- Mirakelboeck Onser Liever Vrouwen t'Amersfoort*, Lukkenauer, P. (red.) (Amersfoort, 1946).
- Moerman, I.W.L., 'De Vismarkt', in: *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 95-112.
- Moes, E.W., 'De sonderling-heden oft rariteyten ende wtgelesen sinnelickheden van Christiaan Porret', in: *Leidsch Jaarboekje* 2 (1905) 93-100.
- Molhuysen, P.C., *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche universiteit, eerste deel, 1574-7 Febr. 1610*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote Serie, 20 ('s-Gravenhage, 1913).
- Moor, G. de, 'Meester Jan Jansz van Zeist, Leids medicus (ca. 1460-1534)', in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden, 1989) 163-168.
- Moor, G. de, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum, 1994).
- Morren, Th., 'Eene epidemie in de 16e eeuw', in: *Jaarboek Die Haghe* ('s-Gravenhage, 1896) 207-236.
- Morren, Th., 'Eenige Haagsche doctoren, chirurgijns en apothekers in de 16e eeuw', in: *Jaarboek Die Haghe* ('s-Gravenhage, 1901) 229-265.
- Nanninga Uitterdijk, J., 'De geneeskunstbeoefenaren in Kampen', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 4 (1877) 26-60.
- Netiv, A.H., *Van meysteren, laten, apteekerye en bewaeren. Leidse werkers in de gezondheidszorg, 1465-1525* (ongepubliceerde doctoraalscriptie geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden) (Leiden, 1988).
- Netiv, A.H., 'Leidse stadsvroedvrouwen', in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden, 1989) 169-172.
- Netiv, A.H., 'Een stad op de drempel van volwassenheid. Leiden rond 1400', in: *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 62-93.
- Neugebauer, R., 'Medieval and Early Modern Theories of Mental Illness', *Arch Gen Psychiatry* 36 (1979) 477-483.

- Niet, J. de, *Ziekentroosters op de pastorale markt, 1550-1880* (Rotterdam, 2006).
- Nijhoff, W., Kronenberg, M.E., *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, deel 1 ('s-Gravenhage, 1923).
- Nijs, T. de, Beukers, E. (red.), *Geschiedenis van Holland, deel I: tot 1572* (Hilversum, 2002).
- Nijs, T. de, Beukers, E. (red.), *Geschiedenis van Holland, deel II: 1572 tot 1795* (Hilversum, 2002).
- Noordam, D.J., *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum, 1994).
- Noordam, D.J., 'Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 13 (2001) 16-40.
- Noordam, D.J., 'Demografische ontwikkelingen', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2002) 42-53.
- Noordegraaf, L., Schoenmakers, J.T., *Daglonen in Holland 1450-1600* (Amsterdam, 1984).
- Noordegraaf, L., *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen, 1985).
- Noordegraaf, L., Valk, G., *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen, 1988).
- North, J., 'The quadrivium', in: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe. I, Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1992) 337-359.
- Obbema, P.F.J., 'Een atelier in de archieven: het klooster Lopsen', in: *De middeleeuwen in handen: over boekcultuur in de late middeleeuwen* (Hilversum, 1996) 41-48.
- Obbema, P.F.J., 'Een Hollandse kloosterbibliotheek van omstreeks 1495', in: *De middeleeuwen in handen: over boekcultuur in de late middeleeuwen* (Hilversum, 1996) 121-134.
- Oerle, H.A. van, 'De bouw van het St. Cecilia Gasthuis in de Camp te Leiden', in: *Leidsch Jaarboekje* 33 (1941) 63-81.
- Oerle, H.A. van, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling van het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, deel Beschrijving, deel Atlas (Leiden, 1975).
- Ó Gráda, C., *Famine. A short history* (Princeton/Oxford, 2009).
- Ó Gráda, C., 'Famines Past, Famines's Future', *Development and Change* 42 (1) 2011, 49-69.
- Oosterbaan, D.P., *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* (Delft, 1954).
- Orlers, J.J., *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden, 1614).
- Osinga, M.D., Gelinck, W.S., *Kenningboek der stad Leiden 1570-1580*, Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, tweede reeks; 1^e stuk: 1570/1574, no. 23 ('s-Gravenhage, 1928); 2^e stuk: 1574/1580, no. 24 ('s-Gravenhage, 1930).
- Otterspeer, W., *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid: de Leidse universiteit, 1575-1672* (Amsterdam, 2000).
- Overvoorde, J.C., 'De Leidsche ambachtsbroederschappen', in: *Rechtshistorische opstellen, aangeboden aan S.J. Fockema Andreae* ('s-Gravenhage, 1914) 334-375.
- Overvoorde, J.C., 'De ordonnaties voor de Leidsche ambachtsbroederschappen', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht*, 6 (1915) 537-621.

- Overvoorde, J.C., *Archieven van de Gilden, de Beurzen en van de Rederijkerskamers* (Leiden, z.j. [1921]).
- Overvoorde, J.C., 'Maatregelen ter bestrijding van het pestgevaar te Leiden in de 16de en de eerste helft der 17de eeuw', in: *Leidsch Jaarboekje 19* (1923-1924) 68-82.
- Parker, C.H., *The reformation of community. Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge, 1998).
- Patrick, A., Roberts, R.S., 'A consideration of the nature of the English sweating sickness', *Medical History* IX (1965) 272-279, 385-389.
- Pollmann, J.S., *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden, 2008).
- Posthumus, N.W., *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie I. De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)* ('s-Gravenhage, 1908).
- Posthumus, N.W., *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie II, III. De Nieuwe Tijd (zestiende tot achttiende eeuw). De lakenindustrie en verwante industrieën* ('s-Gravenhage, 1939).
- Posthumus, N.W., *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid, deel 1, 1333-1480* ('s-Gravenhage, 1910).
- Pot, T., Groot, H.L. de, Rooijen, C.A.M. van, *Het Sint Jobsgasthuis (1504-1818) te Utrecht. Een deelonderzoek aan het opgegraven skeletmateriaal van het kerkhof* (Utrecht, 1989).
- Prinsen, J., 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap XXVI* (1905), 113-160.
- Prinsen, J., 'Een rapport over armenzorg uit de zestiende eeuw', *De Beweging* 1 (1905-deel 2) 69-89.
- Quételet, C., *History of syphilis* (Cambridge, 1990).
- Rawcliffe, C., *Medicine & society in later medieval England* (Londen, 1999).
- Ree-Scholtens, G.F. van der (red.), *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum, 1995).
- 'Reekeninge der testamentoren van wijlen der edelre vorstinnen, vrouwe Jacobs van Beyeren, van Hollant, grauynne van Oistreuant, zaliger gedenckenisse', in: *Codex Diplomaticus Neerlandicus*, 2de serie, 1 (1852) 166-266.
- Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe, Volume I. The Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1992).
- Ridder-Symoens, H. de (red.), *History of the University in Europe, Volume II. Universities in Early Modern Europe* (Cambridge, 1996).
- Rommes, R., 'Pest in perspectief. Aspecten van een gevreesde ziekte in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 244-266.
- Rothschild, B.M., 'History of syphilis', *Clinical Infectious Diseases* 2005; 40:14, 54-63.
- Santing, C.G., *Geneeskunde en humanisme. Een intellectuele biografie van Theodericus Ulse-nius* (ca. 1460-1508) (Rotterdam, 1992).
- Santing, C., "'Doctor philosophus". Humanistische geleerdheid en de professionalisering van de vroegmoderne medicus', in: Huisman, F., Santing, C. (red.), *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900* (Rotterdam, 1997) 23-48.
- Scheelen-Schutgens, M.E.E., 'Gelderse studenten aan de Keulse universiteit van 1389-1500', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1972) 350-373.

- Schoute, D., 'De levensloop van een ziekenhuis. Geschiedenis van het Gasthuis te Middelburg', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 61 (1917) 3-97.
- Shaw, M.B., 'A short history of the sweating sickness', *Annals of Medical History* 5 (1933) 246-274.
- Siraisi, N.G., *Mediaeval & early Renaissance medicine. An introduction to knowledge and practice* (Chicago, 1990).
- Siraisi, N., 'The faculty of medicine', in: Ridder-Symoens, H. de (red.), *A History of the University in Europe. I, Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1992) 360-387.
- Slack, P., 'Mortality crises and epidemic disease in England, 1485-1610', in: Webster, Ch. (red.), *Health, medicine and mortality in the sixteenth century* (Cambridge, 1979) 9-59.
- Slack, P., *The impact of plague in Tudor and Stuart England* (Londen, 1985).
- Slangen, J., *Van Koningsplein naar Lazarusklap. Fragmenten uit de geschiedenis van Psychiatrisch Centrum Joris te Delft (±1394-1994)* (Delft, 1994).
- Slenders, J.A.M., *Het theatrum anatomicum in de Noordelijke Nederlanden, 1555-1800* (Nijmegen, 1989).
- Sluijter, R., Schmidt, A., 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2002) 108-125.
- Sluijter, R., 'Tot circaet, vermeerderinge en heerlyckmaekinghe der universiteyt'. *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Hilversum, 2004).
- Smit, J.G. (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 1, Vroegste tijd tot 1578* (Zwolle, z.j. [2004]).
- Spaans, J., *Armenzorg in Friesland 1500-1800: publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum, 1997).
- Spaans, J., 'Zorg in Leeuwarden, 1500-1800: stadsbestuur en de zorg voor het algemeen welzijn', in: Kunst, R., (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker, 1999) 184-201.
- Spaans, J., 'Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie', in: Nijs, T. de, Beukers, E. (red.), *Geschiedenis van Holland, deel II: 1572 tot 1795* (Hilversum, 2002) 255-286.
- Steendijk-Kuypers, J., *Volksgezondheid in de 16e en 17e eeuw te Hoorn. Een bijdrage tot de beeldvorming van sociaal-geneeskundige structuren in een stedelijke samenleving* (Rotterdam, 1994).
- Stensel, A. van, 'Het personeel van de laatmiddeleeuwse steden Haarlem en Leiden, 1428-1572', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) (Hilversum, 2006) 191-252.
- Stoeder, W., *Geschiedenis der pharmacie in Nederland* (Amsterdam, 1891; fotomechanische herdruk Schiedam, 1974).
- Strubbe, E.I., Voet, L., *De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen/Amsterdam, 1960).
- Swan, C., 'Medical Culture at Leiden University ca. 1600. A Social History in Prints', in: *Prentwerk 1500-1700. Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 2001 deel 52* (Zwolle, 2002) 217-239.
- Tang, F., Wigard, M., *Amsterdamse gasthuizen vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1994).

- Tervoort, A., *The iter italicum and the Northern Netherlands. Dutch students at Italian Universities and Their Role in the Netherlands (1426-1575)* (Leiden/Boston, 2005).
- Tervoort, A., ‘“To the honour of God, for concord and the common good”. Developments in social care and education in Dutch towns (1300-1625)’, in: Heijden, M. van der, Nederveen Meerkerk, E. van, Vermeesch, G., Burg, M. van der (red.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam, 2009) 89-106.
- Thoen, E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden*, banden I en II (Gent, 1988).
- Thoen, E., Devos, I., ‘Pest in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Moderne Tijd. Een status quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context’, in: Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België (red.), *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood* (Brussel, 1999) 19-43.
- Tilmans, K., *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in de tijd van Erasmus* (Hilversum, 1988).
- Türck, H.M., *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert* (Aken, 1989).
- Twigg, G.I., *The Black Death: A biological reappraisal* (London, 1984).
- Valk, J.W. van der, *Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der syphilis in ons land* (Amsterdam, 1910).
- Verbij-Schillings, J., ‘Kerk en cultuur’, in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 151-199.
- Verhoeven, G. (red.), ‘Het mirakelboek van het heilig Hout te Dordrecht’, *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27 (1985) 104-139.
- Verhoeven, G., *Devotie en negotie. Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1992).
- Versprille, A.J., ‘Krijgstocht van gewapende Leidsche burgers naar Utrecht en Deventer in 1456’, in: *Leids Jaarboekje* 24 (1931-1932) 86-96.
- Versprille, A.J., ‘Het Sint Catharinagasthuis’, in: *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 94-117.
- Vis, J.N.M., *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar 1341-1991* (Hilversum, 1991).
- Vis, J.N.M., ‘De Alkmaarse jaren 1528-1558’, in: Bosman-Jelgersma, H.A. (red.), *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 71-79.
- Vis, J., ‘Alkmaarse stadsdoctoren in de zestiende eeuw’, *Gewina* 21 (1998) 65-80.
- Vlist, E.T. van der, ‘De boekenlijst van meester Simon Frederik van der Speck uit 1482’, in: *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden, 1989) 195-201.
- Vlist, E.T. van der, ‘“Rapenburg revisited”. Langs de grenzen van een Leidse gracht in de late Middeleeuwen’, in: *Leids Jaarboekje* 89 (1997) 32-44.
- Vlist, E.T. van der, ‘De stedelijke ruimte en haar bewoners’, in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1, Leiden tot 1574* (Leiden, 2002) 15-57.
- Vries e.a., B. de, ‘Het economisch leven: spectaculair succes en diep verval’, in: Maanen, R.C.J. van (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 2, 1574-1795* (Leiden, 2002) 84-107.
- Waa, G. van der, ‘De medische praktijkvoering van Forestus’, in: Bosman-Jelgersma, H.A. (red.), *Pieter van Foreest. De Hollandse Hippocrates* (Krommenie, 1996) 41-48.
- Waag, H.J. van der, ‘Grote Bewijzen B’, in: *Ons Voorgeslacht, Maandblad van de Zuidhol-*

- landse Vereniging voor Genealogie*, nr. 238, jaargang 29 (1974) 249-328; nr. 239, jaargang 30 (1975) 1-146.
- Walle, K., *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14^e-19^e eeuw)* (Leiden, 2005).
- Walter, J., Schofield, R., 'Famine, disease and the social order in early modern society', in: Walter, J., Schofield, R. (red.), *Famine, disease and the social order in early modern society* (Cambridge, 1989) 1-73.
- Weterings, E.J., Vlist, E. van der, *'Wie maakt me los?' Negen eeuwen Leidse markt* (Leiden, 1996).
- Wiel, K. van der, *Dit kint hiet Willem. De Heilige Geest in Leiden – 700 jaar vondelingen, wezen en jeugdzorg* (Leiden, 2010).
- Wiesner, M.E., 'The midwives of South Germany and the public/private dichotomy', in: Marland, H. (red.), *The art of midwifery: early modern midwives in Europe* (London, 1993) 77-94.
- Wijsenbeek, Th., *Honger*, 3 Oktoberlezing (Den Haag, 2006).
- Wijsenbeek, Th. (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad, deel 2, De tijd van de Republiek* (Zwolle, z.j. [2005]).
- Wittop Koning, D.A., *Compendium voor de geschiedenis van de pharmacie in Nederland* (Lochum/Gent, 1986).
- Zanderink, R., 'Zweetziekte: de enige ziekte die voorbijgegaan is?', in: *Geschiedenis der Geneeskunde* 2 (1998) 89-97.
- Zwart-Kramer, A.G., Zwart, P.A.M., *Van pest tot pokken. 5 eeuwen gezondheidszorg in Enkhuizen* (Enkhuizen, 1993).

Register

Dit register verwijst naar de in de hoofdstukken 1-8 genoemde medische beroepsbeoefenaren, zorginstellingen en plaatsen. De personen zijn opgenomen op hun voornaam, omdat toenames soms ontbreken, dan wel variëren tussen patroniem, beroeps- of herkomstaanduiding. Voor dit register zijn de namen gehomologiseerd, opdat personen worden teruggevonden ondanks naamsvarianten die in de tekst en in bijlage 2 – vanwege hun ontleening aan de oorspronkelijke bronnen – worden aangetroffen. Met een ‘C’ gespelde namen zijn opgenomen onder de C, ook als de C als K wordt uitgesproken.

- Aarlanderveen 88, 92
Adam Gerijtsz, zie Daem Gerijtsz
Adriaen Adamsz 145, 250
Adriaen van der Bouchorst 145
Adriaen Pietersz van der Heyden 173, 177, 250
Adriaen Reyersz Pot 111-112, 115, 127, 133-135, 137, 188, 248
Adriaen van Vossenholen 118-121, 127, 143, 248
Adriaentgen Pietersdr 204, 255
Aechte Bontecrays 63
Aelbrecht Jacobsz 168, 173, 175, 250
Aelbrecht Maes 216, 256
Aelbrecht Pietersz van der Hagen 181-183, 250
Aernt Aerntsz 154, 250
Aernt Pietersz Catteau 181, 183, 250
Alijt 189, 255
Alijt (*Schoon Alijt*) 188, 255
Alijt Jansdr 51
Alkmaar 13, 74, 86, 113, 129, 131, 138
Alphen 88, 92
Amsterdam 13, 30, 50, 53, 55-57, 83, 91-92, 98, 118, 129, 160, 203, 208, 212, 218, 238, 245
Andreas Herls 160, 250
Andries Claesz 208-209, 257
Andries Salomon 115, 117, 127, 149, 212, 248
Anthonis de Blijde 181, 183, 250
Antwerpen 55, 57, 71, 119, 130, 187, 192, 195-196, 226
Arnhem 49
Barend 172, 250
Beatrijs 154, 254
Benthuizen 88, 92
Bologna 110-112, 118, 133
Bontius, zie Gerijt de Bont
Boudewijn Ronsse 134, 138
Bouwen Jansz van Woerden 112, 127, 132-133, 248
Brielle, zie Den Briel
Brugge 89, 97
Calais 29, 64
Catharinagasthuis, zie St. Catharinagasthuis
Catrijn Cornelisdr 193, 199, 200-201, 203, 255
Ceciliagasthuis 79, 85, 98-100, 102-103

- Celrebroeders 24, 84-85, 169-170, 185, 227
 Christiaan van Berckel 124-125, 250
 Christiaan Porret 208, 216, 256
 Claes 172, 250
 Claes (pokmeester) 52-53, 250
 Claes Cornelisz 117-119, 143, 207,
 210-211, 216, 219, 256
 Claes Dircksz 158, 250
 Claes van der Geest 127, 132-133, 248
 Claes Gerijtsz 173, 177, 250
 Claes Jansz van Wesip 145, 168, 183, 250
 Clement Jansz 127, 133, 137, 248
 Colaert Jacopsz 173, 214-218, 225, 256
 Claes (van) Marre 128
 Cornelia 161-162, 254
 Cornelis Boudijnsz 132
 Cornelis Claesz (apotheker) 211, 216, 256
 Cornelis Claesz (chirurgijn) 178, 250
 Cornelis Dircksz 127, 134, 249
 Cornelis Jansz (II) 173, 177, 251
 Cornelis Pietersz van der Heyden 109,
 111-112, 127, 134-135, 137, 228, 249
 Cornelis Wel 127, 133, 249
 Cors Dircksz Vougen 173, 178, 251
 Daem Gerijtsz 16, 158, 251
 David Maria 127, 132-133, 249
 Delft 11, 13, 30, 53-56, 73, 86, 109, 113,
 131, 134-135, 138-139, 140, 161, 167, 198,
 208, 211-213, 215, 217, 225
 Den Bosch 25, 83, 213
 Den Briel 164, 212, 215, 163-165, 186, 190,
 212, 215,
 Den Haag 14, 31, 34, 56, 64-65, 71, 74, 90,
 115, 117, 149, 155, 191, 196-197, 214-215,
 217, 225, 241, 243
 Deventer 168
 Dieuwer Dircksdr 51
 Dieuwer Reijersdr 51
 Dirck Aerntsz 216, 256
 Dirck Baerntsz 216, 256
 Dirck Cornelisz 216, 256
 Dirck Jansz 122, 124, 128, 141, 249
 Dirck Pietersz 148, 152, 159, 172, 251
 Dirckgen Louwerijsdr 188, 193, 197-199,
 202, 255
 Dirckgen Woutersdr 204, 255
 Dodonaeus, zie Rembert Dodoens
 Dolhuis 83-85, 98-99, 103, 140-141, 230-231
 Dominicus Nardis 118
 Dordrecht 13, 50, 56-57, 73, 115, 129, 134,
 203, 212-213
 Duyve Pietersdr 63
 Elisabethgasthuis, zie St. Elisabethgasthuis
 Enkhuizen 13, 99, 211
 Ewout Wel 133, 152, 156, 165-166, 173,
 175, 179, 184-185, 251
 Ferrara 110, 112, 118, 131
 Frans Wiggersz 117-119, 134, 143, 210,
 216, 256
 Fye (pokmoeder) 51
 Fye Jansdr 162, 189, 193, 255
 Geel 26
 Geerte 189, 255
 Geerte Thijmansdr 193, 197, 255
 Genève 232
 Genua 44
 Gerijt Bertels 127, 134, 249
 Gerijt de Bont 99, 112, 127, 135, 139-143,
 211, 249
 Gerijt Dircksz 152, 209, 251
 Gerijt Heijnricksz 118
 Gerijt Hugenz 215-216, 256
 Gerijt Kerkman 109, 251
 Gerijt Lanschot 114, 119, 127, 134-135,
 139, 150, 188, 249
 Gheertruut Benters 24
 Gijsbrecht van Amsterdam 129
 Gijsbrecht van Dam 128, 249
 Gijsbrecht Dircksz 208, 257
 Gijsbrecht Hugenz van Horne 154
 Gijsbrecht Jansz 158, 251
 Gijsbrecht Willemsz 156, 251
 Gorkum 55, 168
 Gouda 13, 30, 50, 73, 97, 134, 164, 171, 203,
 212-213
 Govert Jansz 56, 251

- Griete (meesterse) 162, 254
 Griete (II) (moer) 162, 189, 255
 Griete (Wechels), zie Margriete Wechels
 Grietgen (laatster) 154, 162, 254
 Groningen 13, 27, 165
 Haarlem 13, 25, 30, 35, 50, 52, 54, 56, 73, 89, 95, 118, 129, 151, 161, 171, 203, 212-213, 241-242
 Hadrianus Junius 129, 139
 Haes 189, 255
 Hamburg 56-57
 Harman van Aecken 145, 251
 Harman van Otten 161, 225, 251
 Hazerswoude 88, 92
 Heijnrick Brouwer, zie Heijnrick van Spiers
 Heijnrick Cornelisz 216, 256
 Heijnrick Harmansz 53, 166-167, 170, 173-175, 184, 251
 Heijnrick van Spiers 148-149, 175, 251
 Heilige Geesthuis 18, 26, 37-41, 54, 65, 71, 76, 81, 84, 95, 97, 99, 106, 129, 160, 166, 191, 194, 204, 227
 Heurnius, zie Johannes Heurnius
 Hillegonda Cornelisdr 193, 200-201, 255
 Hilletgen 154, 254
 Hoorn 13, 74, 238
 Huybrecht Jacobsz de Jonge 111, 114, 119, 127, 134, 150, 249
 Ieper 97, 232
 Ijsbrant Heijnricksz 216, 257
 Jacobswoude 88, 92
 Jacop (apotheker) 216, 256
 Jacop (I) (chirurgijn) 173, 252
 Jacop (II) (chirurgijn) 159, 252
 Jacop (*die fysiker*) 115
 Jacop Bartram 134, 216, 218, 256
 Jacop Evers 110, 112, 127, 130-131, 136-137, 148, 150, 192, 230, 249
 Jacop Jacobsz 216, 256
 Jacop Pietersz Onderwater 110, 183, 204, 216, 218, 256
 Jacop Roelofsz van der Werchorst 121-125, 128, 141, 249
 Jan Adriaensz van der Cel 169-170, 180-181, 185, 209, 219, 252
 Jan van Apeltaren 129
 Jan Arentsz (Broeders) Exalto 127, 141, 249
 Jan Artus Honius 141, 167, 181, 210, 216, 218-220, 256
 Jan Bonifoy 52
 Jan Dircksz 216, 256
 Jan Eijloff 124, 127, 135, 249
 Jan Florijsz 112, 127, 131-132, 249
 Jan Gheen 136, 137, 169, 187, 249
 Jan van Haarlem 127-129, 135, 137, 143, 217-218, 249
 Jan Hugenz 170, 252
 Jan de Juede 130-131, 252
 Jan Meijnaertsz 156, 169, 172-173, 177, 179, 183-184, 252
 Jan van Nieuweland 123-124
 Jan Pauwelsz 124, 252
 Jan Pietersz van der Heyden 216, 218, 256
 Jan Rutgersz 168, 173-174, 252
 Jan van Ruijlen 160-161, 252
 Jan Symonsz Hieck 54-55, 152, 157, 166-167, 170, 172-173, 178, 180-181, 199, 209, 219, 252
 Jan van Wesip 173-175, 252
 Jan Willemsz 112, 127, 132-133, 249
 Jan van Woerden 127-129, 136-137, 249
 Jan van Zeist 127, 132-133, 137, 249
 Jason van der Hove 128, 141, 249
 Johannes Heurnius 99, 112, 121-123, 127, 139-140, 142, 183, 249
 Joosgen Cornelisdr 193, 199-200, 202, 255
 Joost Heijnricksz 52, 215-217, 257
 Joost Jacobsz 168, 173, 175, 177, 252
 Joost van Zwalmen 181-183, 253
 Kaffa 44
 Kamerijk 34
 Kampen 138, 164-165
 Kathelijne Dolcx 193, 195-197, 202-203, 255
 Katrijn (pokmoeder) 51

- Katrijn (vroedvrouw) 189, 255
 Katwijk 31, 74, 88, 92
 Keulen 55, 89, 110-112, 131-132, 142
 Koudekerk 88, 92
 Lambrecht Claesz 127, 132-133, 249
 Lambrecht Jacopsz 131
 Lambrecht Jansz 208, 257
 Lambrecht Jheronimusz 216, 257
 Leiderdorp 64, 88, 92-93
 Leprooshuis 70-72, 76, 87-93, 97-103,
 106-107, 147, 166, 172, 225, 227, 229-230
 Leuven 55, 89, 110-112
 Lijntgen Dolcx, zie Kathelijne Dolcx
 Lijsbeth (I) 189, 255
 Lijsbeth Aerntsdr 193, 200-201, 255
 Lijsbeth Gerijtsdr 193, 198, 255
 Lijsbeth Symonsdr 51
 Londen 47
 Lopsen 31, 54, 65, 71, 77-79, 85, 93, 98, 100,
 107, 166-167, 177, 206-207, 227, 231
 Louwerijs Dircksz 151, 253
 Louwerijs Louwerijsz 216, 257
 Margriete Wechels 130, 187, 190, 192-196,
 202, 230, 256
 Marie 188, 256
 Marie Cornelisdr 193, 199, 202, 256
 Marie Scamer de Meesenweduwe 193, 196,
 202, 256
 Marijtgen (Marie) 162, 254
 Marijtgen Adriaensdr 193, 197-198, 202,
 256
 Marijtgen Cornelisdr 193, 201, 256
 Martijn 129
 Mathijs (pokmeester) 52, 253
 Mechelen 117, 140
 Mees Cornelisz 216, 257
 Michiel 154, 253
 Middelburg 50, 55, 92
 Montpellier 110, 112
 Napels 49
 Neeltgen (laatster) 154, 254
 Neeltgen (pokmoeder) 51
 Neuss 26
 Nieuwkoop 88, 92
 Noordwijk 31, 74, 88, 92-93
 Noordwijkerhout 128
 Oegstgeest 88, 92-93
 Onze Lieve Vrouwegasthuis, 40, 70, 80-85,
 96, 98, 100-102, 106-107, 171-172, 230-231
 Orléans 111
 Otto Govertsz 152, 253
 Oudewater 55
 Padua 99, 110-112, 140
 Parijs 111-112, 140, 213
 Pauw, zie Pieter Pauw
 Pesthuis 35, 52, 54, 61, 66, 77-79, 83, 85,
 97-100, 103, 140-141, 169, 180, 182, 189,
 206, 227, 230-231
 Peter Capito 161, 253
 Philips Bertelmeesz van Wassenaar 112,
 127, 131-133, 136-137, 249
 Philips Codde 113, 126-127, 129-131,
 136-137, 148, 150, 187, 192, 195, 230, 249
 Pieter Adriaensz Cant 181, 253
 Pieter Adriaensz van der Heyden 109, 213,
 216, 257
 Pieter Bruyneel 125, 253
 Pieter Claesz 216, 257
 Pieter Dircksz (II) 173, 177, 253
 Pieter van Foreest 11, 14, 109, 112-113,
 123, 138-139, 149, 225
 Pieter de Graef 127, 141
 Pieter Jan Coppennz 127, 132, 249
 Pieter Jansz (apotheker) 139, 216, 219, 257
 Pieter Jansz (chirurgijn) 177, 253
 Pieter Pauw 99, 112, 123-124, 127, 139-140,
 142, 249
 Pieter Rutgersz 173-174, 253
 Pokhuis 47-48, 50-51, 54-55, 66, 77, 79,
 100-101, 103, 167, 227
 Pouwels Lantman 119-121, 124, 127, 224,
 249
 Rembert Dodoens 112, 127, 139-140, 206,
 211, 218, 249
 Rhenen 161
 Rijswijk 88, 92

- Roel 247, 253
 Rostock 111-112, 140
 Rotterdam 50, 56, 99, 161, 203, 215
 Rusgen Tonisdr 204, 256
 Rutger 168, 173-174, 254
 Rutger Rutgersz 110, 167-168, 173-174, 254
 Santiago de Compostela 93
 Sassenheim 88, 92
 Schalck 189, 256
 Schiedam 55, 154, 164, 168
 Schoonhoven 161, 168, 213
 Sebastiaan Cornelisz 208, 257
 Seyn 127, 133, 249
 St. Catharinagasthuis 18, 26, 37-43, 47, 50-52, 54-55, 66, 70-71, 74-80, 84, 86, 89, 96, 98-103, 106-108, 141, 145, 156, 159, 162, 166-168, 171-173, 178, 185, 188-189, 206, 207, 209-210, 218, 220, 227, 230-231
 St. Elisabethgasthuis 70, 81, 85-87, 96-103, 106, 166, 171-172, 227
 Stijntgen 51
 Straatsburg 57
 Symon Jansz van der Mye 152, 185, 254
 Symon Pietersz 156, 159, 173, 177, 180, 213, 254
 Tiel, 161
 Trijn, zie Katrijn (vroedvrouw)
 Truye 189, 256
 Utrecht 54-57, 65, 74, 83, 89, 161, 168, 197, 213, 241
 Valentijn Ruusworm 124, 157, 160, 254
 Valkenburg 88, 92
 Veurne 134
 Voorschoten 88, 92
 Vrouwegasthuis, zie Onze Lieve Vrouwegasthuis
 Vrou-Lijsbethgasthuis, zie St. Elisabethgasthuis
 Walcheren 49, 55
 Warmond 64, 88, 92, 198
 Wassenaar 88, 92-93
 Weeshuis, zie Heilige Geesthuis
 Wigger Joostenz 207, 216, 257
 Willem van Asperen 122-124, 127, 141, 249
 Willem Dircksz de Jonge 208-209, 216, 257
 Willem Dircksz Visscher 216, 257
 Willem Gerijtsz (apotheker) 216, 219, 257
 Willem Gerijtsz (chirurgijn) 173, 217, 254
 Willem van Gulic 215-216, 257
 Willem Heijnricksz (*Guillelmus Henricus*) 127, 249
 Willem Rutgersz 167-168, 173-175, 254
 Wouter Heijnricksz 56, 254
 Wouter Heijnricksz (de oude) 173, 175-177, 254
 Yde Jacobsdr van der Bel 193, 198-202, 205, 256
 Zegwaard 88, 92
 Zoetermeer 88, 92-93
 Zoeterwoude, 88, 90, 92,
 Zwaen 189, 256
 Zwammerdam 88, 92
 Zwolle 129

Curriculum vitae

Rudolph Ladan werd op 21 mei 1956 in Leiden geboren. In 1975 behaalde hij het VWO-diploma. Hij studeerde aan de Rijksuniversiteit te Leiden Nederlands recht (1982) en Middeleeuwse geschiedenis (1988). Rudolph werkte van 1982 tot 1991 op het faculteitsbureau van de Faculteit der Geneeskunde in Leiden en vanaf 1991 op het bureau van de juridische faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn proefschrift schreef hij als buitenpromovendus.